

K 191035
3

國立中央圖書館
100-100

თაბაჯ ბერაძე

საქართველოს
ბიბლიოთეკა

ნაჭა

ბავოციხელოზა „საბოთა საბარათელო“
თბილისი — 1983

31(C 41)
26.891(21)
91 (47.922)
ბ 512

91(29.2) + 31(29.2) + 31(29.2) + 902.6(C.922) + 902.7(C) (=99.862)

რსტა

ნაწარმოში განხილულია საქართველოს ერთ-ერთი უღამა-
ზესი კუთხის, რაჭის დაწერილებითი ფიზიკურ-გეოგრაფიუ-
ლი აღწერილობა და ისტორია უძველესი ხანიდან XIX საუ-
კუნის დასაწყისამდე. აქვე მკითხველი გაეცნობა ძველ გზებს,
რომლებიც რაჭას მეზობელ მხარეებთან აკავშირებდა. სამთო
ტურიზმის მოყვარულებს დღესაც შეუძლიათ იმოგზაურონ ამ
გზა-ბილიკებით.

წიგნში დიდი ადგილი ეთმობა ფეოდალური ხანის რაჭ-
ველთა ყოფა-ცხოვრების აღწერას, ამავე დროის რაჭის მა-
ტერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლის ისტორიას და
თვით მატერიალური კულტურის ძეგლებს.

რეცენზენტი
ზელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი
მ. პ. ღვბალი

პ. შატაძის სახ. სპი-
სარ სახელმწიფო
ბიბლიოთეკაში
მიხ. დ. თ. შ. შ.

K 191.035

508000000—161

Б ————— 207—83

M601(08)—83

© გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1983.

საქართველოს
გამომცემლობა

„შზღერის რაქას: აღმოსავლეთით კუდაროსა, წონისა და ფაწის მდინარის შორისი მთა, და კავკასი კედელა და მუნიდამ ჩდილოთ წარსრული კავკასივე, ვიდრე დიგორის კავკასამდე, რაქა გლოლასა და ედელეს შორისი; საჭრით წონძდამ წამოსული მთა დასავლეთად აღმოსავლეთიდამ, ვიდრე არპანისა და დღნორამდე, გაჭრილი რიონისგან მუნ“.

ვახუშტი ბაგრატიონი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“.

საქართველოს რელიეფს ნაირსახეობა ახასიათებს. ლურჯ ზღვას მუდმივი თოვლით დაფარული მწვერვალები ცვლის, დაბლობებს — მდინარეთა ხეობები, რომლებიც ერთმანეთისაგან მაღალი მთებითაა გამოიჯნული. ბუნებრივი პირობების ასეთმა მრავალფეროვნებამ შეუწყო ხელი საქართველოს ცალკეულ მხარეებად დაყოფას. საუკუნეთა მანძილზე აქ ჩამოყალიბდა ეთნოგრაფიული კუთხეები ანუ პროვინციები, რომელთაც ისტორიკოსები ზოგჯერ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყნებსაც უწოდებენ. თუშეთის, ხევსურეთის, სვანეთის, აჭარისა და სხვა კუთხეთა გვერდით საქართველოს ერთ-ერთ ასეთ კუთხეს რაქა წარმოადგენს.

Y სახელწოდება „რაქის“ წარმოშობის შესახებ რამდენიმე მოსაზრება არსებობს. გასულ საუკუნეში თვით რაქველები ამ სახელის უკრძმევას დიდებული თამარის სახელს უკავშირებდნენ. თითქოს, საქართველოში ერთ-ერთი მოგზაურობის დროს, სთველ შქმერის კლდეებიდან რიონის ხეობაში გადაუხედია. აქედან „უშველებელი სოფლები სულ ბუზის ტოლად“ ჩანდა. ამის გამო თამარს „უბრძანებია რა ჭაო და მასუკან დაერქვა რაქას ეს სახელი“. ღრმა ხეობებში განლაგებული რაქის ტერიტორია მაღალ მთებიდან ერთგვარად ღრმა ქის ასოციაციას იწვევს, ამიტომ „ჭა“ ძირიდან ამ გეოგრაფიული სახელის გამოყვანა ფეოდალურ ხანაში ფართოდ იყო გავრცელებული.

XVIII ს-ის ქართველი ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავდა, რომ რაჭამ „სახელი მოიგო გარემოსთა დიდროვანთა მთათაგან და შინაგან ღრმის ადგილობისა მიერ: „იხილე, რა ჭკა ადვილი ესე“.

დიდი ქართველი ენათმეცნიერი აკაკი შანიძე ამ გეოგრაფიულ სახელის ფუძეში რაჭის პირველი ერისთავის რატის სახელს ხედავს. მისი აზრით, რაჭა სვანური წარმოშობისაა და რატის ქვეყანას ნიშნავს. სვანური რაჭუდან (კურდღელი) გამოპყავდა ამ მხარის სახელი აკადემიკოს გ. ახვლედიანს.

რაჭის, როგორც ცალკე ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის მონახულობა რამდენჯერმე შეიცვალა, სანამ გვიანფეოდალურ ხანაში საბოლოოდ ჩამოყალიბდებოდა. ამ ხანის რაჭის ტერიტორია მთლიანად თავსდება დღევანდელი ონისა და ამბროლაურის რაიონების ფარგლებში. ამასთან ამბროლაურის რაიონში, მდ. ასკისწყალის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლები ჭრებალო, ყოშხა, გენდუში, ქვიშარი და ჭყვიში ძველად რაჭას არ ეკუთვნოდნენ და ჯერ კიდევ 125 წლის წინათ მეზობელ ლეჩხუმში შედიოდნენ.

რაჭა რიონის აუზშია განლაგებული. მას დასავლეთ საქართველოს ამ უდიდესი მდინარის ხეობის ზემო წელი უკავია, სათავიდან მის მარჯვენა შენაკად ასკისწყალამდე და მარცხენა შენაკადის შარეულას ხეობის ჩათვლით.

მდ. რიონი ფასის მთის მყინვარიდან გამოდის. ისტორიკოსთა ერთი ჯგუფის აზრით, ამ მთის სახელიდან უნდა მოდიოდეს მდინარის ერთ-ერთი ძველი სახელწოდება ფაზისი, რომელსაც ძველი ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები ხმარობდნენ. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით „სახელი მოიგო მდინარემან დაბის რიონის გამო, ანუ ონისაგან — „რაი ონი“ — ანუ ჩქარა დინებისაგან“. აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, სახელწოდება რიონში იგივე ფუძეა, როგორც ევროპის მდინარეთა „რაინი“, „რონა“ ფუძეებში. ამიტომ ეს სახელი ქართულში რომელიღაც ინდოევროპულ ენიდან უნდა შემოსულიყო.

ფასის მთა კავკასიონის მთავარ ქედზე მდებარეობს. მყინვარიდან წყალი ჯერ კლდის ნაპრალებში მიჟონავს, შემდეგ ერთიანი ჩანჩქერის სახით მაღალ კლდიდან ხმაურით ეშვება ძირს. დაახლოებით ერთი კილომეტრის შემდეგ რიონის მთავარ ტოტს მარჯვნიდან ნა-

კადული უერთდება, რომელიც ფასის მთის დასავლეთით მდებარე პატარა მყინვარიდან გამოდის. ორიოდე კილომეტრის შემდეგ მას მარცხნიდან მოზრდილი ლეღე უერთდება, რომელიც კედენის მყინვარიდან მოედინება, საიდანაც მდინარეს უკვე რიონი ეწოდება.

თავდაპირველად რიონი ვიწრო ტყიან ხეობაში მოედინება. 12 კმ-ს შემდეგ ხეობა ფართოვდება. აქ მდინარეს მარჯვენა მხრიდან მდ. ლუხუნი უერთდება. ამის შემდეგ რიონი კვლავ ვიწროებაში შედის. 9 კმ-ის შემდეგ მდინარეს მარცხენა მხრიდან მდ. ზოფხითურა მიერთვის, რომელიც ზოფხითოს მყინვარიდან გამოდის. მდინარის შესართავში მარცხენა ნაპირას ბრილის ქალებია გაშლილი, ხოლო მარჯვენა მხარეს — ზოფხითოს ვრცელი მინდვრები.

ზოფხითურას მიერთების შემდეგ რიონი უკვე დიდი მდინარეა, რომელიც ხმაურით მიაქანებს თავის ტალღებს. იგი დასავლეთიდან უვლის თევრეშოს ველს და სოფელ ლებს ადგება. აქ რიონის ხეობა შედარებით ფართოა. მდინარის ორივე ნაპირზე სოფ. ლებია განლაგებული, ხოლო ცოტა ქვევით, მარცხენა ნაპირზე — სოფ. ჭიორა. ლებში რიონს ჩვეუწურა უერთდება, რომელიც კირტშოს მყინვარიდან მოედინება. მის ზემო წელში პატარა სოფელი გონა მდებარეობს.

ჭიორას ქვემოთ რიონის ხეობა თანდათან იზღუდება და ე. წ. საგლოლოსთან ძალზე ვიწრო ხეობად იქცევა. აქ რიონს მარცხნიდან მიერთვის გლოლის ანუ ჭანჭახისწყალი, რომელზეც სოფ. გლოლა და კურორტი შოვია გაშენებული.

საგლოლოს ქვემოთ რიონი შოდა-კედელას მთის მასივში მიიკვლევს გზას. მთის კალთები უშუალოდ მდინარეში ჩამოდიან. ხეობა ძალზე ვიწროა და მას საგლოლოდან სოფ. უწერამდე შესაბამისი სახელიც გააჩნია — ჭიდროთა, რომელიც ზედსართავიდან „მჭიდრო“ მოდის. ძველად რიონის ამ მონაკვეთის სახელად „იწროთასაც“ ხმარობდნენ. ეს ტერმინი ძველი ქართული „იწროდან“ მოდის.

უწერასთან რიონის ხეობა ოდნავ ფართოვდება. ეს სოფელი მის მარჯვენა ნაპირზეა განლაგებული. მდინარის მოპირდაპირე მხარეს კი სოფლები ეამიერეთი და ჯარონეთი მდებარეობს. უწერის სამხ. დასავლეთით მთის კალთებზე სოფლები: ნიგოვზები, ფარავნეში და ძეგლევია შეფენილი.

უწერას ქვემოთ რიონს მარცხნიდან გომრულა უერთდება, მის ნაპირებზე ჯინჯვისი და გომია განლაგებული, ხოლო ქვემოთ, რიონის ორივე ნაპირზე — სოფ. ნაკიეთი. ქვემოთ რიონს მარჯვნიდან საკაურა და მარცხნიდან ღარულა უერთდება. საკაურაზე სამე-სოფელი — ლაგვანთა, საკაო და ხიდეშლებია განლაგებული, ხოლო ღარულაზე — სოფ. ღარი. ღარის ქვემოთ ქალაქი ონი მდებარეობს.]

ქ. ონს სამი-ოთხი კმ სიგანის ვაკე უკავია, რომელიც რიონსა და მის მარცხენა შენაკადს ჭეჯორას შორის არის გაშლილი. რიონის დასავლეთით მაღალი ზეგანია, რომელზედაც სოფლები შეუბანი, ლახთა, ქალა და ხურუთია განლაგებული. ამ ზეგანის სამხრეთ ფერდობზე სოფ. ნიგვზნარაა შეფენილი.

მდ. ჭეჯორა სათავეს კავკასიონის მთავარი ქედის მყინვარებიდან იღებს. სათაფიდან დაახლ. 25 კმ მანძილზე იგი ფართო ხეობაში მოედინება. სოფ. ჩასავალის შემდეგ ჭეჯორა გარდიგარდმო ჰკვეთს დაღვერულას ქედს და ამ მონაკვეთში, დაახლ. 6 კმ მანძილზე იგი ძალზე ვიწრო ხეობაში შედის. სოფ. ირიდან ჭეჯორას ხეობა კვლავ ფართოვდება.

დაღვერულას ქედი ჭეჯორას აუზს ორ ნაწილად ყოფს. ზემო წელში მცირე ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა კულაროა განლაგებული, ხოლო ირიდან უკვე საკუთრივ რაჭა იწყება. კულაროს სოფლებში დღეს ოსები ცხოვრობენ, ამიტომ ეს მხარე სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში შედის და ჯავის რაიონს მიეკუთვნება.

რაჭაში ჭეჯორას ერთი მარჯვენა შენაკადი აქვს — ქვედრულა, რომელმაც სახელი სოფ. ქვედიდან მიიღო. ქვედრულას ზემო წელში ულამაზესი ტბა მდებარეობს, რომლის ასაკი ას წელსაც კი არ შეადგენს. 1896 წლის ზაფხულში მიწისძვრის შედეგად კლდებოძალის მთას მიწის დიდი მასა მოწყდა. ქვედრულას ხეობაში ჩაეშვა და მდინარე დროებით დააგუბა. ასე შეიქმნა ულამაზესი ქვედის გამდინარე ტბა, რომლის სიმაღლე ზღვის დონიდან 1568 მეტრია, ტბის ფართობი 10 ჰექტარია, სიგრძე — 77 მეტრს აღწევს, ხოლო მაქსიმალური სიგანე 215 მეტრს უდრის. სანაპირო ხაზის საერთო სიგრძე 1855 მეტრია.

ჭეჯორას ქვედა წელზე სოფლები ორივე ნაპირზეა შეფენილი. ჩრდილოეთით — წედისი, ქვედი, წმენდაური და წოლა, სამხრეთ-

თით — ბაჯიხევი, ჩორდი, ფსორი, ღუნდა, სორგითი, პიპილეთი, კო-
მანდელი, ცხმორი და ეაშქვა.

ონის ქვემოთ ლეჩხუმის ქედის ციკაბო კალთები უშუალოდ
რიონის მარჯვენა ნაპირს ადგება. ამიტომ მდინარის ჩრდილოეთით
დაახლ. 10 კმ მანძილზე ნივანების გარდა არცერთი სოფელი არ
გვხვდება. მხოლოდ, რიონის მარჯვენა შენაკადის სონტარულას შე-
სართავში სოფ. სორია გაშენებული. უფრო ზევით კი, ამავე მდინა-
რის ხეობაში — სოფელი ვადაშში. ბაჯიხევის სამხრეთ-დასავლეთით
რაქის ქედს ფოცხრევის ქედი ეყოფა, რომელიც სოფ. მთისკალთამ-
დე (ძველი მრავალძალი) აღწევს. ამ ქედის სამხრეთით შქმერის
ვრცელი ტაფობია გაშლილი, რომელზეც შქმერი, ხარისთვალა და
უშოლთაა განლაგებული. აქ იწყება რიონის მარცხენა შენაკადი ხე-
ორი, რომლის ერთ სათავეს ხარისთვალას ტბა წარმოადგენს, რომე-
ლიც მიწისქვეშა წყლებით იკვებება. ამ ტბის ახლოს, ფოცხრევის
ქედის სამხრეთ კალთაზე ამოჩქევს „კლდის წყარო“, რომელიც ხე-
ორის მეორე ტოტის სათავეა. ეს მდინარე ჩრდილოეთით მიედინება,
პკვეთს ფოცხრევის ქედს და დაახლოებით 1 კმ მანძილზე „ქვაგა-
ხეთქილას“ ულამაზეს ხეობას (კანიონს) ქმნის. ხეორი რიონს ზუ-
ღალთან უერთდება. ამ სოფლის გარდა შქმერის ტაფობსა და რი-
ონს შორის განლაგებულია სოფლები: ზვარეთი, ხეითი, ბოყვა,
ქორთა, შრომისუბანი (ძვ. ჯოისუბანი), სხიერი, ანკარა, ხირხონისი
და კვაშხიეთი.

ხეორის ქვემოთ, რიონს მარცხნიდან მურეხანა მიერთვის. მის
ხეობაში ფარახეთი, სევა, ჭიბრევი და შარდომეთია გაშლილი.

სორიდან რიონი ვიწრო და ღრმა ხეობაში შედის. მის ორივე
ნაპირას მაღალი კლდეებია აღმართული. მუხლის შემდეგ ხეობა
ოღნავ იშლება. აქ ჩრდილოეთიდან რიონს ლუხუნი მიერთვის. შე-
სართავში, რიონის პირას, სოფელი წესია გაშენებული, ხოლო ლუ-
ხუნის ხეობაში — ლიხეთი, აბარი და ურაყი.

წესიდან რიონი კვლავ ვიწროებში შედის, რომელსაც ხიდიკრის
ვიწროებს ეძახიან. აქ მდინარის კალაპოტის სიგანე 20—25 მეტრს
არ აღემატება. ხიდიკრის მარჯვენა ნაპირზე კვაცხუთი მდებარეობს,
ხოლო მარცხენა ნაპირზე — ხიმში, რომელიც ამბროლაურამდე
გრძელდება.

ამბროლაური, რიონისა და კრიხულას შეერთების ადგილას, ოდნავ დახრილ ვაკეზე მდებარეობს. მის სამხრეთით, მაღალ გორაკზე, სოფელი იწაა განლაგებული. კრიხულას დასავლეთიდან ხოტეულა მოერთვის. ამ ორი მდინარისა და მათი შენაკადების ხეობებში რაქის ათზე მეტი სოფელია: გორა, კრიხი, სხვავა, ფუტყეთი, ხოტევი, ახალსოფელი, კვირიკეწმინდა, ველევი, ბეთლევი, შხივანა, თლული, წკადისი, უყეში, აგარა, ჰელიაღელე, კაჩათი, ნიკორწმინდა.

მდინარე ხოტეურამ თავისი სახელი სოფ. ხოტევიდან მიიღო. ამ მდინარის ერთი შენაკადი ჰელიაღელეს ტბიდან გამოდის, რომელიც ამავე სახელწოდების სოფელშია. ტბის სიგრძე სულ 195 მეტრს შეადგენს, სიგანე — 120 მეტრს, ტბაზე მოტივტივე კუნძულებია, რომელთა სიგრძე 3-დან 20 მეტრია, სიგანე 1—4 მეტრი. ამ კუნძულებს ჰქმნის ლელი, ჩალამ-კალამი და მუყნარი. სულ პატარა ქარის დროსაც კი ისინი სხვადასხვა მიმართულებით იწყებენ მოძრაობას.

ნიკორწმინდის დასავლეთით შაორის ტაფობი მდებარეობს, რომლის სიგრძე 4 კმ-ს აღემატება, სიგანე კი 3 კმ-მდე აღწევს. აქ ძველად მრავალი კარსტული წარმოშობის ტბა იყო, მათ შორის ყველაზე ცნობილი ხარისთვალაც.

შაორის ტაფობზე მრავალი ნაკადული მიედინება, რომელთა უმეტესობა მდ. შაორად ერთიანდებოდა. ეს მდინარე ნელა, მიხვეულ-მოხვეული კალაპოტით მიედინებოდა და ნიკორწმინდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით კარსტულ მღვიმეში იკარგებოდა.

მდ. შაორის დონე ხშირად იცვლებოდა. სულ პატარა წვიმის დროს იგი დაახლ. 2,5 მ მაღლა იწევდა, ხოლო დიდი წვიმებისას წყალი ნაპირებიდან გადმოდიოდა და ახლომახლო ველებს ფარავდა. ასეთ დროს მდინარეზე გადასასვლელად მოსახლეობა ტივებს იყენებდა. ზოგჯერ შაორის მღვიმე მდინარის მიერ მოტაცებული ხეებით იხერგებოდა და წყალი წალეკვით ემუქრებოდა ახლომახლო სოფლებსაც. ამ დროს სოფლებიდან ქუდზე კაცი გამოდიოდა, რათა მღვიმის შესავალი გაეწმინდათ და მდინარისათვის გზა გაეხსნათ.

20 წლის წინათ შაორის ტაფობს მშენებლები ეწვივნენ. მათ წყალს თითქმის ყველა მიწისქვეშა გასასვლელი ამოუკეტეს და ტაფობზე დააგუბეს. ასე გაჩნდა შაორის ულამაზესი წყალსაცავი, რომელიც წიწვიან ტყეებში სოლივითაა შექრილი. წყალსაცავს 13 კმ² ფართობი უკავია და შაორჰესს აწვდის წყალს.

ამბროლაურის ქვემოთ რაიონის ხეობა საგრძნობლად ფართოვდება. მდინარის გასწვრივ ჩნდება 1—2 კმ სივანის ქალა, ხოლო მთის კალთები ნაკლები დაქანებისაა. სოფლების ერთი ნაწილი ძირაგეული, კლდისუბანი, სადმელი, ბოსტანა, ღვიარა, ხვანჭკარა და ტოლა, რიონის ჩრდილოეთით, ლეჩხუმის ქედზე მდებარეობენ, ხოლო დანარჩენ სოფლებს — რაჭის ქედის ჩრდილო კალთები უკავიათ.

მდ. შაორი, რომელიც ნიკორწმინდასთან მღვიმეში იკარგება, ორი კმ-ის შემდეგ კვლავ თვალსაჩინო ხდება და შარეულას სახელწოდებით ულამაზეს ქარაფოვან ხეობაში აგრძელებს გზას. დღეს მდინარეში წყალი ბევრად ნაკლებია, ვიდრე შაორის წყალსაცავის შექმნამდე. იგი ჯერ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიედინება, შემდეგ ჩრდილოეთისაკენ უხვევს და ქვემო და ზემო ღვარდიას შორის რიონს შეერთვის.

შარეულას ხეობა რაჭის ქედის ჩრდილო კალთებს ორ არათანაბარ ნაწილად ყოფს. მას სამხრეთიდან ქედი მიუყვება, რომელსაც შესართავამდე ჩასდევს. ამ ქედის ყველაზე მაღალ, აღმოსავლეთის მონაკვეთს ლემანაურის მთა ჰქვია. სოფლები: ზედა და ქვედა ღვარდია, გოგოლეთი, თხმორი უშუალოდ შარეულას ნაპირზეა განლაგებული. თხმორი ერთადერთი სოფელია, რომელიც ამ მდინარის მარცხენა ნაპირზეა, ხოლო ხონჭიორი, ნამანევი და ზედა შავრა ამავე ხეობაშია მარჯვენა მხარეს, მდინარიდან მოშორებით.

ამბროლაურის შემდეგ, რიონის სამხრეთით მდებარე სოფელთა უმეტესობა, შარეულას ქედსა და რიონს შორის არის მოქცეული. ყველაზე მაღლაა მოტყეირი, ზნაკვა, ქედისუბანი, შრომისა (ძველი ჭვარისა), უფრო ქვემოთ — პატარა ონი, ტბეთი, გორისუბანი, ბარეული, აბანოეთი, ხოლო რიონის ახლოს — საკეცია, ბუგეული, ქვედა შავრა და ბაჯი.

ხშირად მკვლევარები ერთმანეთისაგან გამოყოფენ ზემო და ქვემო რაჭას. ზოგი მათ გამოყოფად ხიდიკარს თვლის, ზოგი კი იმ ვიწროებს, რომელიც სორსა და წესს შორისაა. რაჭის თანამედროვე ადმინისტრაციულ დანაწილებას საფუძვლად უკანასკნელი პრინციპი უდევს. ზემო რაჭა ონის რაიონს მოიცავს, ქვემო რაჭას კი ამბროლაურის რაიონი ეკუთვნის. ზოგჯერ ცალკე გამოყოფენ სოფლებს: გონას, ლებს, კიორას და გლოლას, რომლებიც ჰიდროთას ვიწროებით

რაჭის დანარჩენი ნაწილიდან არიან გამიჯნული. ამ მხარეს მთის რაჭას უწოდებენ.

რაჭა მაღალი მთებითაა გარშემორტყმული. ჩრდილო-აღმოსავლეთით იგი უშუალოდ კავკასიონის მთავარ ქედს ადგება; რომლის ერთი მონაკვეთი ფასის მთიდან ზრამაგას მთამდე მის საზღვრებში შემოდის. აქ, ჩრდილო-დასავლეთით რაჭას ყაბარდო-ბალყარეთის რესპუბლიკა ემეზობლება, ხოლო ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით — ჩრდილო ოსეთის ავტონომიური რესპუბლიკა. რიონის ხეობით იგი ამ რესპუბლიკის ერთ მხარეს — დიგორს ადგება, ხოლო გლოლის ანუ ჭანჭახისწყალით — ოსეთის მეორე კუთხეს — დვალეთს. აღმოსავლეთით რაჭას სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი ემეზობლება. საზღვარი დაღვერილას მთის მასივზე გადის, რომელიც როგორც აღვნიშნეთ, ჯეჯორას ხეობას ორად ყოფს. სამხრეთით რაჭას იმერეთი ესაზღვრება, დასავლეთით — ლეჩხუმი. ასე რომ რაჭის საზღვარი ჯერ რაჭის ქედის თხემს მიუყვება, შემდეგ კი მის ჩრდილო-დასავლეთ გაგრძელებას, თავშავას მთას. რიონის მარჯვენა ნაპირზე ლეჩხუმიდან მას ასკიწყალი გამოყოფს, ქვემო სვანეთიდან — ლეჩხუმის ქედი.

რაჭის სოფლები ზღვიდან სულ სხვადასხვა დონეზე არიან განლაგებული. ბუნებრივია, ზემო რაჭის სოფელთა საშუალო სიმაღლე ქვემო რაჭის დასახლებულ პუნქტებზე უფრო მეტია. რაჭის ყველაზე მაღალი სოფელია მთისკალთა (1840 მ), შემდეგ მოდის შქმერის ტაფობზე განლაგებული სოფლები — უშოლთა (1740 მ), ხარისთვალა და შქმერი (1720 მ).

მთის რაჭის სოფლებიდან ყველაზე მაღალია გონა (1680 მ), შემდეგ ღები (1480 მ), ჭიორა (1360 მ), გლოლა (1280 მ). კურორტი შოვი ზღვის დონიდან 1520 მ მდებარეობს.

✓ უწერა ზღვის დონიდან 1000 მ მდებარეობს] დაახლოებით ამავე სიმაღლეზეა სოფ. ნაკიეთიც. ხოლო მათ ზემოთ, დასავლეთის კალთებზე განლაგებული ძეგლევის სიმაღლე 1160 მეტრია, სოფ. ფარავენის — 1140 მ, ნიგავზების — 1040 მ.

ქ. ონი ზღვის დონიდან 860 მეტრზე მდებარეობს. მის გარშემო მდებარე სოფლების სიმაღლე გაცილებით მეტია: კომანდელი (880 მ), წოლა (940 მ), წმენდაური (960 მ), ლაჩთა (1000 მ), ხურუთი

(1010 მ), ღარი (1040 მ), ანკარა (1220 მ), ხირბონისი (1280 მ), შეუბანი (1350 მ).

ჭეჯორის ხეობაში განლაგებული რაჭული სოფლებიდან ყველაზე მაღალია ხსანარი (1410 მ), შემდეგ მოდის: ბაჯინევი და (ფსონი) (1320 მ), ცხმორი (1280 მ), ჩორდი (1260 მ), წედისი (1240 მ), ეაშქვა (1220), ონჭევი (1120), ირი (1110), სომიწო, სორგითი (1060), პიპილეთი (960).

შაორის ტაფობის ჩრდილოეთით, ხეორას ხეობაში ყველაზე მაღალია ქორთა (1360), შემდეგ ზეარეთი (1100), ბოყვა (1060) და ზუდალი (790).

მურეხანას ხეობაში ჭიბრევი 1040 მეტრზეა, სევა — 960 მ, ფარახეთი — 920 მ და შარდომეთი — 840 მ.

შარდომეთის დონეზეა სორი სონტარულას ხეობაში, ხოლო გადაშში ზღვის დონიდან დაახლოებით 1000 მ-ზეა.

მურეხანას დასავლეთით, რიონს ბარეულა შეერთვის. ამ ხეობაში ზემო ბარი ზღვის დონიდან 1200 მეტრზეა, სამთისი — 1000 მ, ქვემო ბარი — 980 მ, მუხლი — 720 მ-ზე.

ქვემო რაჭის ცენტრი, ამბროლაური, ზღვის დონიდან 600 მეტრზე, ხოლო ამ რაიონის ყველაზე მაღალი სოფელი ფუტიეთი 1250 მეტრზე მდებარეობს. შემდეგ მოდის: ველევი და შხივანა — 1240 მ, ზედა თლული — 1220 მ, ბეთლევი — 1200 მ, ნიკორწმინდა ზღვის დონიდან 1100 მეტრზე მდებარეობს. მის მახლობლად ხოტეურას ხეობაში კახეთი 1180 მეტრზეა, წკადისი და სხარტალი — 1160 მ, უყეში — 1120 მ, ქვედა თლული — 1080 მ, კორტი — 1040 მ, ხოტევი — 1000 მ. შარეულას ხეობის ყველაზე მაღალი სოფელია ნამანევი — 1160 მ, შემდეგ მოდის: ხონჭიორი — 1100 მ, ზედა შავრა — 1050 მ, თხმორი — 840 მ, გოგოლეთი — 740 მ.

სოფელი მოტყიერი ზღვის დონიდან 1100 მეტრზეა, ქედისუბანი — 900 მ, პატარა ონი — 840 მ, ზნაკვა, გორისუბანი, ღადიში — 800 მ, ღარეული, აბანოეთი, საკეცია — 600 მ, ბუგეული — 560 მ; ლუხუნისწყლის ხეობაში: ურავი — 1150 მ, აბარი — 880 მ, ლიხეთი — 820 მ, წესი — 720 მ.

ამბროლაურის ქვემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლებიდან ყველაზე მაღალია კლდისუბანი — 800 მ, შემდეგ მო-

დიან: ღვიარა — 760 მ, ბოსტანა და ტოლა — 700 მ, ჩორჯო — 680, ძირაგეული — 440 მ.

რაჭა საქართველოს ულამაზესი კუთხეა. კავკასიონის მუდმივად თოვლით დაფარულ მწვერვალებს ტყიანი მაღალი მთები მოედინება, რომელთა შორის მდინარეები მიიკლავება. ლეჩხუმის ქედიდან ერთდროულად რაჭა და ქვემო სვანეთი ჩანს, რაჭის ქედიდან კი რაჭისა და იმერეთის სოფლები. მნახველზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს რაჭის გამოქვაბულები და ბუნებრივი მღვიმეები.

რაჭის გამოქვაბულთა უმეტესობა დღეისათვის ნაკლებად არის შესწავლილი. ამიტომ ძნელი სათქმელია, თუ როდის და ან რა მიზნით გამოკვეთეს ეს გამოქვაბული რიცეულას ხეობაში, კლდისუბნის ჩრდილოეთით. ან კიდევ ორი გამოქვაბული სოფელ ცახთან, შარეულას მარჯვენა ნაპირზე. აქედან ერთი მთავანი „საყდრის კლდეშია“, მეორე — სათაფლიას კლდეში. ორივე გარედან ამოშენებულია და ძირიდან თითქოს სათოფურებიც გაირჩევა.

შქმერის ტაფობის ჩრდილოეთით, „ქვაგახეთქილას“ ხეობის მარჯვენა მხარეს მაღალი კლდეებია აღმართული. ერთს „თამარის კლდეს“ უწოდებენ. ამ კლდეში ოთხი გამოქვაბულია. ერთი შედარებით დაბლაა, სამი კი ზემოთ, ერთმანეთის გასწვრივ. ამ სამი გამოქვაბულის ზემოთ, კლდეა 12 მეტრით წინ გამოწეული, რომელიც თითქოს სახურავივით დაჰყურებს მათ. ქვემო გამოქვაბულამდე კლდის ბილიც მიყავართ. გამოქვაბული პატარაა, სიმაღლე დაახლ. 2 მ, სიგანე — 3 მ, სიღრმე — 1,5 მ. ზემო გამოქვაბულები კი ძალზე ძნელი მისადგომია. ამ გამოქვაბულებიდან ერთი გარედან ამოშენებულია და ძირიდან თითქოს კარებიც შეიმჩნევა, რომელსაც „თამარის საყდარს“ უწოდებენ.

„თამარის კლდის“ სამი გამოქვაბული მოსახლეობის დიდ ყურადღებას იპყრობს. ძველად დარწმუნებული იყვნენ, რომ „თამარის საყდარში“ დიდებული თამარ მეფის კუბო იყო დასვენებული. ერთი ვადმოცემის მიხედვით, ამ გამოქვაბულში რამდენიმე ასეული წლის წინ ზემოდან ვიღაც მესხი ჩამოუშვიათ. როცა იგი საყდარში შესულა დაბრმავებულია და ვერაფერი დაუნახავს, მხოლოდ გამოქვაბულიდან გამოსვლის შემდეგ დაბრუნებია თვალის ჩინი. ამ ვადმოცემის მეორე ვარიანტით, ეს „მთამსვლელი“ წინა საუკუნის შუა წლებში ასულა გამოქვაბულში. აქ მას უნახავს, რომ „მიცვალებული

წევს ოქროს ტახტზედა, აქეთ-იქით ოქროს სავარძლები უდვია და თავთან თამარ დედოფლის სურათი და ხმალი ჰკიდია და დიდრონი მარილის ქვები უწყვიცაო“. ამის შესახებ თითქოს რუსეთში მთავრობისთვის უცნობებიათ. იქიდან მოუწერიათ „მარილის ქვები კი არ არის, მარმარილოს ქვები არისო“ და იქ შესვლა სპეციალური ნებართვის გარეშე აუკრძალავთ.]

თამარ მეფის სახელის დაკავშირება ამ გამოქვებულებთან დიდ ინტერესს იწვევდა ხალხში. და აი, 1890 წელს ბოყველმა პეტრე ხეთისოს ძე ომანიძემ ქვემო გამოქვებულის თავზე საგანგებო კიბის აგება დაიწყო, რათა „თამარის საყდრისათვის“ მიეღწია. ერთი წლის მუშაობის შემდეგ კიბემ გამოქვებულის ძირამდე მიაღწია. აქ ომანიძეს კლდეში ჩამოკიდებული, დაახლოებით 3 მ სიგრძის კიბე დახვედრია, რომელიც მას მოუხსნია და ძირს ჩამოუტანია. მნახველები ერთხმად აღნიშნავდნენ, რომ „ეს ძველი კიბე ისეთია, გეგონება სულ ახლანან ვაკეთებული არისო“. ომანიძეს კიბისთვის სულ რამდენიმე საფეხურის დადგმა სჭირდებოდა, რომ თამარის საყდარში შესულიყო. დაამზადა კიდეც ეს საფეხურები, მაგრამ მათ დადგამა-დე ადგილობრივ ხელისუფლებას მიმართა და „თამარის საყდარში“ შესვლის ნებართვა ითხოვა. ხელისუფლებამ ასეთი ნებართვა არ გასცა. უფრო მეტიც, კიბის გამოყენება საერთოდ აკრძალა.

პეტრე ომანიძის მიერ კიბის აღმართვა ცხოველ ინტერესს იწვევდა მთელ საქართველოში. ამის შესახებ 1891 წლის ოქტომბრის „ივერიაში“ და 1893 წ. იანვრის „კვალში“ წერილებიც კი დაიბეჭდა. ამ წერილთა ავტორები საგანგებოდ გაემგზავრნენ რაკში, რათა ცნობები ადგილზე შეეკრიბათ.

რადგანაც ომანიძე გამოქვებულში არ შესულა, „თამარის საყდრის“ მიმართ ინტერესი არც შემდეგში ჩამქრალა, თუმცა გამოქვებულებამდე ასვლა დიდხანს არავის უცდია.

1957 წ. ზაფხულში „თამარის კლდეს“ მთამსვლელებმა შეუტიეს. 26 აგვისტოს მათ ზემოდან 200-მეტრიანი თოკი დაუშვეს, შემდეგ კიდეც 15 მეტრის დამატება დასჭირდათ და გამოქვებულები-საკენ ცნობილი მთამსვლელი ა. ნემსიწვერიძე დაეშვა. „გამოჩნდა კირის ხსნარით და ქვით ამოშენებული გამოქვებულის წინა კედელი, — წერდა იგი 1957 წლის 31 ოქტომბრის გაზეთ „ლელოს“ ფურცლებზე, — კარგად ვხედავ მთავარ გამოქვებულს, მის მარცხ-

ნივ გუმბათისებურ გამოქვაბულს და მისკენ მიმავალ კლდეში გამოკვეთილ ბილიკს. თოკზე სწორ მდგომარეობაში ყოფნამ საშუალება მომცა გარკვევით დამენახა მთავარი გამოქვაბულის მათჯინე, 30 მ დაშორებით, ვერტიკალურად გახსნილი კარსტული გვირაბი, ხელოვნურად ამოშენებული კედლით. თოკიდან გამოქვაბულში გადასვლისთანავე ამ გამოქვაბულისაკენ გავემართე. აქაც მთავარი გამოქვაბულიდან კლდეს გამოკვეთილი ბილიკი მიჰყვება, მაგრამ ბილიკი ხუთი მეტრის შემდეგ ჩამონგრევის გამო წაშლილა... ამ გამოქვაბულში შესვლა არ მოხერხდა. დანარჩენი გამოქვაბულების აღწერა მოვახდინე და უკვე შუადღე გადასული იყო, გამოქვაბულიდან რომ დავეშვი“.

ა. ნემსიწვერიძემ გამოქვაბულებში ვერც თამარის კუბო იხილა და ვერც სხვა რაიმე ნივთი. „თამარის კლდის“ გამოქვაბულებს ამის შემდეგ მთამსვლელები კიდევ ერთხელ ეწვივნენ. ვერც მათ იპოვეს რაიმე ნივთი. როგორც ფიქრობენ ეს გამოქვაბულები კლდეში თამარის ხანაზე ხუთი საუკუნით, ადრეა გამოკვეთილი. მას ქრისტიანი ბერები თავიანთ სადგომად იყენებდნენ.

რაჭის ქედის დიდი ნაწილი ერთიან კირქვულ მასივს უკავია. ამის გამო რაჭის ქედზე მრავალი კარსტული ძაბრი, დებრესია და თხუთმეტამდე მღვიმე გვხვდება. ერთ-ერთი, ზედა, სხვაგვას სამხრეთით სოფლის ცენტრიდან 3—4 კმ დაშორებით მდებარეობს. მას ხშირად სხვაგვას საყინულეს უწოდებენ. მისკენ მიმავალი ბილიკი დღეს ბალახითაა დაფარული და მეგზურის გარეშე მასთან მისვლა აღარ შეიძლება. სხვაგვას საყინულეს შესახებ ცნობა ვახუშტი ბაგრატიონთან გვხვდება: „არს ორმო დიდი, ვრცელი და ღრმა, რომელსა შინა დის წყარო და ვერ განჰყინავს ზამთარს, არამედ ზაფხულის ჰყინავს სრულიად, რომელი ამოუღვეელი არს“. სინამდვილეში სხვაგვას საყინულე ორი ნაწილისაგან შედგება: საკუთრივ ორმოსა და მის დასავლეთით მდებარე მღვიმისაგან. ორმოს სიმაღლე 10—41 მეტრია, სიგრძე — 50 მ, ხოლო სიგანე — 20—27 მ. ორმოში კლდის დიდი ლოდებია, რომლებიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამრეც ჩასასვლელს ქმნიან. ორმოს დასავლეთით კედლის ძირში არის ხერელი, საიდანაც თოკის დახმარებით თვით მღვიმეში შეიძლება ჩასვლა. სხვაგვას მღვიმის ჯამური სიღრმე 80 მეტრია, მასში ორმოდან მუდმივად ჟონავს წყალი, რომელიც მღვიმის მუდმივი უარყოფითი

ტემპერატურის გამო თანდათანობით იყინება. ამიტომ მღვიმეში ვხვდებით ყინულს, სტალაქტიტებს, უზარმაზარ სვეტს, ყინულის ფარდებს, მიწისქვეშა მყინვარს.

ჯერ კიდევ ოციოდე წლის წინათ, სხვაგვანა მღვიმიდან ყინული ამოჰქონდათ და სხვადასხვა დანიშნულებისათვის იყენებდნენ. ამიტომ მღვიმეში ჩასასვლელად კიბეებს გამოჰკრიდნენ ხოლმე, ფეხსაცმელზე კი წნელისაგან გაკეთებულ რგოლებს იკეთებდნენ, ფეხი რომ არ დაცურებოდათ. ყინულს ნაჯახით კრიდნენ, ზემოდან ბზესა და ნახერხს აყრიდნენ. როგორც ირკვევა, სხვაგვანა მღვიმის ყინულს სამეურნეო დანიშნულებისათვის უძველესი დროიდან იყენებდნენ. შუა საუკუნეებში ეს „საყინულე“ ფეოდალური საკუთრება იყო და ყინულის ამოტანა ზოგი ყმა გლეხის ფეოდალურ ვალდებულებას შეადგენდა.

ქუთაისის სახელმწიფო ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულ ძველ დოკუმენტებს შორის მივაკვლიე ერთ საბუთს, რომელიც პირდაპირ ცნობას გვაწვდის ზემოთ თქმულის შესახებ. საბუთს არც თავი აქვს და არც ბოლო, თარიღი არ ჩანს, მაგრამ ხელისა და შინაარსის მიხედვით XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა იყოს შედგენილი. იგი მეფისადმი დაწერილი საჩივარია, რომელშიც უცნობი პირი მისთვის უკანონოდ წართმეული ქონების დაბრუნებას თხოულობს. „დაიკარგა სოფელი ჟაშქვა, — გვითხულობთ აქ, — ონჭევი, წოლა, ზედა სომიწო, ქვედა სომიწო, ზედა ბარი, ქვედა ბარი, სამთისი, ჩონისი, მუხლი, ხიმში, საწინამძღრო, ზედა ხიმში, ფუტიეთი, კბოზე სოფელი, სხვაგა მისი საყინულეთი, საყინულეს კაცობი“.

ნიკორწმინდის სამხრეთ-დასავლეთით, ორი კილომეტრის დაშორებით, არის დიდი მღვიმე, რომელსაც ნიკორწმინდის საყინულეს უწოდებენ. ჩრდილოეთიდან შესასვლელს ფართო დარბაზში შევყავართ, რომელსაც დამრეცი ძირი აქვს. ასე, რომ მღვიმეში ჩასვლისას დარბაზი თანდათან მალდება და ბოლოს 30—38 მეტრ სიმაღლემდე აღწევს. დარბაზი დამთვალიერებელზე საოცარ ეფექტს ახდენს. გეჩვენება, რომ რაც უფრო შორს, სიღრმეში მიდიხარ, თანდათანობით პატარავდება და ბოლოს ცეროდენად იქცევი. ამ დარბაზის სიგრძე 60—70 მეტრია, სიგანე 50—55 მ. მის სამხრეთის კედელზე სამი დერეფანია, რომელთაგან ერთში ღრმა ჭაა.

რაკის მღვიმეებიდან სილამაზით გამოირჩევა ცახის მღვიმე,

რომელიც ამ სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით მდ. შარეულას მარჯვენა ფერდზე, ხეობიდან 100—120 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს. მღვიმეში გზა ცახის სასაფლაოდან მიდის. ცახის მღვიმე შედგება ვრცელი განყოფილებებისაგან და ვიწრო გასასვლელი — „კარბისაგან“. პირველი სამი განყოფილების სიგრძე ცალ-ცალკე 80—120 მ-ია, მესამე განყოფილების შემდეგ ხვრელი დღეს ძალზე დავიწროებულია და გზის გაგრძელება შეუძლებელია. გადმოცემით მღვიმეში კიდევ ოთხი განყოფილებაა, რომლის საერთო სიგრძე 800 მ შეადგენს. ასე რომ მთლიანად ცახის მღვიმე 1 კმ-ზე გრძელია. თითოეული განყოფილება ცალკეული დარბაზებისგან შედგება, რომლებშიც მრავალი სტალაგმიტი და სტალაქტიტია.

„ოთხ კვირას ვიმოგზაურე რაჭაში და შემდეგ გაველი აჭედან“.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში.

რაჭის, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეების შესახებ ძველ ქართულ საისტორიო თხზულებებში ძალზე ცოტა ცნობები გვხვდება. ეს არცაა გასაკვირი. ძველი ქართველი ისტორიკოსები, უმეტეს შემთხვევაში ერთიანი საქართველოს ისტორიას გადმოგვცემენ და ცალკეულ მხარეებზე ნაკლებ ყურადღებას ამახვილებენ.

ჩვენი ქვეყნის კუთხეების წარსულის დასადგენად ისტორიკოსები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ძველ საისტორიო დოკუმენტებს, რომლებშიც დიდძალი მასალა მოიპოვება ამა თუ იმ მხარის შესახებ.

ამ მხრივ დიდ ყურადღებას იპყრობს ე. წ. „ნიკორწმიდის დაწერილი“ ანუ „იადგარი“, რომელიც XI ს.-ის მეორე ნახევარშია შედგენილი. „დაწერილი“ წარმოადგენს ნიკორწმინდის მონასტრის წინამძღვარის ანგარიშს და ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ამ ხანის რაჭის შესახებ.

საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა ქვეყნის ცალკეული მხარეების აღწერისა და მათი რუკაზე გამოხატვის ტრადიციები. სამწუხაროდ მათი მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი შემორჩა. ამიტომ დაუფასებელია ვახუშტი ბაგრატიონის მემკვიდრეობა.

წვახუშტი ბაგრატიონის კალამს ეკუთვნის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, სადაც მოცემულია ჩვენი ქვეყნის ისტორია და აღწერილობა. შემორჩენილია ვახუშტის მიერ ქართულ ენაზე შედგენილი საქართველოს რუკათა ორი ატლასი, რომელთაგან ერთი 1735 წელს არის დასრულებული, მეორე კი — 1743 წელს.

ვახუშტის რუკათა პირველი ატლასი თავდაპირველად 8 რუკისაგან შედგებოდა. ერთი რუკა, რომელზედაც მხოლოდ დასავლეთ საქართველო იყო გამოხატული, დღეისათვის დაკარგულია. რაჭა და

2. თამაზ ბერაძე

K 151.055

ქ. შატაშვილის სახ. სემ.
სსრ სსხმლმფიფო
რისპუბლიკური
ბიბლიოთეკა

საერთოდ მთელი დასავლეთ საქართველო ამ ატლასის ერთ რუკაზეა წარმოდგენილი, სადაც კავკასიის დიდი ნაწილია გამოხატული. ასეთი მასშტაბის გამო, რუკაზე რაჭის სულ 15 ციხე თუ სოფელია დატანილი.

ვახუშტის რუკათა მეორე ატლასი 19 რუკისაგან შედგება. აქედან ხუთ რუკაზე რაჭა ნაწილობრივ არის გამოსახული, სამზე კი მთლიანად: სამივე ძირითადად ერთმანეთს იმეორებს, მაგრამ მცირეოდენი განსხვავება მათ შორის მაინცაა.]

ვახუშტი ბაგრატიონი რაჭას 1724 წლის ზაფხულში ეწვია, როდესაც ის მამასთან, ქართლის მეფე ვახტანგ VI-თან ერთად რუსეთს მიემგზავრებოდა. ირკვევა, რომ ამ მოგზაურობას არავითარი როლი არ უთამაშნია დასახლებული კუთხის აღწერილობის შედგენაში და რუკების გამოხატვაში. ასეთ შემთხვევაში სახელოვანი უფლისწული რუსეთში გატანილ სამეფო არქივის მონაცემებს იყენებდა. ამასთანავე იგი მასთან ემიგრაციაში მყოფი საქართველოს ამა თუ იმ კუთხის წარმომადგენლის მოწოდებულ ცნობებს უერთავდა. ამიტომაც, რომ ქართლის სამეფოს მოსაზღვრე კუთხეები უფრო სრულადაა ვახუშტისთან წარმოდგენილი, ვიდრე ქართლიდან უფრო შორს მდებარე საქართველოს მხარეები.

დასავლეთ საქართველოს აღწერილობაში ვახუშტის რაჭისათვის ორი თავი აქვს დათმობილი. ამ ორივე თავს ერთად მის თხზულებაში უფრო ვრცელი ადგილი უკავია, ვიდრე ოდიშის აღწერილობას, რომელსაც ბევრად მეტი ტერიტორია ეკავა. „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“ უკანასკნელ გამოცემაში რაჭის აღწერილობამ წიგნის 8 გვერდი შეადგინა. მაშინ როდესაც ცნობებმა გურიის შესახებ 3,5 გვერდი დაიკავა, აფხაზეთზე — 3 გვ., ლეჩხუმზე და სვანეთზე ორ-ორ გვერდზე ნაკლები.]

ნებისმიერი ქვეყნის დაწვრილებითი გეოგრაფიული აღწერის შედგენა და რუკების გამოხატვა ძალზე ძნელი და შრომატევადი საქმეა. ეს ამოცანა ერთი ადამიანის შესაძლებლობებს ბევრად აღემატება. ასე რომ სახელოვანი ქართველი მეცნიერის მიერ ჩატარებული სამუშაო, გრანდიოზულად გამოიყურება, ხოლო მის მიერ დაშვებული ზოგიერთი უზუსტობა უმნიშვნელოდ ჩანს.

რაჭას დასავლეთით ლეჩხუმი ესაზღვრება. მათ შორის საზღვრად ვახუშტი „გუელისთავის“ ქედს დებს, რომელიც „ჭყვისის აღ-

მოსავლით კავკასიის მთიდან, ტოლის დასავლეთად ჩამოვალს“...

„ჰყვისი“ იგივე ჰყვიშია. „გუელისთავი“ ანუ გველისთავი იგივე ლაბეჭინას სერია, რომელიც ჰყვიშის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. ჰყვიშსა და ტოლას ასკისწყალი ვახუშტისეული „ტოლას ჰევი“ გამოყოფს, რომელიც რაჭისა და ლეჩხუმის საზღვარი იყო გვიანფეოდალურ ხანაში.

რაჭის აღწერასაც ვახუშტი ბაგრატიონი დასავლეთიდან იწყებს: „არს რიონსზედ არპანი; არპანს ზეით გუელისთავი. გუელისთავს ზეით რიონს მოერთვის ტოლის-ჰევი... ამ ჰევიზედ, დასავლის კიდეზედ, არს... ციხე ტოლა შენი, ფრიად მაგარი... ამ ტოლის-ჰევის ზეით რიონს მოერთვის ბარეულის ჰევი რიონს სამკრიდან, სდის წმინდის გიორგის მთას. ბარეულს, რიონის კიდეზედ, არს ციხე კეთილ-შენი“.

ბარეულის ციხის ნანგრევები დღესაცაა სოფ. ბარეულში. ციხეს დასავლეთიდან ესაზღვრება ბერშოულის დეღე — ვახუშტისეული „ბარეულის ჰევი“. ეს პატარა მდინარე „წმინდის გიორგის“ მთიდან კი არ გამოდის, არამედ შარეულას ქედიდან იღებს სათავეს. შარეულას ხეობის არსებობა ვახუშტისათვის სრულიად უცნობია. ასევე არაა ზუსტი ჩვენი ისტორიკოსი, როდესაც არპანა რაჭაში შეჰყავს. არპანა იგივე ალპანა სინამდვილეში რაჭის დასავლეთით, 15—20 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს.

ბარეულას ხევისა და კრიხულას შორის, ვახუშტი ბაგრატიონი რიონის რამდენიმე შენაკადს ჩამოთვლის: „ზნაკვის ჰევი (ზნაკურა), „სადმელის-ჰევი“ (რიცეულა), „ღვიანას ჰევი“ (ღვიარა დეღე). ეს უკანასკნელი უშუალოდ რიონს უერთდება და არა რიცეულას ანუ სადმელის ხევის, როგორც ეს ვახუშტის აქვს ნაჩვენები.

„სადმელის ჰევის შესართავს ზეით რიონს მოერთვის ბუგაულის ჰევი სამკრიდამ. გამოსდის ნაქერალასა და ველევის მთის ქუეითს, ლემანაურის მთას. ბარეულს არს ციხე კარგი“... — წერს ვახუშტი.

აქ ერთი უნებლოე შეცდომაა გაპარული. ბარეულის ციხის ნაცვლად, რომელიც ტექსტში ერთხელ უკვე მოხსენებულია, ბუგაულის ციხე უნდა ეწეროს. ვახუშტის რუკებზე ამ ადგილას ეს უკანასკნელია დატანილი. ამ ციხის ნანგრევებმა დღევანდლამდე მოაღწიეს მის დასავლეთით მოედინება მდინარე ჰერეულა — ვახუშტისეული

ბუგაულის ხევი. ისე კი ბუგაულის ნაცვლად უფრო სწორია ბუგუ-
ლი. სახელოვან მეცნიერთან კიდევ ერთი უზუსტობა შეიმჩნევა: ბუ-
გაულის ხევი ანუ ქერულა, ზნაკვის ხევის დასავლეთით მდებარე
რიონს და არა აღმოსავლეთით, როგორც ეს ტექსტშია ნაჩვენები.
ბუგაულის ხევის სათავეც, „გამოდის... ლემანაურის მთას“, სინამ-
დვილესი ზნაკურას სათავეს წარმოადგენს.

ვახუშტისეული „კრიხულას მდინარე“ იგივე კრიხულაა. მაგ-
რამ იგი „სალორისა, ნაჯიხურევისა და საწალიკის მთას“ კი არ გა-
მოდის, არამედ მისი მთავარი შტო სოფ. კრიხის ახლოს მიწიდან
ამოდის. „კრიხულას მდინარეს“ ვახუშტის მიხედვით „მოერთვის
ხოტევის-წყალი“, რომელსაც „ხოტევის ზეით... ერთვის აგარის ჳე-
ვი“... ხოტევის წყალი იგივე ხოტეურაა: ეს სახელი ამ მდინარეს
სოფ. ხოტევიდან ეწოდება, სადაც მისი რამდენიმე შენაკადი იყრის
თავს. ერთი ასეთი შენაკადი ნიკორწმინდის დასავლეთით სოფ. აგა-
რას ჩამოუვლის და ხოტეურას უერთდება. მას დღეს უბრალოდ ლე-
ლეს უწოდებენ. ეს უნდა იყოს ვახუშტისეული „აგარის ჳევი“.

ხოტევის ხეობაში „მაღალ გორას კლდესა ზედა“ ვახუშტი ასა-
ხელებს „ციხეს კვიტაშვილისა“. ეს უნდა იყოს დღევანდელი კორ-
ტი ანუ ძველი კვირიკეწმინდა.

ვახუშტი კრიხულას კიდევ ერთ შენაკადს ასახელებს: „კრიხს
ზეით“ მისი ცნობით კრიხულას უერთდება „სხოვის ჳევი, დის სამკ-
რიდან ჩდილოთ. ამ ჳევზედ არს ორმო დიდი“... ეს ორმო დიდი,
როგორც მკითხველმა უკვე იცის, სხვაგვას საყინულეა. მასთან ახლოს
მართლაც ჩამოდის ლელე, რომელიც ფუტიეთიდან მოედინება და
კრიხულას შეერთვის. სხვაგვაში მას უბრალოდ ჳალას უწოდებენ. ეს
ვახუშტისეული „სხოვოს ჳევი“ უნდა იყოს. რაც შეეხება თვით სა-
ხელწოდებას „სხოვა“, სახელოვან მეცნიერს ამ პუნქტის ძველი სა-
ხელი აქვს მოცემული. სოფელს ჳერ სხოვა ეწოდებოდა, შემდეგ
სხვაგა დაერქვა.

სხოვას ქედის შემდეგ ვახუშტი კვარას ციხესა და ხიდიკარის
ვიწროების აღწერას იძლევა. შემდეგ იგი აგრძელებს „ჳიდის კარს
ზეით რიონის კიდებზე გამოსდის კლდიდამ თბილი წყალი, არამედ
უჳმარი“. მართლაც, ხიდიკართან რიონის მარცხენა ნაპირზე არის
ადგილი „ქვეშავის აბანო“, სადაც მიწიდან ამოდის გოგირდოვანი
წყლები, რომელსაც სამკურნალოდ იყენებენ. აქვე ახლოს მდინა-

რის მარჯვენა მხარეს, ხიდიკარის აღმოსავლეთით, არის ადგილი „ნა-
აბანოვე“, სადაც ძველად ჭიდან გოგირდის წყალი ამოდიოდა. დაახ-
ლოებით ათი წლის წინათ, რიონმა დინება იცვალა და ამ ჭანგად-
უარა. ზაფხულობით, როდესაც რიონის დონე დაბლა იწევს, ეს ჭა
მდინარეში დღესაც მოჩანს და მასში ძველებურად გოგირდის წყა-
ლი ამოდის.

სოფ. წესში, ვახუშტის მიხედვით, „არს ნინიას ციხე, კლდესა
ზედა შინა“, რომლის „ზეით მოერთვის რიონს სამკრიდან ბარულა...
ამ კვეს ერთვის ჩონისის კვეი დასავლეთიდამ“.

ნინიას ციხედ გ. ბოჭორიძე მიიჩნევდა სოფლის მთავარ
უბანში თავის დროზე კოტე მაისაშვილის ეზოში მდგარ ციხეს, რო-
მელიც თითქოს 1915 წელს დაუნგრევიათ.

ადგილობრივმა სიძველეთა მოყვარულმა აკაკი კერესელიძემ
სოფ. წესში, რიონის პირას კიდევ ერთი ციხის ნანგრევები მაჩვენა.
ეს ციხე კარგად გათლილი ქვით ყოფილა აგებული. მას იგი ვახუშ-
ტისეულ ნინიას ციხის ნაშთად მიიჩნია. რაც შეეხება „ბარულას
კვეს“, ეს მდინარე ბარულაა, „ჩონისის კვეი“ კი იგივე ჩონისურა,
რომელიც სოფ. ჩონისს გამოუვლის და სოფ. მუხლთან უშუალოდ
რიონს უერთდება.

რავის აღწერილობაში ვახუშტი ასახელებს მდ. ლუხუნს, სონ-
ტარულას — „სორისკვეი“, ხეორას — „კვეი-ხეორი“, ტექსტში
აღნიშნულია ხეორის შენაკადი „რიონის შესართავს ზეით — ბოყ-
ვის კვეი აღმოსავლეთიდამ“. ეს უკანასკნელი პატარა მდინარე ჭეო-
უნდა იყოს, რომელიც სოფ. ქორთადან მოდის და სოფელ ბოყვაში
მარჯვნიდან უერთდება ხეორს.

ონის ზემოთ აღმოსავლეთით ვახუშტი „ჯეჯორის მდინარეს“
ასახელებს ანუ მდ. ჯეჯორას, ჩრდილოეთით „ლარულას კვეს“ ანუ
ლარულას, რომლის შესართავთან ახლოს „ერთვის საქორიას კვეი
რიონს ჩრდილოდამ“. ამ კვეის შესართავთან, რიონის კიდებუდ, არს
ციხე. მაგარი ფრიად“. საქორიას ხევი მდ. საკაურა უნდა იყოს, ხო-
ლო მის შესართავთან მოხსენიებული ციხის ნანგრევები დღესაც
არის შემორჩენილი სოფ. ლაგვანთასთან. ეს მდინარე და ციხე სოფ.
ძეგლევის სამხრეთით მდებარეობენ, მაშინ როდესაც ვახუშტის ნაჩ-
ვენები აქვს ამ სოფლის ჩრდილოეთით. ჩვენი მეცნიერის ამ უნებ-
ლიე შეცდომების მიზეზს შემდეგი გარემოება წარმოადგენს. მას

ერთმანეთში აერია მდ. საკაურა და საქორიას კლდე, რომელიც ძეგ-
ლევის ჩრდილოეთით, სოფლების: ნაკიეთისა და უწერის საზღვარზე
დგას. ამის გამო თავის რუკებზე ვახუშტის საქორიას კევი ფრუ-
ურას ხეობა, ზუსტად არა აქვს მოცემული, ლაგვანთას ნაცვლად მას
სოფ. საქორია აქვს დატანილი, ხოლო ლაგვანთა ამ მდინარის შუა
წელზეა აღნიშნული. სინამდვილეში ლაგვანთა ამ მდინარის შესარ-
თავში მდებარეობს, ხოლო საკაურას შუა წელზე სოფ. საკაურა
დგას. ამავე ხეობაში დატანილია სოფ. ნაბათი.

ვახუშტისეული „გლოლის კევი“ მდ. კანჭახის წყალია, ხოლო
მისი შენაკადები „სხუა კევი ორი“ უნდა იყოს ბუბას წყალი და
ბოყვას წყალი.

„აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ქართველი მკითხველისათ-
ვის კარგადაა ცნობილი. ამის გამო რაჭის აღწერილობიდან ზემოთ
მხოლოდ ის ადგილები მოვიტანე, რომელიც ან ზუსტი ვერაა ან
კიდევ სპეციალისტის დამატებით განმარტებას მოითხოვს.

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკათა ატლასები დღემდე არაა გამო-
ცემული. მათი მონაცემები რაჭაზე ანბანზე დაეალაგე და წიგნში
შევიტანე. წინასწარ მინდა მკითხველს განვუმარტო ამ რუკათა ზო-
გიერთი პირობითი ნიშნის მნიშვნელობა. დაბა აქ სოფელს შეესაბა-
მება, აზნაურის სახლი — აზნაურის ციხე-დარბაზს, მცირე მთავრის
სახლი — თავადის ციხე-დარბაზს, დიდი მთავრის სახლი — რაჭის
ერისთავის ციხე-დარბაზს და მეფის სახლი — სამეფო რეზიდენცი-
ას. ამ რუკებზე ციხეცაა დატანილი ყოველგვარი დამატებითი გან-
მარტების გარეშე. ამ პირობითი ნიშნით ისეთი ციხე-სიმაგრე იგუ-
ლისხმება, სადაც მოსახლეობა თავს აფარებდა მტრის თავდასხმის
შემთხვევაში. მკითხველმა ისიც უნდა გაითვალისწინოს, რომ ზოგ-
ჯერ რუკაზე მხოლოდ ციხე ან ეკლესიაა აღნიშნული, მაშინ როდეს-
აც იქ სოფელიც არსებობდა.

ვახუშტის რუკებზე რაჭაში დატანილია: აგარა — დაბა, ამბრო-
ლაური — მეფის სახლი; არბანა — დაბა; ბაკურაძე — დაბა (დღე-
ვანდელი სოფ. კორტის მიდამოებში); ბარეული — ციხე; ბარი —
დაბა; ბაჯი — დაბა; ბაჯისხევი — აზნაურის სახლი; ბოსტანა —
დაბა; ბოყვა — დაბა; ბუგაული — ციხე; გამყრელიძე — დაბა, აზ-
ნაურის სახლი (იგულისხმება .სოფელი კომანდელი, სადაც დღემდე

შემორჩა აზნაურ გამყრელიძეთა ციხე-დარბაზის ნანგრევები); გლო-
 ლა — ციხე, დაბა; გრიმქედი — დაბა სოფ. შეუბანთან; ველევი —
 დაბა; ველთეთრი — აზნაურის სახლი; ზნაკვა — ციხე; ზუღედე —
 აზნაურის სახლი; თლუხი — დაბა; იწა — დაბა; კვარა — ციხე; კვა-
 ცხუთი — დაბა; კვიტაშვილის ციხე — ან კიდევ კვიტაშვილი —
 ციხე; კრიხი — დაბა, აზნაურის სახლი; ლაგვათა — დაბა; ზვარე —
 დაბა; მოტყიერი — დაბა; მრავალძალი — ეკლესია; მუხლი — და-
 ბა; მშხივანა — დაბა; ნინიას კოშკი — აზნაურის სახლი (კვარას
 ციხის აღმოსავლეთით); ნაბათი — დაბა; „ნათლისმცემლის მონას-
 ტერი“ — ან კიდევ „ნათლისმცემლის უდაბნო“ — მონასტერი
 (დღეს ველტყევის მონასტრის და სხვაგვანად უდაბნოს სახელითაა ცნო-
 ბილი); ნიკორწმინდა — ეპისკოპოსის ეკლესია; ონი — მცირე ქა-
 ლაქი; აქვე „ციხე“. ერთ რუკაზე მის „ბეჟანის ციხე“ ეწოდება.
 ონი — აზნაურის სახლი; (არ უნდა აურიოთ ქ. ონში, ეს არის დღე-
 ვანდელი პატარა ონი, ქვემო რაჭა); პიპილეთი — დაბა; როფაქეთი —
 დაბა; (სოფელი ღარულას ხეობაში რომელიც დღეს აღარ არსე-
 ბობს); სადმელი — ციხე; საკეცე — აზნაურის სახლი; საქორია —
 ციხე; სევა — მთავრის სახლი; სომიწო — მთავრის სახლი; სორი —
 აზნაურის სახლი, აქვე „მონასტერი“; სხარტალი — დაბა; სხოვა —
 დაბა, მცირე მთავრის სახლი; ტოლა — ციხე; ურიში — დაბა (სო-
 ფელი ღარულას ხეობაში, რომელიც დღეს აღარ არსებობს); უყე-
 ში — დაბა; უწერა — დაბა, ეკლესია; ფარახეთი — დაბა; ფუტიე-
 თი — აზნაურის სახლი; ქვაშხიეთი — დაბა; ღარი — აზნაურის სახ-
 ლი; ღები — ციხე, დაბა; ღვარდია — დაბა, ღვიარა — მცირე მთავ-
 რის სახლი; ღუდა — დაბა; შარდომეთი — აზნაურის სახლი; შაო-
 რი — დაბა; შაუბანი — დაბა (დღევანდელი შეუბანი); შქმერი —
 დიდი დაბა; ჩონისი — აზნაურის სახლი, ცახი — დაბა; ძეგლვეი —
 დაბა; ძირაგეული — დაბა; წედისი — დაბა, ციხე; წესი — დაბა. ამ
 სოფელში დატანილია აგრეთვე „ბარაკონი“ — ეკლესია; მინდა ცი-
 ხე — ციხე; „ნინიას ციხე“ — ციხე; „ველიეთი“ — ეკლესია; წუ-
 ქეთი — დაბა, ბარეულის ახლოს; წორბისი — დაბა, სომიწოს ახ-
 ლოს; ჭალა — დაბა; ჭალის უბანი — დაბა; დღეს არ არსებული
 სოფელი ღარულას ხეობაში; ჭიბრევი — დაბა, ჭიდროთა — მთავრის
 სახლი; (ერთ რუკაზე მის ნაცვლად არის წარწერა — იწროთა); ჭი-
 ორა — დაბა; ხიმში — აზნაურის სახლი; ხირხათა (ხირხონისი) —

დაბა; ხონჭიორი — დაბა; ხოტევი — ციხე, ხსუარა ალბათ სხიერი — დაბა; ჯოისუბანი — აზნაურის სახლი;

რუკებზე დატანილია ყველა ის მდინარე, რომელიც აღწერილობაშია მოხსენიებული, აქვეა ლემანაური მთა ზნაკვას ჩრდილოეთით და უდაბური — მთა მრავალძალსა და ფარახეთს შორის. რაჭის ქედზე ისევე როგორც ტექსტში, რუკაზე მოცემულია ცალკეული მთები — წმინდის გიორგის, გაჭრილა, ველევი, საღორე, გარჯილა, ნაჯიხურევი, საწალიკე და კეცები.

ვახუშტი ბაგრატიონი კუდაროს რაჭის შემადგენლობაში აღწერს. ტექსტში წონას გარდა, ამ მხარის არც ერთი სოფელი არ არის დასახელებული. რუკებზე დამატებით დატანილია: კუდარო, ზემო კუდარო, ჩასავალი და გულოვანთა.

1737 წელს იმერეთის მეფის ალექსანდრე V-ის ბრძანებით ტომთე გაბაშვილმა გამოხაზა დასავლეთ საქართველოს რუკა, რომელიც მომდევნო, 1738 წელს რუსეთის იმპერატორის კარზე წარადგინეს. მიუხედავად იმისა, რომ ეს რუკა იმერეთშია შედგენილი, მასზე რაჭა სულ ათიოდე ციხით, სოფლითა თუ ეკლესიითაა წარმოდგენილი: „ბარაკონის მონასტერი“, „გლოლა“, იქვე აღნიშვნაა — „ვერცხლის ლითონი იჭრის“, „კვარას ციხე“, „წმიდის ნიკოლოზის ეკლესია სამიტროპოლიტო“ (ნიკორწმინდის საყდარი თ. ბ.), „ონი — ყასაბა“ (ყასაბა თურქულად მცირე ქალაქს ნიშნავს), აქვე მეორე წარწერაა — „ვერცხლის ლითონია, გოგირდიც კარგი გამოვა“, „სხოვა“, „ღები“, აქვე შენიშვნაა — „აქაც ვერცხლის ლითონია“; „წესის სასახლე“, „ციხე წესის“ და დასასრულს „ხოტევის ციხე“.

1651 წლის 2 ივნისს კავკასიონის მთავარ ქედიდან რიონის სათავისაკენ დაეშვა რუსეთის ელჩობა, რომელსაც ტოლოჩანოვი და იველევი ხელმძღვანელობდნენ. ელჩებმა რაჭის დიდი ნაწილი გაიარეს, ნიკორწმინდაში ეწვივნენ თავის სამეფოდან გამოქვეყნებულ ქართლ-კახეთის მეფეს თეიმურაზ I-ს და შემდეგ ქუთაისისკენ გააგრძელეს გზა. თავიანთი დიპლომატიური მისიის დასრულების შემდეგ ელჩებმა უკან გზაზე კვლავ რაჭა გამოვლეს და მოსკოვისკენ მიმავალ შორეულ გზას დაადგნენ.

ფეოდალურ ხანაში ელჩები ჩვეულებრივ მზვერავნიც იყვნენ. მათ ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას სრული ცნობების შეკრება შეად-

გენდა იმ ქვეყნის შესახებ, სადაც ისინი დიპლომატიური მისიით იმყოფებოდნენ. გამონაკლისს არც ეს ელჩები წარმოადგენდნენ] საკუთარ მთავრობისადმი წარდგენილ ანგარიშებში იველევმა და ტოლოჩანოვმა ძალზე მნიშვნელოვანი ცნობები დატოვეს იმერეთის სამეფოს ყველა კუთხის, განსაკუთრებით რაჭის შესახებ. ისინი პირველი უცხოელები არიან, რომლებმაც ამ მხარის აღწერა დაგვიტოვეს. რუსთა ელჩების ანგარიშებში მოცემულია სოფლების: თევრეშოს, კვარაციხის, ამბროლაურის, კრიხის ეკლესიების და ნიკორწმინდის მონასტრის აღწერილობა.

წიმერეთის სამეფოს უმნიშვნელოვანეს ადგილებს შორის, სადაც „განთქმული მონასტრებია და მეფე-დედოფალი პირადად დაბრძანდებიან“, ტოლოჩანოვისა და იველევის ცნობებში 10-ზე მეტი სოფელი, ეკლესია-მონასტერი თუ ციხე-სიმაგრეა ჩამოთვლილი: ამბროლაური, ზნაკვა, თევრეშო, კვარაციხე, მინდაციხე, სადმელი, საკაო, საკეცია, სორი, სხოვა, ღარი, ღები, შაორი, შეუბანი, ძეგლვეი, წესი, ჭიორა და ხოტევი.]

ტოლოჩანოვისა და იველევის ელჩობიდან 120 წლის შემდეგ, რაჭას, 1772 წელს ეწვია რუსეთის მეორე წარმომადგენელი, გერმანელი მეცნიერი გიულდენშტედტი, რომელსაც რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიისაგან ჩრდილოეთ კავკასიისა და საქართველოს გეოგრაფიული შესწავლა ჰქონდა დავალებული.

გიულდენშტედტი ფრიად განსწავლული მკვლევარი იყო, თანაც მისი კვლევის შედეგებით რუსეთის სამეცნიერო აკადემიაზე უფრო, რუსეთის მმართველი წრეები იყვნენ დაინტერესებულნი. ისინი ამ დროს კავკასიაში მოქმედების შორს მიმავალ გეგმებს ადგენდნენ. ამიტომ გერმანელი მეცნიერის ანგარიშებში ყველაზე უფრო სრული ცნობებია საქართველოს შესახებ, ვიდრე ეს რომელიმე უცხოელს ჩვენი ქვეყნის შესახებ დაუტოვებია. განსაკუთრებით ეს შეიძლება ითქვას რაჭაზე. ეს მხარე პირველი იყო დასავლეთ საქართველოში, რომელსაც იგი ეწვია. მან წონას უღელტეხილი გადალახა და კუდაროს ხეობაში დაეშვა, შემდეგ კი რაჭის სოფელ წედისში მივიდა. აქედან გიულდენშტედტი წკადისისაკენ გაემართა, სადაც სხარტალში, მეფის რეზიდენციაში სოლომონ I-ს ეწვია. აქ იგი იმერეთის მეფეს საგანგებოდ ეთათბირა რაჭის იმ ადგილების შესახებ, რომლებიც ჯერ მას არ ენახა. „გეგმა იყო, — წერს გერმანელი მეცნიე-

რი, — სხარტალიდან მომეველო რაჰის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი, და შემდეგ ხიმში ჩავსულიყავი იქიდან რიონის ჩრდილო-დასავლეთისაკენ მემოგზაურა ლეჩხუმის საზღვრამდე“. მეფემ გიულდენშტედტს სამი თავადი გააყოლა და გეგმაც წარმატებით შესრულდა. გერმანელმა მეცნიერმა რაჰაში ოთხი კვირა იმოგზაურა. სხარტალიდან იგი რაჰის ქედის მაღალმთიანი სოფლების გავლით სოფ. ბაჯიხევამდე ავიდა, შემდეგ კი ონამდე დაეშვა. აქედან მან ღებამდე იმოგზაურა, შემდეგ დაუყვა რიონის ხეობას და სოფ. ტოლამდე მივიდა, საიდანაც ის სხარტალში დაბრუნდა და ნიკორწმინდის გავლით ოკრიბისაკენ გაემართა.

გიულდენშტედტის ანგარიშებში რაჰველთა ყოფა-ცხოვრება დიდი სისრულითაა მოცემული. იგი იძლევა რაჰის სოფლების თითქმის სრულ სიას, რამდენიმე ეკლესია-მონასტრის, ციხის თუ ხიდის აღწერილობას. აქვე უძვირფასესი მასალაა რაჰის სოფლის მეურნეობის დარგების შესახებ, აღწერილია რაჰული ურემი და გუთანი, გლეხის კარმიდამო და სხვა.

როგორც ჩანს, რომელიმე მხარის ზუსტად აღწერა ერთი ადამიანის მიერ შეუძლებელია. ამიტომ შეცდომები მის შრომაშიც მოიპოვება. მაგ. მას აღნიშნული აქვს — „სორი, ლიხეთი და ურავი, სამივე მდინარე სონტარულაზე“, მაშინ როდესაც სონტარულას ხეობაში მხოლოდ სორია განლაგებული, ლიხეთი და ურავი კი მდ. ლუხუნის ხეობაში მდებარეობს. აქვე შეცდომით, სხვადა, ჩონისი, ფუტიეთი ბარულას ხეობაშია მოცემული. რასაკვირველია, ეს უზუსტობანი გიულდენშტედტის ცნობების მნიშვნელობას სრულებითაც არ ამცირებს. მხოლოდ მინდა აღვნიშნო, რომ ძალზე საფრთხილოა თუნდაც კარგად ინფორმირებული უცხოელი მოგზაურის ცნობათა უკრიტიკოდ გაზიარება.

XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში რაჰის შესახებ ცნობები მოეპოვება რუსეთის არმიის ოფიცერს იაზიკოვს და გერმანელ მეცნიერს რეინეგსს. ისინი საქართველოს ამ კუთხეში არ ყოფილან და რაჰის შესახებ ცნობებს სხვებისაგან მოწოდებული ინფორმაციის მიხედვით იძლევიან.

1802 წელს ჩრდილოეთ კავკასიიდან ღებში გადმოვიდა რუსეთის მთავრობის საგანგებო წარმომადგენელი ალექსანდრე სოკოლოვი, რომელსაც სოლომონ II-სთან მოლაპარაკება ევალებოდა. სოკო-

ლოვმა მთელი რაჭა მოიარა, შემდეგ ზემო იმერეთის გავლით ქართლისაკენ გაემგზავრა. ეს მოგზაურობა მან დაწვრილებით აღწერა.

[1808 წლის ზაფხულში რაჭას ესტუმრა ცნობილი გერმანელი ორიენტალისტი და ლინგვისტი ჰაინრიხ კლაპროთი, რომელიც რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის დავალებით კავკასიის სწავლობდა იგი დიგორიდან ლეში გადმოვიდა, ონამდე იმოგზაურა და უკან იმავე გზით დაბრუნდა. კლაპროთმა თავისი მოგზაურობის დღიურები ორ წიგნად გამოსცა, რომლის მეორე წიგნში რაჭაში მოგზაურობაა აღწერილი.

[1833 წლის შემოდგომაზე რაჭას ესტუმრა შვეიცარიელი მეცნიერი დიუბუა დე მონპერე, რომელმაც 1831—1834 წწ. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, ყირიმი და ამიერკავკასია მოიარა. თავისი მოგზაურობის შედეგები მან 6 ტომიანი ნაშრომის სახით გამოსცა. პირველი წიგნის ერთი თავი რაჭას აქვს დათმობილი. სამწუხაროდ დიუბუას ცნობები ჩვენი ქვეყნის შესახებ არ არის ქართულად თარგმნილი.

შვეიცარიელი მეცნიერი რაჭაში პირველად ხოტევეს ეწვია, შემდეგ ნიკორწმინდაში ავიდა, აქედან ლეხამდე და გლოლამდე გააგრძელა გზა, გლოლადან რიონს დაუყვა და ტოლამდე მივიდა. დიუბუა დე მონპერეს გეოლოგია და რაჭის სიძველენი აინტერესებდა, ამიტომ გეოლოგიური მონაცემების გვერდით, მის ჩანაწერებში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი არქიტექტურული კულტურის ძეგლებს. აქვე მოცემულია გლოლას, ლეხისა და ონის აღწერილობა. დიუბუა დე მონპერე კარგი მხატვარი იყო. ნაშრომს მან დიდი ალბომი დაურთო, სადაც ჩვენ ვხვდებით ლეხის, გლოლისა და ონის ხედებს. აქვეა მოცემული უწერის მოურავის, ვინმე გოგია გამყრელიძის კარმიდამოს, მინდას და ხოტევის ციხეების და ნიკორწმინდის „საყინულის“ შესასვლელის“ ნახატები.

დიუბუა დე მონპერეს ჩანაწერები კარგი მაგალითია იმისა, თუ რა სიფრთხილე ვემართებს უცხო მოგზაურთა ცნობების გამოყენების დროს. [ხოტევის ციხის აღწერისას შვეიცარიელი მოგზაური დასძენს, რომ „ეს ერთ-ერთი ძირითადი ციხე რაჭისა დააკავებულ იქნა 1772 წელს და დანგრეულ იქნა გენერალ ტოტლებენის ბრძანებით, ისევე როგორც შორაპანი, ვარციხე და ბაღდადი.“] ლეხის აღწერისას, ეხება რა აქედან დიგორში მიმავალ გზას, დიუბუა დე მონპერე შე-

ნიშნავს, რომ „ეს გზა გამოიყენა ტოტლებენმა, როდესაც თავისი კორპუსით რუსეთიდან სოლომონ I-ის დასახმარებლად მოდიოდა“.

სინამდვილეში, ტოტლებენი 1769 წელს საქართველოში დარღვევის გზით შემოვიდა და იმერეთში ლიხის ქედით გადავიდა. მისი კორპუსის იმერეთში ყოფნის დროს სოლომონ პირველმა ცუცხვათის, შორაპნის, ბაღდადის და ქუთაისის ციხეები გამოსტაცა მტერს, ვარციხე ქართველთა ხელში იყო და მას განთავისუფლება არ სჭირდებოდა. ტოტლებენი თავისი კორპუსით რაჭაში საერთოდ არ ყოფილა, ამიტომ ხოტჯვის ციხე მისი ბრძანებით არავის დაუნგრევია, მით უფრო 1772 წელს, რუსეთის კორპუსმა საერთოდ დატოვა საქართველოს ტერიტორია ისევ დარიალის გზით.

სამწუხაროდ, ამ ფაქტებს ხშირად არ ითვალისწინებენ და ხოტჯვის ციხის დანგრევის შესახებ ტოტლებენის მიერ შევიცარიელი მეცნიერის ნათქვამს უყოყმანოდ იმეორებენ.

დიუბუა დე მონპერე პირველი იყო რაჭაში უცხოელ მოგზაურთა შორის, რომელმაც ამ მხარის სიძველეთა შესწავლა-ფიქსაციას დიდი ყურადღება დაუთმო. ამგვარი სამუშაო კი საქართველოში სასწრაფოდ იყო ჩასატარებელი, რადგან ფეოდალური ხანის არქიტექტურული ძეგლები ინგრეოდა და მათ შეკეთება-აღდგენაზე არავინ ფიქრობდა.

შუა საუკუნეებში მოსახლეობა მტრის შემოსევის დროს ციხეს აფარებდა თავს. ხშირად უბრალო გლეხის სახლიც სიმაგრეს წარმოადგენდა. ფეოდალები კი, როგორც წესი ციხე-დარბაზებში ცხოვრობდნენ. იმერეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ვითარება შეიცვალა. ახალმა ხელისუფლებამ ციხესიმაგრეთა ერთი ნაწილი დაანგრია, რათა წინააღმდეგობის ცენტრები მოესპოქათიოდე წლის შემდეგ რაჭაში სრული სიმშვიდე დამყარდა. ასეთ პირობებში ის თავდაცვითი ნაგებობებიც კი, რომელიც ახალ ხელისუფლებას არ დაუნგრევია, მოსახლეობისათვის გამოუსადეგარი გახდა და მათ მოვლა-პატრონობაზე არავინ ფიქრობდა, თანდათან ციხე-სიმაგრეთა უმრავლესობა მოუვლელობის გამო დაინგრა, ან დაანგრიეს კიდევ, რათა მისი ქვეები სამეურნეო დანიშნულებისათვის გამოეყენებინათ.

გასული საუკუნის დასაწყისში რაჭაში სულ სხვადასხვა დროის მრავალი ეკლესია-მონასტერი იდგა, რომელშიც უძვირფასესი საეკლესიო ინვენტარი და ხელნაწერი წიგნები ინახებოდა. ზოგი ეკლეს-

სია მორწმუნეთა ყოველდღიურ მოთხოვნებს აკმაყოფილებდა, ზოგი — ფეოდალის კარის ეკლესია იყო, ზოგიც — ხატის სახელზე იყო აგებული და წირვა-ლოცვა წელიწადში სულ რამდენჯერმე იმართებოდა. ყველა ეკლესიას თავის პატრონი ჰყავდა. ეკლესიის მსახურთ საკუთარი ყმა-მამული და შემოსავალი ინახავდა. ახალმა ხელისუფლებამ მალე საეკლესიო რეფორმა ჩაატარა, ეკლესიის მსახურთ ხაზინიდან ჯამაგირი დაუნიშნა, საეკლესიო ყმა-მამული კი სახელმწიფო საკუთრებად გამოაცხადა. რეფორმის შედეგად მოქმედი ეკლესიებისა და მღვდელმსახურთა რაოდენობა ძალზე შემცირდა. ასეთ ვითარებაში ძველი ეკლესიების უმრავლესობა უპატრონოდ დარჩა. უპატრონო ეკლესიას კი, როგორც ცნობილია „ეშმაკები ეპატრონებიან“. ეკლესიები თანდათანობით ინგრეოდა, ხოლო საეკლესიო წიგნები თუ საეკლესიო ნივთები თანდათანობით ნიავდებოდა. არც მოქმედი ეკლესიების მდგომარეობა აღმოჩნდა ბევრად უკეთესი. ბევრ შემთხვევაში შეკეთების დროს მთლიანად გადააკეთეს და ძველი სახე დაუკარგეს, ზოგი ძველი კარგად შენახული პატარა ზომის ეკლესია მთლიანად დაანგრეს და მის ადგილზე უფრო დიდი და უფრო „ლამაზი“ საკულტო ნაგებობა ააგეს.

[სიძველეთა დაცვის საქმეში მდგომარეობა არც ჩვენი საუკუნის დასაწყისში გამოსწორებულა. ძველი ეკლესიების უმეტესი ნაწილი კვლავინდებურად მოუვლელით ინგრეოდა. მასობრივი ხასიათი მიიღო ეკლესიის სიძველეთა დატაცებამ.]

ძველი კულტურის ძეგლებს რაჭაში, ისევე, როგორც საქართველოს ბევრ კუთხეში, დიდი ზიანი მიაყენა ანტირელიგიურმა კამპანიამ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1923—1925 წლებში. მალე ეს კამპანია კონტროლიდან გამოვიდა, ძველი ეკლესიების დიდი ნაწილი დაანგრეს, ბევრი ძველი საეკლესიო ნივთი ან დაამტვრიეს ან კიდევ ხელმრუდე პირებმა მიითვისეს, რომლებიც შემდეგ შავ ბაზარზე გაყიდეს. მხოლოდ სახელმწიფო ორგანოების ჩარევისა და ქართველ მეცნიერთა თვგამოდებული მოღვაწეობის შედეგად მოხერხდა კულტურის ძეგლთა ნგრევის შეჩერება და ეკლესია-მონასტრებში დაცულ სიძველეთა გადარჩენა.

ასეთ პირობებში დიდი მნიშვნელობა აქვს ისეთ ნაშრომებს, რომლებშიც გადმოცემულია რაჭის და იქ დაცულ სიძველეთა აღწერილობა. ეს ნაშრომები ჯერ კიდევ მაშინ არის შედგენილი, როცა

ყველაფერი ადგილზე იყო. მათ გარეშე დღეს ჩვენ წარმოდგენა არ გვექნებოდა რაჭის ბევრ ისტორიულ ძეგლზე, ხოლო თავის დროზე მათში დაცული სიძველეთა ერთი ნაწილის გამოვლენა მხოლოდ ქვეყნის ზეუმებესა და არქივებში ხანგრძლივი კვლევის შედეგად იქნებოდა შესაძლებელი.

თვისობრივად ახალი ეტაპი საქართველოს ისტორიოგრაფიაში გამოჩენილი ისტორიკოსის მარი ბროსეს სახელთანაა დაკავშირებული. ფრანგმა მეცნიერმა თავისი ცხოვრების დიდი ნაწილი საქართველოს ისტორიის შესწავლას მოახმარა. ფრანგმა მეცნიერმა 1847—1848 წწ. მოიარა საქართველოს დიდი ნაწილი და ქართულ ეკლესია-მონასტერთა და იქ დაცულ სიძველეთა აღწერილობა დაგვიტოვა. წიგნში, რომელიც მარი ბროსემ ამ მოგზაურობის მასალებზე გამოსცა ერთი თავი უკავია რაჭას, სადაც მოცემულია ამ მხარის კულტურის ძეგლთა პირველი მეცნიერული აღწერილობა.

ვასული საუკუნის 60-იანი წლებიდან, ქართველი საზოგადო მოღვაწეები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ქართულ კულტურის ძეგლებს და მათ შესახებ პრესაში სისტემატურად ქვეყნდებოდა წერილები. საქართველოს და კერძოდ რაჭის სიძველენი რუს მკვლევართა ყურადღებასაც იპყრობდნენ. მაგ. 1894 წელს საქართველოს სხვა კუთხეებთან ერთად ეს მხარე დაიარა პ. უვაროვამ, რომელმაც თავისი მოგზაურობის ჩანაწერები გამოაქვეყნა კიდეც.

საქართველოს სიძველეთა შესწავლა-გადარჩენა, ბუნებრივია, ძირითადად ქართველ მეცნიერთა საქმე იყო. ამ მხრივაც დიდი სამსახური გაუწია თავის ერს ექვთიმე თაყაიშვილმა. 1919—1920 წწ. მან იმოგზაურა რაჭაშიც, შეისწავლა მისი უმნიშვნელოვანესი ეკლესია-მონასტრები და იქ დაცული სიძველენი.

სამწუხაროდ ამ მოგზაურობის ჩანაწერები მხოლოდ ათეული წლის შემდეგ გამოქვეყნდა.

საბჭოთა ხელისუფლების პირველი წლებიდან საქართველოს სიძველეთა შესწავლა კიდეც უფრო გაცხოველდა. ამ მიზნით 1923 წელს რაჭაში იმოგზაურა გამოჩენილმა ქართველმა ენათმეცნიერმა არნოლდ ჩიქობავამ. მან აღრიცხა კულტურის ძეგლები, შეაგროვა და თბილისში ჩამოიტანა იქ დაცულ ხელნაწერთა დიდი უმრავლესობა.

ამავე მიზნით რაქვაში იმოგზაურა 1927 წელს სერგი მაკალათიამ, ხოლო 1928 წელს — სარგის კაკაბაძემ.

გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში საქართველოს და განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს სიძველეთა გადარჩენის საქმეში არავის გაუკეთებია იმდენი, რაც, გ. ბოჭორიძემ შეძლო. 1923 წლის მაისიდან 1926 წლის ზაფხულამდე ქართულ სიძველეთა ეს უპრეტენზიო ჭირისუფალი დაუღლელად დადიოდა კახეთსა თუ ქართლში, იმერეთსა თუ ლეჩხუმში და ქართული კულტურის სიძველეებს ავლენდა. [განსაკუთრებით დაინტერესდა გ. ბოჭორიძე რაჭით, რომელსაც იგი, 1926 წლის შემდეგ, კიდევ რამდენჯერმე ეწვია. გ. ბოჭორიძემ რაქვაში, ისევე, როგორც იმერეთსა და ლეჩხუმში ბევრი ისეთი ეკლესია აღწერა, რომელიც მის წინამორბედებს საერთოდ არ უნახავთ, შემდეგ კი „აღიგავნენ პირისაგან მიწისა“] ამიტომ მათ შესახებ ცნობებს მხოლოდ ბოჭორიძის ჩანაწერებში ვხვდებით. უფრო მეტიც, დასავლეთ საქართველოში ბევრი ქართული ჰედღურობის უბრწყინვალესი ნიმუში, რომლის წამოღება და მუზეუმისათვის ჩაბარება მან ვერ მოახერხა, დღეისათვის დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. ქუთაისის სახელმწიფო ეთნოგრაფიული მუზეუმის შუა საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობის კოლექცია ძირითადად მის მიერ შეგროვილი ნივთებისაგან არის შედგენილი.

[რაჭის სიძველეთა აღწერილობა გ. ბოჭორიძემ ცალკე წიგნად მთამზადა — „რაჭის ისტორიული ძეგლები“, რომლის სამი ნაკვეთი დაიბეჭდა კიდევ „საქართველოს მუზეუმის მოამბის“ 5, 7, 8 ნომერებში. ურთი ნაწილი, რომელშიც თნისა და მისი მახლობელი სოფლების სიძველეებია აღწერილი, დღემდე არ გამოქვეყნებულა, იგი მხოლოდ გ. ბოჭორიძის პირად ფონდს შემორჩა, რომელიც საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში ინახება.] აქვეა დაცული უნიკალური მასალა ლეჩხუმისა და იმერეთის სიძველეთა შესახებ. იმედია, გ. ბოჭორიძის მემკვიდრეობას პატრონი გამოუჩნდება და მთლიანად გამოიცემა ეს ნაშრომი და აგრეთვე ლეჩხუმსა და იმერეთში გაკეთებული ჩანაწერები.

ქართველ მეცნიერთა თავდადებულმა შრომამ თავისი ნაყოფი გამოიღო. ქართულ ხელნაწერთა და ჰედღური ხელოვნების ნიმუშთა უმეტესობა განადგურებას გადაურჩა. რაჭის არქიტექტურულ ძეგ-

ლებს ნაკლებად გაუმართლდათ. ჩვენი საუკუნის ოციან წლებამდე მოღწეული ძველი ეკლესიათა დიდი ნაწილი დღეს უკვე აღარაა. ისინი, თვითმარქვია „ენთუზიასტებმა“ დაანგრეს. ნაწილი მოუგლელობით გაოხრდა, ნაწილი კი დანგრევის პირასაა მისული. საბედნიეროდ უკანასკნელ ხანებში მდგომარეობა ნაწილობრივ გამოსწორდა.

ბევრი რამ ვაკეთდა რაჭის მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლის საქმეში. საქართველოს ხელოვნების ისტორიკოსთა პატრიარქმა გ. ჩუბინაშვილმა ქართულ ოქრომჭედლობას ვრცელი მონოგრაფია მიუძღვნა, სადაც ჯეროვნად აისახა თავის დროზე რაჭაში დაცული ჭედური ხელოვნების ნიმუშები. გ. ჩუბინაშვილისა და მისი მოწაფეების რ. შმერლინგის, ვ. შერიძის, ნ. ჩუბინაშვილის, ვ. ცინცაძის, ნ. ალადაშვილის, მ. დვალის, თ. ვირსალაძის და სხვათა ნაშრომებში რაჭის ბევრი ეკლესია თუ ციხეა სათანადოდ შესწავლილი. IX—XIII სს.-ის რაჭის ლაპიდარული წარწერები 1980 წ. ხელახლა გამოსცა ვ. სილოგავამ, ამ ხანის დასავლეთ საქართველოს სხვა ლაპიდარულ წარწერებთან ერთად.

დიდი მუშაობა გასწიეს ქართველმა ეთნოგრაფებმა. ს. მაკალათიამ მთის რაჭა შეისწავლა, ნ. რეხვიაშვილმა — რაჭის ხალხური მეტალურგია, ალ. რობაქიძემ — მონადირეობა, ლ. ფრუიძემ — მევენახეობა, ნ. ბრეგაძემ — მემინდვრეობა...

თავისი სიტყვა თქვეს. აგრეთვე ქართველმა ისტორიკოსებმა და არქეოლოგებმაც.

„დიგორელებსა და სტირდიგორელებთან იმერეთი ახლოა, ორ დღეში ასწრებენ საბალნიანი ცხენით იმერეთში გადასვლას, ალექსანდრე მეფის პირველ სოფლამდე მისვლას. მხოლოდ ამჟამად ამ გზით მოგზაურობა არ შეიძლება, იმიტომ რომ აქ შაჰის მიერ დასმული სონთა ერისთავი ახლოს ცხოვრობს, რომელიც ალექსანდრე მეფესთან აშლილია. ხელმწიფე თუ ამ ერისთავს ალექსანდრე მეფესთან შეარიგებს, მაშინ გზა ახლო იქნება და კარგიც. აქ საურმო გზა შეიძლება გაკეთდეს“.

ალექსი იევლევის 1650—1652 წწ. იმერეთში ელჩობის საინგარიშო აღწერილობა.

ღღვისათვის რაჭაში მოგზაურობა არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს და მანქანა თითქმის ყველა სოფლამდე აღწევს. ამბროლაურისა და ონის რაიონებს მთელ სიგრძეზე ტრის ე. წ. „ოსეთის სამხედრო გზა“, რომელიც ქუთაისს მამისონის უღელტეხილისა და ალაგირის გავლით ორჯონიკიძესთან აკავშირებს. ამ გზის მშენებლობა 1864 წლის პირველ მაისს დაიწყო და 1890 წლისათვის უკვე დასრულებული იყო. ქუთაისიდან გზა მდინარე რიონის მარჯვენა ნაპირს მიუყვება. სოფ. მექვენაში მგზავრი ლეჩხუმშია, ხოლო ასკისწყლის გადალახვის შემდეგ — რაჭაში. გზა სამხრეთით ტოვებს ამბროლაურს, გაივლის წესს, სორს, ონს, უწერას და კიდროთას ვიწროების ზემოთ ჭანჭახის ხეობაში შედის. ადრე „სავლოლოში“ ერთი სამანქანო ხიდი იყო. რამდენიმე წლის წინათ, აქვე, რამდენიმე კმ დაშორებით მეორე ხიდიც ააგეს, უწერასთან უფრო ახლოს. გლოლაში მიმავალი მანქანები ამ ხიდს გადადიან. გლოლას შემდეგ ცნობილი კურორტი შოვი იწყება. აქედან მამისონის უღელტეხილამდე 20 კმ-დეა.

[ქუთაისიდან რაჭამდე მეორე სამანქანო გზაც მიდის, ოკრიბაზე გავლით. გზა მდ. წყალწითელას ხეობას მიუყვება, ჩაუვლის გელა-

თის მონასტერს, გაივლის კურსებს, ორპირს, საწირეს და ტყიბულში ადის. აქედან ნაქერალას უღელტეხილის გადალახვის შემდეგ მგზავრი უკვე რაჭაშია. გზა გვერდზე ჩაუვლის შაორის წყალსაცავს, გაივლის ნიკორწმინდას, ხოტევეს და ამბროლაურში ჩადის, ხოლო მდ. რიონის ხიდის შემდეგ კი, ოსეთის სამხედრო გზას უერთდება.

თბილისიდან რაჭაში გზა ცხინვალის გავლით მიემართება. ცხინვალის შემდეგ იგი მდ. ფაწას ხეობას მიუყვება, გადალახავს ერწოს უღელტეხილს და ჭეჯორას ზემოწელში — კუდაროში ეშვება. შემდეგ რაჭის პირველ სოფელს ირს გაივლის და ონში ოსეთის სამხედრო გზას უერთდება. თბილისიდან რაჭაში მგზავრი ლიხის გადალახვითაც შეიძლება მოხვდეს. ამისათვის იგი ქუთაისის გზას უნდა დაადგეს და ზესტაფონის გავლის შემდეგ სოფ. ძვერისაკენ უნდა გადაუხვიოს. აქედან გზა ტყიბულის ტაფობზე ადის, გვერდით ჩაუვლის ტყიბულის წყალსაცავს და ტყიბულის შესასვლელთან, ქუთაისიდან რაჭისაკენ მიმავალ გზას შეუერთდება.

რაჭის შიდა სამანქანო გზები ამ ძირითად მაგისტრალზეთანაა დაკავშირებული. სოფ. ჭრებალოსთან რიონზე ხილია გადებული, რომელიც სოფლებს: ღვარდიას, გოგოლეთს, ცახს მთავარი გზით ამბროლაურთან აკავშირებს. ამავე ხილით მგზავრი პატარა ონის, ზედა შავრას, ნამანევის გავლით ნიკორწმინდაში მოხვდება. ამბროლაურის ქვემოთ რიონზე კიდევ ერთი ხილია, რომელიც რაიონის ცენტრს რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფლებთან აკავშირებს. წესში მთავარ გზას, მდ. ლუხუნის ხეობაში, ეყოფა გზა, რომელიც ლიხეთისა და აბარის გავლით ურავში ადის. აქვე რიონზე ხილია, რომლის გავლით მგზავრი სოფ. მთისკალთაში მოხვდება. წესის ზემოთ, რიონზე კიდევ ორი ხილია, რომლითაც რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ზემო რაჭის სოფლები მთავარ გზას უკავშირდება. დასასრულ, მთავარი გზიდან, საგლოლოსთან, რიონის აყოლებით, მგზავრს შეუძლია ჭიორასა და ლებისკენ გადაუხვიოს.

რაჭის მთავარი გზა ძველდაც რიონს მიუყვებოდა. ონიდან მგზავრი მდინარის მარცხენა ნაპირს აყვებოდა და ლარულაზე ხიდს მიაღებოდა. ხილიდან ერთხანს გზა ლარულას მარჯვენა ნაპირს გასდევდა და შემდეგ რიონისაკენ უხვევდა. აქ, საკაურას შესართავთან რიონზე ხიდი იყო გადებული. ამ ხილით მგზავრს შეეძლო ლაგვანთაში გადასულიყო, საიდანაც იგი ან საკაურას ხეობაში წავიდოდა

ან კიდევ, ფარავნებისა და ნიგოვების გავლით უწერაში ავიდოდა. ამ სოფლისაკენ მოდიოდა მთავარი გზაც. იგი ერთხანს კვლავინდებურად რიონის მარცხენა ნაპირს მიუყვებოდა და სოფელ ჭალასთან (დღეს ნაკიეთის ერთი უბანია) ხილით მდინარის მეორე ნაპირზე გადადიოდა. უწერას ზემოთ, ვიწროებში, კიდროთას ციხე იდგა. ეს ციხე ქვის კონცხზე მდგარ მაღალ კოშკს წარმოადგენდა, რომლის ქვეშაც გზა გადიოდა. ჩრდილოეთიდან კარი იყო შებმული და შეციხონეთა ნებართვის გარეშე მთის რაჭიდან რაჭის სხვა სოფლებში ვერ წახვიდოდი. უწერიდან საგლოლომდე ხუთი ხიდი იყო გადებული, რომელიც სამი ძელისაგან შედგებოდა. საგლოლოსთან, ზემო გზით მგზავრი რიონის მარჯვენა ნაპირს აღგებოდა, ხოლო ქვედა გზით — მარცხენა ნაპირს. აქ მდინარეზე კიდევ ერთი ხიდი იყო გადებული. იგი ვახუშტი ბაგრატიონს და გიულდენშტედტს აქვს მოხსენიებული. ამ ხიდიდან მხოლოდ ტოპონიმი „ნახიდური“ შემორჩა. ასე უძახიან დიდ ლოდს, რიონის მარცხენა ნაპირზე, საგლოლოში, იქ სადაც მინერალური წყალი ამოდის.

საგლოლოს ხილთან გლოლასა და ლებისაკენ მიმავალი გზები იყრებოდა. ლებისაკენ მიმავალი მგზავრი რიონის მარჯვენა ნაპირს დაადგებოდა. აივლიდა ციცაბო აღმართს და შემდეგ რიონის მარჯვენა ნაპირით ლებს მიადგებოდა. ცოტა ქვემოთ, ჭიორაში გადასასვლელად მგზავრს რიონზე კიდევ ერთი ხიდი უნდა გაეცლო. გლოლისაკენ მიმავალი მგზავრი რიონის მარცხენა ნაპირს მიჰყვებოდა, გაივლიდა ველს და რამდენიმე კილომეტრის შემდეგ სოფელს მიადგებოდა. გლოლადან ჭიორასა და ლებში შეიძლებოდა გადასვლა. მგზავრი რიონისა და გლოლას წყალის წყალგამყოფ ქედს გადალახავდა და ჭიორაში მივიდოდა, შემდეგ რიონის მარცხენა ნაპირზე ლებამდე გააგრძელებდა გზას.

ონიდან ქვემო რაჭაში მიმავალი გზა სოფ. კომანდელთან ჩეჯორაზე გადიოდა. იქ სადაც ამჟამად ხილია გადებული. აქედან კი ჩეჯორას და რიონის მარცხენა ნაპირს მიუყვებოდა. მგზავრი გაივლიდა ველთეთორს, ზუდალს და შარდომეთში ჩავიდოდა.

შარდომეთის შემდეგ რიონი სკინდორის ვიწროებში შედის. აქ მდინარეზე ხიდი იყო გადებული. დღემდე მოაღწია მისმა ბურჯებმა და ძველი გზის ერთმა მონაკვეთმა. აქ საყარაულო კოშკის ნანგრევებიცაა შემორჩენილი. ამ ხიდის შემდეგ გზა სოფ. სორში ჩადიოდა

და მდ. რიონის მარჯვენა ნაპირს გაუყვებოდა. იგი სამხრეთიდან ჩაუვლიდა მთას, რომელზედაც მინდა ციხე დგას და მდ. ლუხუნს მიაღებოდა. „ჩვენ გარკვეულ მანძილზე აყვევით მას, გადავედით ხილზე და კვლავ გადავუხვიეთ რიონის მარჯვენა ნაპირისაკენ. შემდეგ მივედით სოფ. წესში, რომელიც არაა შორს ლუხუნის შესართავიდან“ — წერდა გიულდენშტედტი. გერმანელ მეცნიერთან მოხსენიებული ეს ხიდი, დღევანდელი სამანქანო ხიდის ჩრდილოეთით, 250 მეტრის დაშორებით იყო გადებული. დღეს ამ ადგილას ორი ხიდის ბურჯია შემორჩენილი, ერთი ხიდის ბურჯი ფეოდალური ხანის უნდა იყოს, მეორესი კი ოსეთის სამხედრო გზის გაყვანისას აგებული ხიდის დროინდელია. როგორც ჩანს, ძველ შშენებლებს საგანგებოდ შეურჩევიათ ეს ადგილი, რადგან ლუხუნი აქ ვიწროებში მოედინება. წესიდან გზა, ისე როგორც დღეს, ხიდიკარის ვიწროებისაკენ მიემართება. საგანგებოდ ეხმარობ ამ სახელს და არა ხიდისკარს, რადგან ეს ტოპონიმი ორი სიტყვის ხიდისა და კარის შეერთების შედეგადაა მიღებული. ძველად აქ ხიდიც იყო და კარებიც რომელიც აქ გამავალ გზას კონტროლს უწევდა. ხიდი რიონზე, მის ყველაზე ვიწრო ადგილას იყო გადებული. ქვიტკიარის ბურჯებზე ორი ძელი იყო გადებული, რომელზედაც ფიცრები იყო დაკებული. დღეს აქ სხვა ხიდია, რომლის ბურჯები უშუალოდ ძველ ბურჯებზეა ამოყვანილი. ხიდის მისადგომები საგანგებოდ იყო გამაგრებული. მდინარის ორივე მხარეს კლდეებთან მაღალი კოშკები იყო ამოყვანილი, რომელსაც მეციხოვნენი იცავდნენ. ეს კოშკები ნაწილობრივ დანგრეულია.

ხიდიკარიდან ერთი გზა რიონის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა. იგი გაივლიდა სოფლებს კვაცხუთს, ძირაგულს და ასკის წყლამდე აღწევდა. ასეთ შემთხვევაში მგზავრს რიონის ჩრდილოეთით მდებარე სოფლების უმეტესობა გვერდზე რჩებოდა და მათკენ საგანგებოდ უნდა გადაეხვია გზიდან.

ხიდიკარიდან ამ სოფლებისაკენ კიდევ ერთი გზა მიდიოდა, რომელსაც ვახუშტი საგანგებოდ აღნიშნავს — „კიდისკარიდამ წავალს მცირე მთა კლდიან-ქარაფიანი ჩრდილოთ, ვიდრე კავკასამდე. ამაზედ არს ეკლესია თხემსა ზედა შენი, წმიდის გიორგისა, სასწაულიანი. უწოდებენ მთითურთ ველიეთსა. ამ ეკლესიაზედ გარდავალს გზა სადმელს თუნიერ მისსა არა სადა წესიდამ“. ველიეთის წმინდა გი-

ორგის ეკლესია უშუალოდ ხიდიკარის მარჯვენა კოშკების თავზე
დგას, მაღალ მთაზე. აქედან მართლაც მიდის გზა სადმელისაკენ.
ერთი ბილიკი ადის ველიეთის მთაზე, გაუვლის წმინდა გიორგის
ეკლესიას, გადაჭრის ზემო კვაცხუტს და ავა „ნაციხურებთან“
არის უსახო ნანგრევები, სადაც შესაწირი დღესაც მიაქვთ. აქედან
რიცეულას ხეობა მოჩანს. ნაციხურიდან მგზავრს შეეძლო სოფ.
სადმელში ჩასულიყო, ან კიდევ კლდისუბანში; სადაც სადმელის
ციხე დგას. აქედან მგზავრი სოფლების: ღვიარას, ჩორჯოს, ხვანჭკა-
რას გავლით ზემო ტოლაში ანუ მეორე ტოლაში მოხვდებოდა. ეს
გზა მეტად მოხერხებული იყო, რადგანაც ლეჩხუმის ქედის კალ-
თებს მიუყვებოდა და ველიეთის მთის შემდეგ აღმართი თითქმის
არ ხვდებოდა.

რიონს სათავედან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულება აქვს.
მდ. ჭანჭახის მიერთების შემდეგ საგლოლოდან იგი სამხრეთ-დასავ-
ლეთით უხვევს. ამიტომ ეს ხეობა ზემო რაქაში ნახევარწრის ფორ-
მისაა. ხეობის ასეთი ფორმის გამო მთის რაქის სოფლებიდან რამ-
დენიმე ბილიკი იწყება, რომელიც უშუალოდ ხეობაში მიმავალ გზას
ბევრად ამოკლებს. ღებიდან და ქიორიდან ერთი ბილიკი ძველ ნა-
სოფლარ შოდაში ადის. აქედან შოდის მთის გადალახვით ვიწრო სა-
ცალფეხო ბილიკი უწერაში მიდის და მთავარ გზას უერთდება. ამავე
სოფლიდან მეორე ბილიკი ძეგლევში ჩადიოდა, საიდანაც საკაურას
ხეობაში ეშვებოდა და ლაგვანთასთან გამოდიოდა. შოდადან ბილიკი
საკაურას სათავესკენ მიდის, მაგრამ ამ ხეობისაკენ უფრო მოსახერ-
ხებლად სხვა მიმართულება ითვლებოდა. მგზავრი ღებიდან რიონის
ხეობას აუყვებოდა და ბრილის ახლოს „თაიშვილებიდან“ დასავლე-
თით ფოცხეულაში გადაუხვევდა. ავიდოდა საჯავრო ქედზე, შემდეგ
კი საკაურას მთაზე, სადაც მდ. საკაურა იწყება. საკაურას მთიდან
მგზავრი ან საკაურას ხეობაში დაეშვებოდა, ან კიდევ მთა-მთა გა-
აგრძელებდა გზას და ლუხუნის სათავემდე მივიდოდა, შემდეგ კი ამ
მდინარის ყველაზე მაღალ სოფელში ურავში დაეშვებოდა. დაკვირ-
ვებულმა მკითხველმა ალბათ უკვე შეამჩნია, რომ ლუხუნი რაქაში
ორ სხვადასხვა მდინარეს ეწოდება, რომელთაგან ერთი — გორი-
ბოლოსთან, მეორე კი — მინდას ციხესთან შეერთვის რიონს. ორი-
ვე მდინარე ერთი და იგივე მთიდან — ლუხუნის წვეროდან გამო-
დის და სწორედ ამით არის გამოწვეული მათი სახელთა იდენტურო-

ბა. ლეზიდან ქვემო რაჭაში მიმავალი ყველაზე მოკლე გზა ამ ორი, ერთმოსახელე მდინარეების ხეობაში გადიოდა. მგზავრი ჯერ ვორიბოლომდე მივიდოდა, შემდეგ ლუხუნის ხეობას აუყვებოდა და ლუხუნის წვეროზე აღიოდა. გადავიდოდა ამ მთის სამხრეთ კალთებზე, სადაც ამავე სახელის მეორე მდინარე იწყებოდა და სოფელ ურაგში დაეშვებოდა. აქედან აბარის და ლიხეთის გავლით მინდას ციხესთან გამოდიოდა. ლიხეთიდან მას შეეძლო დასავლეთით გადაეხვია, მთამთა ევლო და სადმელსა და კლდისუბანში გადასულიყო. ხოლო ურაგიდან მგზავრები ზოგჯერ მდ. სონტარულას სათავეში აღიოდნენ, აქედან კი სორში ეშვებოდნენ.

ონიდან ქვემო რაჭის სოფლებში, რომლებიც მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდნენ, სორისა და წესის გაუფლელად შეიძლებოდა გამგზავრება. ზუღალამდე მგზავრი მთავარ გზას მიჰყვებოდა. შემდეგ კი ვიწრო ბილიკით ქვაშიხეთისკენ ან სევასკენ გადაუხვევდა. აქედან ფრახეთში ავიდოდა, შემდეგ ჭიბრევით — ბარში. ამ სოფლიდან ფუტიეთით შეეძლო სხვაეაში წასულიყო, ხოლო მუხლითა და ხიმშით ამბროლაურში.

ამბროლაურიდან ერთი გზა, საკეციას გავლით, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფლებისაკენ მიემართებოდა. საკეციიდან მგზავრს შეეძლო ზნაკვით მოტყეირში ან ქედისუბანში წასულიყო. მასვე შეეძლო რიონს გაჰყოლოდა და ბუგეულსა და ბარეულში მისულიყო. ბუგეულისაკენ გზა ჯვარისას გავლით ქედისუბნისკენაც ეშვებოდა. ბარეულის შემდეგ მგზავრი, გორისუბნით — პატარა ონით და ტბეთით ცახში ავიდოდა, აქედან კი გოგოლეთსა და ღვარდიამი გადავიდოდა. ღვარდიამი მგზავრი პატარა ონიდან ქვედა შავრისა და ლადიმის გავლითაც მოხვდებოდა. გოგოლეთიდან გზა თხმორში მიდიოდა.

ამბროლაურიდან ერთი გზა სხვაეაში აღიოდა, მთავარი გზა კი მდ. კრიხულას გადალახვდა და ახალ სოფელში ავიდოდა, აქედან კი ხოტევში. ამავე სოფელში კვირიკეწმინდის გავლით მგზავრი სხვაეადანაც გადმოვიდოდა. ხოტევში მრავალი გზა იყრიდა თავს, მათ შორის მთავარი აგარას გაივლიდა და ნიკორწმინდაში ავიდოდა. ამის გარდა, ამ სოფლიდან ხოტეურას შენაკადების აყოლებით მგზავრი ველევში, ბეთლევში, შხივანაში, წკადისში, სხარტალში, ზემო და ქვემო თლულში და უყეშში ავიდოდა. ზემოთ ჩამოთვლილი სოფ-

ლებსკენ გზები კვირიკეწმინდიდანაც გადიოდა, ხოლო ხოტევიდან ერთი გზა სოფ. კაჩაეთში ადიოდა.

ნიკორწმინდიდან მგზავრს შეეძლო კაჩაეთში მისულიყო, ან კედევ ხონჭიორის, ნამანევის გავლით ზედა შავრაში, შემდეგ კი თხმორში ჩასულიყო. ზემოთ ჩამოთვლილი სოფლებიდან, რომლებიც მდ. შარეულასა და რიონის წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ მხარეზე მდებარეობენ, ბევრი ბილიკი თუ გზა ამ ქედის ჩრდილოეთ მხარეს — რიონის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლებისაკენ მიემართებოდა. კაჩაეთიდან მგზავრი ლემანაურის მთით მოტყეირში, შემდეგ კი ზნაკვაში ჩავიდოდა. ნამანევიდან გზა ქედისუბანში მიდიოდა, ზედა შავრადან პატარა ონში და ა. შ. ნიკორწმინდიდან ერთი გზა მდ. შარეულას სათავესკენ მიდის, სადაც ჭელიშის მონასტრის ნანგრევები დგას.

ონიდან წოლასა და ონჭევის გავლით წედისში ადიოდნენ, ხოლო ჯეჯორას აყოლებით — ირში. პიბილეთში ჯეჯორაზე ხიდი იყო გადებული, რომელიც ამ სოფლიდან ონისაკენ მიმავალ გზაზე იდგა. პიბილეტიდანვე მგზავრი სორჯითის, ლუნდას და ფსორის გავლით ჩორღში ადიოდა.

ძველად რაჭის სოფლებს მრავალი გზა-ბილიკი აკავშირებდა, რომელთა ჩამოთვლაც უბრალოდ შეუძლებელია.

რაჭა მაღალი მთებითაა გარშემორტყმული, რაც ართულებს ამ კუთხის მეზობელ მხარეებთან ურთიერთობას. ეს მთები ბილიკებითაა დასერილი, რომელიც მას საქართველოს სხვა კუთხეებთან და ჩრდილოეთ კავკასიასთან აკავშირებდა.

ქართლს რაჭა ძირითადად კუდაროს მეშვეობით უკავშირდებოდა. მთავარი გზა წედისიდან ჯეჯორას მარჯვენა ნაპირზე ეშვებოდა და სოფ. ჩასავალში მიდიოდა. ეს სახელი ამ გზასთან დაკავშირებით შეიქმნა. როგორც ქართლიდან, ისე რაჭიდან მომავალი მგზავრი ამ სოფელში მაღლიდან ეშვებოდა. ჩასავალში ჯეჯორაზე ხიდი იყო, რომლის გადავლის შემდეგ მგზავრი აღმართს შეუყვებოდა და სოფ. წონაში ადიოდა. შემდეგ იგი ერწოს ტბას გვერდზე გაუვლიდა, გადაივლიდა ამავე სახელწოდების უღელტეხილს და ფაწას ხეობაში ჩაეშვებოდა. წონიდან ყვირილის ხეობით გზა იმერეთშიც მიდიოდა, მაგრამ ამ გზას რაჭველები იშვიათად იყენებდნენ.

რაჭის ქედზე მრავალი გზა გადიოდა, რომელიც რაჭას იმერე-

თის კუთხეებთან — ზემო მხართან, აგრვეთთან და ოკრიბასთან აკე-
შირებდა.

ყველაზე აღმოსავლეთი გზა ირთან იწყებოდა. დაახლოებით
5 კმ გავლის შემდეგ მგზავრი რაჭის ქედზე აღიოდა, შემდეგ სოფ.
თელელეთში ეშვებოდა, საიდანაც პერევისას ქალას გავლით საჩხე-
რეში ჩადიოდა.

ზემო რაჭიდან ყვირილას ხეობაში ლესორას გავლითაც დადი-
ოდნენ. ლესორა ირის პირდაპირაა, ჯეჯორას მარცხენა ნაპირზე, მა-
ლალ მთაზე. დღეს აქ ბარიტის საბადოებია. მის ახლოს ძველი, გა-
ლავნიანი ეკლესიის ნანგრევებია შემორჩენილი. ლესორაში ჩოდრი-
დან და ბაჯინხვიდან ამოდრიოდნენ, შემდეგ პერევისაში გადადიოდ-
ნენ. ბაჯინხვიდან და ჩოდრიდან ბილიკებით ზოგჯერ პეპელეთის
მთაზე აღიოდნენ. აქ გზები იყრებოდა — შუშას ხეობით მგზავრი
სოფ. ქალაში დაეშვებოდა ან კიდევ სოფ. ორღულში მივიდოდა, ჩი-
ხურის ხეობით — ჩიხაში, სხვიტორში ან კიდევ დუნთაში. ამავე
ხეობით რაჭაში მიმავალ მგზავრს მელეშურას ტყეში შეეძლო ჩრდი-
ლო-დასავლეთით გადაეხვია და შქმერში ასულიყო, მაგრამ ამ სოფ-
ლისაკენ უფრო მოხერხებული გზები იყო ზემო იმერეთიდან.

შქმერის ტაფობს სამხრეთიდან, რაჭის ქედის ერთი მასივი,
ხიხას მთა ესაზღვრება, რომლის კალთებიდან მდ. ჯრუჭულა გამო-
დის. მდინარის მთავარ ტოტს ჩრდილო-აღმოსავლეთით ცხრათავის
ლეღე უერთდება, რომელიც ცხრათავის მთიდან გამოდის. მეორე
მხრიდან ჯრუჭულას ფასკნარა და წყალფენილა უერთდება. ძველად
ჯრუჭულასა და მისი შენაკადების ხეობებზე იყო ყველაზე მოხერხე-
ბული გზა ზემო იმერეთიდან რაჭაში გადასასვლელად, რაც ვახუშტი
ბაგრატიონს საგანგებოდ აქვს აღნიშნული.

მთავარი გზა საჩხერეში იწყებოდა, შემდეგ მგზავრი ჯრუჭულას
ხეობაში შედიოდა. გზა ჯერ მდინარის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებო-
და, სოფ. ქვემო ხევთან მის მარცხენა ნაპირზე გადადიოდა და საჩ-
ხერიდან 11 კმ-ის გავლის შემდეგ ჯრუჭის მონასტრის ძირამდე აღ-
წევდა. შემდეგ ერთხანს გზა კვლავ ჯრუჭულას მიუყვებოდა, სანამ
ცხრათავის ლელესკენ გადაუხვევდა. მალე მგზავრიც ცხრათავის წყა-
როსთან იყო, საიდანაც ეს ლეღე გამოდის. აქედან უღელტეხილი
სულ ახლოსაა; მას ადგილობრივი მოსახლეობა ჯვარის უღელტე-
ხილს ეძახის. უღელტეხილის 3 კმ-ზე შქმერია, ხოლო ჯრუჭის მო-

ნასტრიდან უღელტეხილამდე 9 კმ-ია. შქმერიდან ქვაგახეუქილას კანონით ბოყვაში ჩადიოდნენ, შემდეგ ქვაშხიეთის გავლით ველთეთრში, საიდანაც რაჭის მთავარი გზით ონში აღიოდნენ. სანხერეთიდან ონამდე 40 კმ იყო.

ხიხას მთით ზემო იმერეთში სოფ. მრავალძალის (მთისკალთა), აგრეთვე ველტყვის მონასტრის გავლითაც დადიოდნენ.

ხოტეურას და მისი შენაკადების ხეობები იმერეთისაგან რაჭის ქედის, საწალიკეს მასივითაა გამოყოფილი, რომელზედაც დღეს მრავალი მოხერხებული გზაა, მათ შორის სამანქანოც. ამ მთით დადიოდნენ ძველად იმერეთიდან ქვემო რაჭაში.

ზემო იმერეთიდან, ჩვეულებრივ, კაცხის მონასტრის გავლით დადიოდნენ. გზა მდ. კაცხურას მარცხენა ნაპირს მიუყვებოდა; გაივლიდა სოფ. რგანს და შემდეგ რაჭის ქედს აუყვებოდა. მგზავრი გადალახავდა საწალიკე მთას და რაჭის სოფლებისაკენ დაეშვებოდა. ერთი გზა ზემო თლულამდე მიდიოდა, მეორე — ბეთლევში. კაცხის მონასტრიდან უღელტეხილამდე 11 კმ-ია, ზემო თლულამდე კი — 23 კმ.

ქვემო იმერეთიდან რაჭაში საწალიკეს მთით გადადიოდნენ. ქუთაისიდან მგზავრი გაივლიდა ნაგარევს, ჭალისთავს, ნავენახევს, სიმონეთს და ძეგრში მივიდოდა. აქედან კი ჩხარში შეეძლო გადასვლა. ამავე დროს თუ მთავარი გზიდან ჩრდილოეთისაკენ გადაუხვევდა, ჯერ მუხურში ავიდოდა, შემდეგ ნიკორწმინდაში. ჩვეულებრივ მთავარ გზას ირჩევდნენ, გაივლიდნენ სკანდას, თავასას, ბილას, რცხილათს და ხრეთში აღიოდნენ, შემდეგ კი საწალიკეს მთის კალთებს აუყვებოდნენ. უღელტეხილიდან მგზავრი ან სამხრეთ-დასავლეთით ნიკორწმინდისაკენ გადაუხვევდა ან კიდევ ზემო თლულს გაივლიდა და ხოტევეში ჩავიდოდა.

უმოკლესი გზა ქუთაისიდან ქვემო რაჭისაკენ, ტყიბულის გავლით, ნაჭერალის უღელტეხილზე გადადიოდა. ამ უღელტეხილზე კლდეების გამო არა თუ ურმის, არამედ ცხენის გადაყვანაც ჭირდა. ამიტომ ამ გზას ნაკლებად იყენებდნენ. ასევე მოუხერხებელი იყო ქვემო რაჭიდან ოკრიბაში მიმავალი სხვა გზები, რომლებიც წმინდა გიორგის მთის უღელტეხილზე გადადიოდა.

დასავლეთით რაჭა ლეჩხუმის იმ ნაწილს ესაზღვრება, რომელიც რიონის ხეობაშია. მას „კლდე დაღმართის“ ლეჩხუმს უწოდებდნენ.

აქ თხმორიდან მოდიოდა გზა თავშავის ქედზე ნარღვევის მითით და
ღვარდიიდან ქვაყუნტას გადასასვლელით.

ასკის წყალი რაჭასა და ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე
„მთის იქითა“ ლეჩხუმს შორის ურთიერთობისათვის არაერთარ სიძი-
ნელეს არ ქმნის. ხშირად რაჭველები ლაბეჭინას მონასტერთან გვე-
ლისთავის მთას გადალახავდნენ და სოფ. თაბორში ეშვებოდნენ, სა-
იდანაც ლეჩხუმის მრავალ სოფლისაკენ მიდიოდა გზები.

ქვემო რაჭიდან სვანეთში გადასვლა არაერთარ სიძინელეს არ
წარმოადგენდა. ტოლადან, ხვანჭკარადან, ჩორჯოდან, ღვიარადან,
ურავიდან და ლიხეთიდან ბევრი გზა-ბილიკი მიემართება, რომლე-
ბიც ლეჩხუმის ქედზე, კუთხაროს მთასთან, კუთხაროს უღელტე-
ხილზე იყრის თავს. ერთი მათგანი გაივლის სადმელს, კლდისუბანს
და შემდეგ რამდენიმე ერთმანეთის პარალელურ ბილიკად იყოფა.
ყველა ბილიკი კუთხაროს უღელტეხილზე აღის. ამ უღელტეხილის
შემდეგ მგზავრი ცხენისწყალის მარცხენა შენაკადის გობიშურას
სათავეში ჩადის, სადაც რამდენიმე პატარა ტბაა. აქედან კი ქვემო
სვანეთის, ლაშხეთის თემში ეშვება. წესიდან, ურავის გავლით, ქვე-
მო სვანეთის პირველ სოფლებამდე 45 კმ-ია, სადმელიდან კი — 40
კმ, თანაც სადმელიდან მგზავრს უფრო ნაკლებადმართიანი ადგილე-
ბი ხვდება.

რიონისა და გლოლას წყალის სათავეებზე გადადის გზები, რომ-
ლებიც რაჭას ჩრდილოეთ კავკასიასთან აკავშირებდა.

გლოლას წყალის ხეობას ჩრდილო-აღმოსავლეთით დვალეთის
ურთი ნაწილი ესაზღვრება, რომელსაც ვახუშტი „ქდელეს კვეს“
უწოდებს. ამ ხეობას ოსები მამისონს ეძახიან, ხოლო მდინარეს კი
ბუზნოდონს. კლაპროთის ცნობით ქართველები ამ ხეობას მათსუანს
უწოდებდნენ.

„ქდელეს კვესაკენ“ მთავარი გზა მამისონის უღელტეხილით
მიდის. უღელტეხილისაკენ ჩვეულებრივ გლოლადან დადიოდნენ.
მამისონის უღელტეხილზე ამოდის ბილიკები გომრულასა და ღარის
ხეობებიდანაც. თუმცა ამ ხეობათა სოფლებიდან დვალეთში უმე-
ტესწილად ღარის ხეობით დადიოდნენ. ამ შემთხვევაში მგზავრს
კვაყის, ქდელეს ანუ ავეშინდი ბორზონდის, ქედოს და ზეკარის
უღელტეხილებიდან ერთ-ერთი უნდა ამოერჩია.

მთის რაჭის სოფლებიდან, ოსეთის მეორე მხარეში, დიგორშიც

დადიოდნენ. უღელტეხილი ორია. ერთი მთავანი გურძივეციკის სახელითაა ცნობილი, რაც ქართველთა მთად უნდა ითარგმნოს: ოსურად „გურძიავ“ ქართველს ნიშნავს, „ფცევა“ მთას. ქართველები ამ უღელტეხილს ნოწარას გადასასვლელს ეძახდნენ.

უღელტეხილისაკენ მთავარი გზა გლოლაიდან იწყებოდა. მგზავრი ჯერ ბოყოს წყალის ხეობას აუყვებოდა, შემდეგ კი ნოწარულას ხეობაში გადადიოდა და ნოწარას ველზე დაეშვებოდა. ამ ველზე ამოდის გზა ჭიორადან. შემდეგ მგზავრი მდ. ნოწარულას ხეობას აუყვებოდა და სათავესთან მყინვარს მიაღებოდა. აქედან უკვე უღელტეხილი იწყება. უღელტეხილის ჩრდილოეთით დიდი მყინვარია, რომლის ძირში გამოქცებაულია. აქ მგზავრები ჩვეულებრივ თავს აფარებდნენ. ამის შემდეგ გადაივლიდნენ კარაგომის მყინვარს და მდ. ურუხის მარცხენა შენაკადის, კარაგომ დონის სათავესაკენ ეშვებოდნენ.

ლებიდან დიგორში მეორე გზაც მიდის. მგზავრი აუყვებოდა ჩვეშურას ხეობას და მდინარის სათავეში კირტიშოს მყინვარს მიაღებოდა. დაახლოებით 4 კმ გზა უშუალოდ მყინვარზე გადის, შემდეგ უღელტეხილი იწყება. გადასასვლელი ორ მაღალ კლდეს შორისაა მრქტეული. შემდეგ გზა ურუხის ერთი შენაკადის სათავეში ჩაეშვებოდა. მგზავრი ხეობას დაუყვებოდა და დიგორის სოფელ სტირდიგორში მივიდოდა. ეს უღელტეხილი რუკებზე „გოდივეციკის“ სახელითაა აღნიშნული. ესაა დამახინჯებული „ლობიე ფცევა“, რაც ოსურად ლების მთას ნიშნავს. ქართველები ამ უღელტეხილს კირტიშოს ან კიდევ ჭანჭახის უღელტეხილს ეძახიან. ჭანჭახი პატარა ვაკეა კირტიშოს მყინვარის ძირში.

რაჭის ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. ჩერეჭისა და ჩეგემის ხეობებში ბალყარლები ცხოვრობენ. ისინი თავის „თაულუს“, ან კიდევ „ბალყარლის“ უწოდებენ. ვახუშტი მათ ქვეყანას ბასიანის სახელით იხსენიებს და სავანეებოდ აღნიშნავს — „ამის წყლის სათავედამ გარდავალს გზა რაჭას და ლუხუნზე“.

ზემო რაჭიდან ბალყარეთში ლეზით დადიოდნენ. გზა რიონის ხეობას მიუყვება. გორიბოლოსთან ამ გზას მეორე გზა-ბილიკი უერთდება, რომელიც ქვემო რაჭიდან, ლუხუნის ხეობიდან მოდის. შემდეგ მგზავრი რიონის სათავემდე აღიოდა და კავკასიონის მთავარი ქედის კალთებს აუყვებოდა. უღელტეხილი ფასის მწვერვალის აღ-

მოსავლეთითაა და ძალზე ვიწროა. რამდენიმე მეტრში თავდადმართი იწყება. გზა ჩერქეის სათავეში ჩადის და შემდეგ ბალყარლების სოფლებიც გამოჩნდება. ეს უღელტეხილი სპეციალურ ლიტერატურაში რაში „გეზეცეკის“ სახელითაა ცნობილი. ქართველები მას „გეზეცეკის“ გადასასვლელს“ უწოდებენ.

ფასის გადასასვლელისაკენ გზა ჩრდილოეთიდან დიდ მანძილზე ნაპრალოვან ყინულიან ველზე გადის. ამიტომ ამ გზით პირუტყვის გადაყვანა შეუძლებელია. ამავე დროს ტოლოჩანოვის დღიურში აღნიშნულია, რომ იმერეთის მეფემ ბალყარეთით რუსეთის ხელშეწყობის საუკეთესო ქართული ბედაურები გაუგზავნა. საფიქრებელია, რომ ეს ცხენები ჩრდილოეთ კავკასიაში მეორე, მაჩხაფარის ანუ შულას გადასასვლელით გადაიყვანეს, რომელიც „შავრიცეკის“ სახელითაა ცნობილი. ამ უღელტეხილისაკენ რიონის ხეობიდან ვაციწვერის გადასასვლელით დადიოდნენ, რომელც რიონის სათავესთანაა, ლეჩხუმის ქედზე.

მაჩხაფარის უღელტეხილი ცხენისწყალის სათავესთან მდებარეობს. ძველად მასზე საპალნიანი ცხენებით ტვირთი გადაჰქონდათ, ცხვარი და მსხვილფეხა საქონელი გადაჰყავდათ. ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში ბალყარლები ღებელებისაგან იჯარით იღებდნენ საძოვრებს.

ცხენისწყალს სამი სათავე აქვს. ერთი მათგანი ყორულდის მთიდან გამოდის და ყორულდის წყალის სახელით სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოედინება. დაახლოებით 15 კმ-ის შემდეგ მას ჩრდილოეთიდან ცხენისწყალის მეორე სათავე ზესუხრა უერთდება, ხოლო კიდევ 5 კმ-ის ქვემოთ მესამე — ხიდური. დღეს მესამე მდინარის ხეობას ლაფური ეწოდება, რადგან სვანმა მწყემსებმა დაახლოებით 60 წლის წინად საქონლის ფერმები ააშენეს. ლაფური სვანურად საძროხეს ნიშნავს.

ძველად ცხენისწყალის ამ სათავეებზე გადიოდა გზა, რომელიც რაქას ზემო სვანეთთან აკავშირებდა. უპირველეს ყოვლისა, ყველაზე მაღალმთიან სოფელთან უშვულთან.

უშვულიდან რაქისაკენ მიმავალი მგზავრი ენგურის მარცხენა შენაკადს ქვიშარს აუყვებოდა და ნაკრ-ზაგარას უღელტეხილზე ადიოდა, რომელიც ენგურისა და ცხენისწყალის ხეობათა წყალგამყოფ ქედზეა. უღელტეხილზე საოცრად ლამაზი სანაპირო იშლება.

ერთის მხრიდან მოჩანს მაღალი მუდმივოვლიანი მწვერვალები ენ-
გურის სათავეში, მეორე მხრიდან — ყორულდის მთა, საიდანაც
ყორულდი მოედინება. უღელტეხილიდან მგზავრი ყორულდის ჩო-
ბაში დაეშვებოდა და სოფელ ცანამდე მივიდოდა. შემდეგ გზა უხ-
ვევდა ჩრდილოეთისაკენ, აუყვებოდა ყორულდისა და ზესხურას
წყალგამყოფ ქედს და ზესხურას სათავეში აღიოდა, სადაც დღეს
სოფელი ზესხურა მდებარეობს. აქედან მგზავრი ზესხურასა და ხი-
დურის წყალგამყოფ ქედს, ნეშკას უღელტეხილით გადაივიდა და
ხიდურის ხეობაში დაეშვებოდა, დღევანდელ ლაფურში.

ლაფურიდან რაჭაში სამი გზა-ბილიკი მიდის. ერთი გზა ხიდუ-
რას აუყვება სათავემდე და მაჩხაფარის უღელტეხილიდან რაჭაში
მიმავალ ბილიკს შეუერთდება. მეორე გზა ხიდურის შენაკადს დე-
დოფლის ლელეს აუყვება, სახულე მითი გადაივლის ლეჩხუმის ქედს
და შემდეგ გორიბოლოსაკენ ეშვება. აქვე მოემართება მესამე გზა-
ბილიკიც, რომელიც დედოფლის ლელედან აღმოსავლეთით გადაუხ-
ვევს და რიონისა და ცხენისწყალის გამყოფ ქედს სასვანო მთაზე
გადაივლის. საერთოდ გზა უშგულიდან ლებამდე ძალზე ლამაზია.
განსაკუთრებით მომხიბლავია ლეჩხუმის ქედზე გადასვლა, საიდანაც
ერთდროულად მოჩანს ფასის მთა და ედენას მყინვარი — რიონ-
ის სათავეები და მაჩხაფარის ანუ წურუნგალის მყინვარი, საიდანაც
ხიდური იწყება. შორს ჩრდილო-დასავლეთით მოჩანს ყორულდისა
და ზესხოს მყინვართა სილუეტები.

ზემოთ აღწერილი გზით, გვიანშუასაუკუნეებში ძირითადად ლე-
ბელები და უშგულელები დადიოდნენ. უფრო ადრე კი ეს გზა ერთ-
ერთი მეტად მნიშვნელოვანი მაგისტრალის მონაკვეთს წარმოადგენ-
და, რომელიც დასავლეთ საქართველოს მთიანეთს აღმოსავლეთ სა-
ქართველოს მთასთან და მისი მომიჯნავე ჩრდილო კავკასიის ხალ-
ხებთან აკავშირებდა. გზა, სადაც, დღევანდელი სოხუმის მიდამო-
ებში იწყებოდა. აუყვებოდა კოდორის ხეობას და ჯერილდის უღელ-
ტეხილით ენგურის ხეობაში გადადიოდა. უშგულიდან ლებამდე
მგზავრი ზემოთ აღწერილი გზით სარგებლობდა. ლებიდან მგზავრს
შეეძლო ონიტა და ჯეჯორის ხეობით ქართლში წასულიყო ან კიორა-
გლოლა-მამისონის უღელტეხილით დვალეთში გადასულიყო. დვალე-
თიდან როკის უღელტეხილით ლიახვის ხეობაში და შიდა ქართლში
დადიოდნენ, თრუსოს უღელტეხილით — თრუსოში, თერგის სათა-

ვეში. აქედან გზა არაგვის ხეობაში მიდის, საიდანაც მგზავრს შეეძლო ქართლის ვაკისაკენ წასულიყო, ან კიდევ კახეთში გადასულიყო. აღმოსავლეთ საქართველოდან დვალეთით აფხაზეთისაკენ მიმავალ გზას „გზა გარესა“ და „გზა დვალეთისასა“ ეწოდებოდა.

თუ დვალეთით ქართლსა და კახეთში შეიძლებოდა გადახველა, ბალყარეთი რაჭას ყარაჩაელებთან და უფრო დასავლეთით ჩერქეზებთან აკავშირებდა. რაჭიდან დიგორის გავლით ყაბარდოში დადიონდნენ, რომელიც გვიან შუასაუკუნეებში მცირე და დიდ ყაბარდოდი იყოფოდა. ყაბარდოდან შორეულ რუსეთშიც დადიონდნენ.

XVII—XVIII საუკუნეებში რუსებს ყუბანის ქვემო წელში ეკავათ სიმაგრე თერგი. აქედან დას. საქართველოში ჩვეულებრივ მცირე ყაბარდოს გავლით დადიონდნენ. მგზავრები დარიალის ხეობით ხევში მოვიდოდნენ, შემდეგ არაგვის საერისთავოში, საიდანაც დასავლეთ საქართველოში გადაუხვევდნენ. თუ ამ გზით მიმოსვლა შეუძლებელი იყო, მაშინ თერგის სიმაგრიდან დიდ ყაბარდოში მიდიონდნენ, სადაც მათ წინაშე არჩევანი დგებოდა. მათ შეეძლოთ ურუხის ხეობით და ნოწარას ან კირტიშოს უღელტეხილით რაჭაში გადასულიყვნენ, ან კიდევ ურუხის ხეობიდან — ჩერქეის ხეობაში, ხოლო დასავლეთ საქართველოში — ფასის მთის უღელტეხილით. პირველი გზა უფრო მოხერხებულად ითვლებოდა.

გვიან შემოდგომიდან, დაახლოებით მაისის თვემდე რაჭიდან მიმავალი გზების უმეტესობა გაუვალი ხდებოდა. წელიწადის ნებისმიერ დროს მხოლოდ იმერეთში შეიძლებოდა გამგზავრება. ზოგჯერ, დიდი თოვლიანობის დროს ეს გზებიც იკეტებოდა და ორი-სამი თვით რაჭა მთლიანად წყდებოდა გარე სამყაროს.

„უმთავრესი და კაცობრიობის წარმატებისათვის აუცილებლად საჭირო მდინის სახელები ან ქართველი ტომებისაგან არის შეთვისებული, ან არა და მათი სატომო სახელწოდებისაგან არის წარმომდგარი. ამით ცხადად მტკიცდება, რომ ქართველ ტომებს მდინეულის შემუშავებაში კაცობრიობის წინაშე საბატიო ღვაწლი მიუძღვით“.

ფ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I.

1958 წელს არქეოლოგთა დაზვერვითი ექსპედიცია ჯეჯორასა და მისი შენაკადების ხეობებში მუშაობდა. არქეოლოგთა ყურადღება ქვედრულს ხეობაში მიიპყრო კარსტულმა მღვიმემ, რომელიც მთ საგულდაგულოდ დაათვალიერეს. მღვიმე სოფ. ქვედის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს, ბოჭონას მთის კირქვიან მასივში, ზღვის დონიდან 1550 მეტრის სიმაღლეზე მღვიმის ზედაპირზე V არქეოლოგებმა ადრეფეოდალური და ბრინჯაოს ხანის ნივთებთან ერთად ქვის ხანის ადამიანთა ნივთებიც შენიშნეს. მომდევნო წლებში მღვიმის ერთი მონაკვეთი გაითხარა. დადგინდა, რომ ადამიანს აქ ჯერ კიდევ ათი ათასი წლის წინათ უცხოვრია, ე. წ. მეზოლითის დროს, რომელიც გარდამავალი ეპოქაა ძველი და ახალი ქვის ხანას შორის. ესაა ადამიანის ცხოვრების უძველესი ნაშთი, რომელსაც მიაგნეს არქეოლოგებმა რაჭაში.

ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში, კავკასიის მთიანეთში ისტორიკოსთა ყურადღება მიიპყრო ცხოველთა გამოსახულებებით შემკულმა ბრინჯაოს ბალთებმა. დიდხანს ამ ბალთების წარმოშობის შესახებ ერთიანი აზრი არ არსებობდა. მათ დამზადებას კავკასიაში მცხოვრებ სულ სხვადასხვა ხალხებს უკავშირებდნენ. ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმა ექვთიმე თაყაიშვილმა პირველმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ ეს ბალთები რიონისა და ყვირილის ხეობებში უნდა ყოფილიყო დამზადებული, ამ დროს, არქეოლოგებს ჯერ კიდევ არ

ჰქონდათ შესწავლილი ბრინჯაოს ხანის საქართველოს უბრწყინველესი მეტალურგია, ამიტომ ქართველი მეცნიერის ეს ვარაუდი არავინ გაიზიარა.

1928 წელს ლევის მახლობლად, ხენის დროს გლეხებში შემთხვევით იპოვნეს ბრინჯაოს ბალთა. ბალთა ლევის სკოლის ერთ მოსწავლეს გერმანე გობეჯიშვილს გადასცეს, რომელიც თავისი ქვეყნის ისტორიით იყო დაინტერესებული. მან ეს ნივთი საქართველოს მუზეუმს გაუგზავნა, ხოლო რვა წლის შემდეგ, 1936 წელს უკვე უნივერსიტეტის კურსდამთავრებული, იგი სათავეში უდგება არქეოლოგთა იმ ჯგუფს, რომელსაც ბალთის აღმოჩენის ადგილზე არქეოლოგიური დაზვერვების მოწყობა დაევალა. შედეგებმა ყოველგვარ მოლოდინს გადააჭარბა. გადაწყდა ლევის მიდამოების დაწვრილებითი არქეოლოგიური შესწავლა. 1938 წელს მოეწყო პირველი გათხრები, რომელსაც გერმანე გობეჯიშვილი ხელმძღვანელობდა. ამის შემდეგ იგი სათავეში ედგა ყველა იმ არქეოლოგიურ ექსპედიციას, რომელიც კი რაჭაში მის სიცოცხლეში მოწყობილა. ამჟამად ამ საქმეს არქეოლოგთა ახალგაზრდა თაობა უდგას სათავეში.

სპილენძი პირველი ლითონია, რომელიც ადამიანმა თავისი სამეურნეო მიზნებისათვის გამოიყენა. ეს ლითონი ადვილად ღებულობს სასურველ ფორმას და ზოდების სახითაც გვხვდება. მაგრამ მარტო სპილენძისაგან დამზადებულ ნივთებს სიმტკიცე აკლიათ, რომლის თავიდან ასაცილებლად ადამიანმა ისწავლა სპილენძისათვის გარკვეული ნივთიერებების დანატება და ბრინჯაოს მიღება. ასე დაიწყო კაცობრიობის ისტორიაში ბრინჯაოს ეპოქა, რომელიც ძვ. წ. აღ. მესამე ათასწლეულიდან პირველ ათასწლეულამდე გრძელდებოდა.

ბრინჯაოს მეტალურგიის საფუძველს სპილენძი წარმოადგენს. ლევის მახლობლად, ჩვეშურას ზემო წელში ამ ლითონის საბადოებია, რომელსაც, როგორც გამოირკვა, ჩვენი წინაპრები ძვ. წ. აღ. მესამე ათასწლეულის შუა ხანიდან ამუშავებდნენ.

ძველი ქართველი „მაღაროელები“ უპირველეს ყოვლისა, სპილენძის შემცველ ქანს მოძებნიდნენ და შემდეგ იწყებდნენ მისი მიწიდან ამოღებას. დღემდე არქეოლოგებმა ჩვეშურას ხეობაში რამდენიმე ასეულ სპილენძის გამონამუშევარს მიაკვლიეს, რომელთაგან ზოგიერთის სიგრძე 2 მ არ აღემატება, ზოგი კი 100 მ გრძელ-

დება. ეს „მალარო“ ხან მარტივ პორიზონტალურ ხვრელს წარმოადგენდა, ხან ორი სართულისაგან შედგებოდა, რომლებიც შვეული ქებით უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს. შიგნით, სადაც სპილენძის შემცველი ქანი ძალზე სქელი იყო, არქეოლოგებმა დიდალ, ზოგჯერ 100 მ³ მოცულობის „კამერებს“ მიაკვლიეს, რომლებიც მადნის მრავალი წლის გამოტანის შედეგადაა წარმოშობილი. სპილენძის გამოსაღებად ჩვენი წინაპარი ლითონის სატეხებს იყენებდა, ან კიდევ ძალზე მძიმე ქვის უროებს, ზოგჯერ ცეცხლსაც იშველიებდა. საგანგებოდ დამზადებული ნახშირით მადანს ჯერ გაახურებდნენ, შემდეგ კი წყალს დაასხამდნენ. ამ გზით დანაპრალებულ სპილენძის ქანს უროებს ურტყამდნენ და შლიდნენ. მადნის ამოსაღებად გაყვანილი ხვრელი რომ არ ჩაქცეულიყო, ჩვენი წინაპრები ხის ბიჯებს და ძელებს იყენებდნენ, ხოლო სიბნელეს კვარით ანათებდნენ.

მალაროში ამოღებული მადანი სპეციალური გობებითა და ტყავის პარკებით გარეთ გამოჰქონდათ. აქ, უპირველეს ყოვლისა, მადანს ფუჭ ქანებს აშორებდნენ, ანუ მექანიკურად ამღიდრებდნენ. ამის შემდეგ სპილენძის მადანს უკვე საგანგებო ღუმელებში ამუშავებდნენ და ზოდების სახით სუფთა სპილენძს იღებდნენ. როგორც ირკვევა, მიღებული ნაწარმის ნაწილი გაჰქონდათ ისეთ შორეულ ქვეყანაში, როგორც შუამდინარეთი ანუ მესოპოტამია იყო. რიონის სათავეში მოპოვებული სპილენძის უდიდესი ნაწილი ადგილზე გამოიყენებოდა.

ღების მიდამოებში ჩვეშურასა და ზოფხითურას ხეობებში, ანთიმონიც მოიპოვება; რომელსაც ძველად ბრინჯაოს მისაღებად სპილენძს უმატებდნენ. არქეოლოგებმა ამ ხეობებში ანთიმონის მრავალი ძველი მალარო იპოვნეს. ზოგი მათგანი უბრალო მღვიმეს წარმოადგენს, ზოგს კი საკმაოდ რთული გეგმა აქვს.

სპილენძისა და ანთიმონის შერევით სრულფასოვანი ბრინჯაო ვერ მიიღება. აუცილებელია დარიშხანის ან კალას დამატება. კალას საბადოები კავკასიაში ჯერ კიდევ მიკვლეული არაა, ხოლო დარიშხანი დიდი რაოდენობით მოიპოვება რაჭაში, სოფ. ურავთან ლუხუნის სათავეში. ამიტომ ყველაზე მოხერხებულ ადგილას, ბრილში, შუა ბრინჯაოს ხანაში გაჩნდა დასახლება, რომლის მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას ბრინჯაოს მეტალურგია წარმოადგენდა.

ბრინჯაოს წარმოების დიდი კერა ლუხუნის ხეობაშიც არის მიკვლეული.

ასე რომ, ჩვენმა წინაპრებმა რაჭის ტერიტორიაზე ბრინჯაოს მეტალურგიის „კომპლექსი“ შექმნეს. ეს „კომპლექსი“ ვიწროდ ათას ხუთას წელზე მეტ ხანს მოქმედებდა და თავის ნაწარმით ბევრს ახლო თუ შორეულ ქვეყანას ამარაგებდა.

დღეს ბრილის დასახლების უმნიშვნელო ნაწილია გათხრილი. როგორც ვაირკვა, აქ ქვის შენობებიც იდგა და ხისაც. მართალია, ეს სამოსახლოები არქეოლოგებმა თითქმის ვერ შეისწავლეს, მაგრამ, დღეისათვის ბევრი რამ არის ცნობილი ბრილელთა ყოფა-ცხოვრების შესახებ. ეს იმიტომ რომ, გაითხარა სამაროვანი, სადაც ძველი ქართველი მეტალურგები და მათი ოჯახის წევრები იმარხებოდნენ.

მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში და მათ შორის საქართველოში, ქრისტიანობამდე გავრცელებული იყო რწმენა, რომლის თანახმად, ადამიანი სიკვდილის შემდეგ „იმ ქვეყნად აგრძელებდა ცხოვრებას“. მიცვალებულს შეძლებისდაგვარად თან ატანდნენ ყველა იმ ნივთს, რომელიც მას „იმ ქვეყნად გამოადგებოდა“. ამის გამო, ქრისტიანობის წინა ხანის სამაროვნები — დიდძალ მასალას გვაწვდის იმდროინდელი ცხოვრების შესახებ.

ბრილის სამაროვანზე მიცვალებულს ძვ. წ. აღ. მესამე ათასწლეულის შუა ხანიდან ასაფლავებდნენ. პირველი მიცვალებული აქ მაშინ დაუმარხიათ, როცა ბრინჯაოს წარმოება დაიწყო. თავდაპირველად ბრინჯაოს წარმოებას დიდი მასშტაბი არ ჰქონდა. ბრილის მოსახლეობა ღარიბი იყო და მიცვალებულსაც ცოტა ნივთებს ატანდნენ. ამ ხანის სამარხებში არქეოლოგებმა იპოვნეს კაყის ხელშუბისა და სატევრის პირები, პასტისა და სარდიონის მძივები.

მომდევნო ხანებში ბრინჯაოს მეტალურგიის ეს ცენტრი თანდათან გაფართოვდა. ბრილში დამზადებული ბრინჯაოს ნივთები დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ სხვადასხვა მხარეში. ბრილის მოსახლეობა ეკონომიურად მოღონიერდა, რაც მათ სამაროვანსაც დაეტყო. მეორე ათასწლეულის შუა წლებში, სამარხებში მრავალი ბრინჯაოს ნივთი ჩნდება, რაც ბრილელთა დიდ ქონებრივ შეძლებაზე მიგვიითითებს. არქეოლოგებმა იპოვნეს სხვადასხვა სამეურნეო და სამხედრო დანიშნულების იარაღები, ბრინჯაოს ვერძის თავები, ფანტასტიკური ცხოველების გამოსახულებები, სამაჯურები...

დარიშხანი მომწამლავი ნივთიერებაა. ამიტომ როცა ბრილის ბრინჯაოზე მეორე ათასწლეულის შუა წლებიდან დიდი მოთხოვნა იქონიება გაჩნდა, და მოსახლეობის შემოსავალი გაიზარდა, ბრილის მეტალურგებმა ხელი აიღეს მის გამოყენებაზე და ქალის შემოზიდვა დაიწყეს. მართალია, კალა ძალზე ძვირი ჯდება, მაგრამ ადამიანის ჯანმრთელობას ზიანს არ აყენებდა.

გვიანბრინჯაოს ხანაში ბრინჯაოს წარმოება კიდევ უფრო გაფართოვდა და მისი დამზადების ტექნოლოგია უფრო მაღალ საფეხურზე ავიდა. სამარხებში უკვე გვხვდება კოლხური ცულები და სატევრები, ბრინჯაოს თოხები და ნამგლები, სულ უფრო და უფრო მრავალფეროვანი ხდება აქ დამზადებული ბრინჯაოს სამკაულები.

მთის რაჭაში სურსათ-სანოვავის დიდი ნაწილი შემოპქონდათ, ძირითადად რაჭის სხვა სოფლებიდან. რაჭა ბრინჯაოს ხანაში მკიდროდ უნდა ყოფილიყო დასახლებული. მართლაც, მრავალ ადგილას — ტოლაში, საკეციაში, თხმორში, სხვადასხვა ადგილებში არქეოლოგებმა მიაკვლიეს ბრინჯაოს განძებს, რომლებიც ამ დროიდანაა შემონახული. ირკვევა, რომ ამ დროს იქ, სადაც სპილენძის მადანი მოიპოვებოდა, ბრინჯაოს წარმოების დამოუკიდებელი კერები არსებობდა.

დაახლოებით ძვ. წ. აღ. XII ს-ში ისწავლეს ჩვენმა წინაპრებმა რკინის მიღება და ძვ. წ. აღ. VII ს-ში. რკინის მეტალურგიამ წამყვანი ადგილი დაიკავა საქართველოში. ამ ხანიდან საბრძოლო თუ სამეურნეო იარაღები თითქმის მხოლოდ ამ ლითონისაგან მზადდებოდა. მიუხედავად ამისა, ბრილში ბრინჯაოს წარმოება არ შეწყვეტილა. ჩვენმა წინაპარმა კარგად აუღო ალლო ახლადშექმნილ ვითარებას და ბრინჯაოსაგან ძირითადად სამკაულებისა და რელიგიური რიტუალებისათვის საჭირო ნივთების დამზადებას მიჰყო ხელი.

განსაკუთრებით მდიდრულ სამარხებს არქეოლოგები იმ კულტურულ ფენებში შეხვდნენ, რომლებშიც ძვ. წ. აღ. VI ს-ისა და მომდევნო საუკუნეების მიცვალებულნი არიან დაკრძალულნი. ჩანს, ბრინჯაოს მეტალურგიას დიდი მასშტაბი მიუღია. ბრილელთა ერთ ნაწილს დიდი ქონება დაუგროვებია და თავისი მიცვალებულთათვის ძვირფასი ნივთები უხვად ჩაუტანებია. მდიდრულ სამარხებს შორის გამოირჩევა ქალის სამარხი, სადაც არქეოლოგებმა იპოვეს თიხის საუცხოო ჭურჭელი, ბრინჯაოს, ვერცხლისა და ოქროს უამრავი

სამკაული, მათ შორის 104 ცალი მარტო ოქროს დიდი მეორე ჯგუფი მარხში, რომელშიც ერთდროულად სამი მეომარია დაკრძალულია. არქეოლოგებმა ნახეს 12 რკინის სატევარი, 15 საომარი ცული, ბრინჯაოს ზარები, ეყვანი, ლავამი საყბეური...

VI—IV საუკუნეების ფენაში ბრილის სამაროვანზე დიდი რაოდენობით გვხვდება ქარვის, ფერადი მინისა და პასტის ნაირნაირი მძივები, ზოგჯერ ერთდროულად რამდენიმე ასეული. ზოგი მძივი უჩვეულოდ დიდი ზომისაა, ზოგი კი თავის სილამაზით გვაოცებს. არქეოლოგებმა ნახეს ნელსაცხებლებსათვის. ერთ მათგანში ნელსაცხებელიც კი იყო შემორჩენილი, რომლითაც ქართველი მზეთუნახავები ორიათას ხუთასი წლის წინათ ილამაზებდნენ თავს. სამწუხაროდ, მას სურნელებს უკვე დაკარგული ჰქონდა, აღმოჩენილ ნივთებს შორის ბევრია ბრინჯაოს ქანდაკება. არქეოლოგთა განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო ორმა ქანდაკებამ. ერთზე — მწოლიარე ჯიხვია გამოხატული, მეორეზე — მხედარი, რომელიც ფაფარ და კულდაწულ ცხენზე ზის.

ანტიკურ ხანაში ისტორიული რაჭის ტერიტორია მჭიდროდ იყო დასახლებული. ადრეანტიკური ხანის ძვირფასი სამარხი აღმოჩნდა ლიხეთსა და შრომისუბანში. VI—III საუკუნეებში მდიდრული სამარხი გაითხარა ქვაშხიეთში, აქ დაკრძალულია ორი წარჩინებული, რომელთათვის თან ჩაუტანებიათ „ორყურიანი ჩაფი, ბრინჯაოს მხატვრულად ნაკეთი ბალთები; — წერს გ. გობეჯიშვილი, — რომელზედაც გამოსახულია ალგირიან-სამკერდულიანი უბელო ცხენი, ხარი, ძაღლი და ორბი... სამარხში აღმოჩნდა ოქროს საკიდებით შემკული ყელსაბამი, ძვირფასი თვლებით მოთქვილი ორი წყვილი ოქროს საყურე, ოქროსა და ვერცხლის ბეჭდები, ვერცხლის აბზინდები... განსაკუთრებით გამოირჩევა სამფეროვანი ძვირფასი ქვის თვალი, რომელზედაც დიდი ოსტატობითაა ამოკვეთილი გვირგვინოსანი ადამიანის თავი. გასაოცარი ხელოვნების ნიმუშია ვერცხლის დიდი ტალღოვანი სახეებით შემკობილი ლარნაკი... ქვაშხიეთურ ოქროსა და ვერცხლის ნივთები ქართველი ოქრომძეველების ვირტუოზობას მოწმობს. ისინი არაფრით არ ჩამოუვარდება მცხეთის წარჩინებულთა სამარხებში მოპოვებულ ძეგლებს“.

ანტიკური ხანის სამარხებში აღმოჩენილ ფუფუნების საგნების ერთი ჯგუფი უცხო ქვეყნებიდან არის შემოტანილი. ამ დროს ჩვენა

წინაპრებს მკიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ხმელთაშუა ზღვის და შავი ზღვის აუზის ქვეყნებთან. ბრილიში აღმოჩნდა შორეული ეგვიპტიდან შემოტანილი ნივთებიც. ანტიკურ ხანაში რაჭაზე გადიოდა გზები, რომელიც ჩრდილოეთ კავკასიის შავი ზღვის სანაპიროებთან აკავშირებდა. ამან ხელი შეუწყო ადგილობრივი მოსახლეობის დაწინაურებას. III—IV საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიის ველეებში ტომთა მრისხანე გაერთიანებები შეიქმნა, რომელიც კავკასიონის გადმოლახვას და შავი ზღვისაკენ გაჭრას ცდილობდა. IV ს-ის 70-იან წლებში ჰუნები თავს დაესხნენ იმიერკავკასიაში მოსახლე ალანებს — ოსებს. ჰუნების ლაშქარმა კავკასიონის ქედიც გადმოლახა და დას. საქართველოს მთიანეთში შემოიჭრა. საფიქრელია, რომ ამ დროს დაინგრა ბრილიც და ბრინჯაოს წარმოების ცენტრმა თავის არსებობა შეწყვიტა. IV ს-ის შემდეგ ბრილის სამაროვანზე მიცვალებული აღარ დაუსაფლავებიათ.

ხალხის ხსოვნიდან თანდათან წაიშალა მოგონება ბრინჯაოს წარმოების დიდ ცენტრზე, რომელიც ორიათას ხუთას წელზე მეტ ხანს მოქმედებდა. ერთი კია, რომ შემდგომ თაობებს თავისებური რიდი და პატივისცემა დარჩათ აქ დამზადებული ნივთების მიმართ. შემთხვევით ნაპოვნ ბრინჯაოს რაიმე საგანს არც გატეხდნენ და არც გადაადგებდნენ. მას ეკლესიის წირავდნენ, სადაც ეს ნივთები საუკუნეთა მანძილზე ინახებოდა. საჭირო გახდა არქეოლოგთა მადლიანი ხელი, რათა ჩვენ თვალწინ საქართველოს ისტორიის სრულიად უცნობი და მეტად საამაყო ფურცლები გადაეშალათ.

„ბუბა პირი ბროს მივიგავს
საყვიარი — დანის ტარსა“...

ნაწყვეტი ძველი ხალხური ლექსიდან.

ბრინჯაოს წარმოების ერთ-ერთი უძველესი ქართული კერის მოშლის შემდეგ რიონის ხეობის ზემო წელი მოსახლეობას არ მიუტოვებია. იგი შემდეგშიც მჭიდროდ იყო დასახლებული. XV საუკუნის მეორე ნახევრამდე რიონისა და ცხენისწყლის სათავეებში მდებარე სოფლები ერთ ცალკე კუთხეს წარმოადგენდა, რომელსაც მთიულეთი ეწოდებოდა. ეს კუთხე სვანეთის საერისთავოს შემადგენლობაში შედიოდა.

1838 წელს პარიზის ერთ სამეცნიერო ჟურნალში გამოჩენილმა ქართველოლოგებმა მარი ბროსემ გამოაქვეყნა ერთი ქართული დოკუმენტის ფრანგული თარგმანი. 1866 წ. ჟურნალ „ცისკარში“ ამავე დოკუმენტის ქართული ორიგინალიც დაიბეჭდა. ასე შევიდა სამეცნიერო მიმოქცევაში „წიგნი სასისხლო საქმისა ბარს ზემო სვანეთისა და თავად ჯაფარიძეთა შორის“, რომელშიც მთიულეთის აღწერილობაა მოცემული. ამის შემდეგ ეს დოკუმენტი რამდენჯერმე დაიბეჭდა, უკანასკნელად პ. ინგოროყვას წიგნში „სვანეთის საისტორიო ძეგლები“, ნაკვეთი II, თბ., 1941.

ჯაფარიძეთა სასისხლო სიგელი დათარიღებულია: „დაიწერა წიგნი ესე ქრონიკონს რკ და ერთს“... ვკითხულობთ ამ დოკუმენტის ბოლოს. ქორონიკონი „რკ და ერთი“ შეესაბამება 1433 წელს. ზოგი ისტორიკოსი ამ თარიღს ეჭვით უყურებს. საქმე ისაა, რომ ჩვენი სიგელის დედანი გასულ საუკუნეში დაიკარგა. ამიტომ მისი როგორც ქართული ტექსტი, ისე ფრანგული თარგმანი ასლის მიხედვითაა გამოცემული, რომელიც ასევე დაკარგულია დღეისათვის. ამის გამო ქორონიკონი „რკ და ერთი“ ზოგ მკვლევარს გადამწერის შეცდომად მიაჩნია. მათი აზრით, დედანში ქორონიკონი „რკ და

ერთის“ ნაცვლად „რე და ერთი“ უნდა ყოფილიყო, რაც 1503 წელს შეესაბამება. ჩემის აზრით, ეს დოკუმენტი 1433 წელს უნდა იყოს შედგენილი.

„წიგნი სასისხლო საქმისა ბარს ზემო სვანეთსა და თავად ჯაფარიძეთა შორის“ შინაარსის მიხედვით ორ ნაწილად იყოფა. თავდაპირველად ვრცელადაა გადმოცემული ერთი შინა ომის ისტორია, რომლის დასასრულს სრულიად საქართველოს მეფე ალექსანდრემ დასავლეთ საქართველოს მთიულეთი სვანეთს ჩამოაჭრა და რაჭის საერისთავოს გადასცა. სიგელის მეორე ნაწილში კი თვით ამ მთიულეთის ვრცელი აღწერილობაა მოცემული.

„გლოლას ზედათ, ცენას იქით, ოსეთს აქათ მოქცეული“ სრულად მთიულეთის თემი“ ანუ „ჭიდროთას ზედათი, და გლოლას ზედათი, სუანეთს იქით, ოსეთს აქათ, სრულად მთიულეთი“ ცალკეული სოფლებიდან შედგებოდა, რომელთაგანაც სიგელში პირველად „ხიდურაა“ დასახლებული: „ამას გარეთ მოგეცით ოსეთის პირად მთიულეთს ხიდურას 20 გლეხი, ერთი კარგი ციხე, ორი მონასტერი: ერთი დიდი გუმბათიანი მთავარანგელოზთ მონასტერი ორით დიდი ოქროს ხატითა, ოცდათვრამეტითა სხუა დიდი ხატითა, თორმეტით ოქროისა და ვერცხლის კანდლითა, მისით სამონასტრო წიგნებითა... მეორე წმიდის გიორგის საჯანის დიდი სიონი მონასტერი, ოცდათორმეტით ჭურ-ხატითა და რაც სამონასტრო წიგნი არის მით სრულიად გათავებული, და სხვატონო დეკანოზი; წინამძღუარს ოცი კუამლი კაცი და დეკანოზს რვა კუამლი კაცი. ამას გარეთ იქივ ხიდურას ერთი აზნაურ-შვილი სოსავიძე მისითა ციხითა, თორმეტი კუამლი კაცითა“.

სოფ. ხიდურა დღეს აღარაა, იგი მდებარეობდა ცხენისწყალის აღმოსავლეთ სათავეს, ხიდურას ზემო წელში, ლაფურში. ხიდურას ხეობა, სათავიდან დაახლოებით 10 კმ მანძილზე, სამი კმ-ზე მეტი სიგანის ვაკეს ქმნის. სოფელს ეს ვაკე და მისი მომიჯნავე მთის კალთები ეკავა. აქ დღეს, ხიდურას მარჯვენა ნაპირზე ვრცელ ველს „ხიდურის მინდვრებს“ უწოდებენ. მდინარის მეორე მხარეს კი „დედოფლის მინდორია“. დედოფლის მინდორს აღმოსავლეთით ჩამოუდის პატარა მდინარე — „დედოფლის მინდვრის დეღე“, რომლის სათავეში ძველი კალოს ნაშთია, რასაც ღების ნაკალოვარს ეძახიან. ჩვენ სიგელში მოხსენიებული „დიდი გუმბათიანი მთავარანგელოზ

მონასტერიდან“ დღეს მხოლოდ საძირკველია დარჩენილი. ჩვენს საუკუნის 30-იან წლებამდე შენობა შედარებით კარგად იყო შენახული. მისი აღწერილობა მოცემული აქვს ბ. ნიქარაძეს: „არყნაო გარს არტყია სმონტიკის ქვისაგან ნაშენს დღეს დანგრეულ ეკლესიას, მთავარ ანგელოზის სახელობაზე აგებულს. სამი კედელი ქვედა ტანში ერთნახევარი საყენის სიმაღლეზე მთელი დარჩენილა, მეოთხე კი ცოტად ჩამონგრეულია. ნანგრევები ალბათ გუმბათისა, შიგნით ჩაცვენილა და კედლებს შუა ადგილი ქვებით გამოტენილა“. დაახლოებით 50 წლის წინათ ეს ეკლესია დაარღვიეს და მისი ქვები ყერმის შენობების ასაშენებლად გამოიყენეს. ასე რომ ამ შენობებში ზოგან ეკლესიის კარგად გათლილი ქვებია ჩატანებული, ზოგან სვეტის თავები, ზოგან კი ჩუქურთმებიანი ქვები. მწყემსებმა წარწერიანი ქვებიც კი მიხსენეს. მე დავაკვირდი ასეთ ქვებს, მაგრამ წარწერა ვერ აღმოვაჩინე, თუმცა ზოგ ქვაზე თითქოს წარწერის ავალიც შეიმჩნევა. მთავარ ანგელოზის მონასტრის საძირკველის დაახლ. 1 კმ-ის დაშორებით, გორაკზე, ხშირ ხეებს შორის, რალაც შენობის ნანგრევები შეიმჩნევა. ხეები აქ საგანგებოდ ჩანს დაცული, ისე როგორც ძველი ეკლესიების ადგილას იციან. ამიტომ შესაძლებელია, რომ აქ მდგარიყო ხიდურას „საჯანის დიდი სიონი მონასტერი“.

ჩვენს სიგელში მოხსენიებული „ერთი კარგი ციხე“, როგორც ჩანს იდგა მთავარანგელოზის მონასტრის სამხრეთ-დასავლეთით, რამდენიმე კმ-ის დაშორებით ადგილ „ქალდაშში“. აქ დღესაცაა ციხის ნანგრევები. ხიდურას მეორე ციხე კი არსად ჩანს. შეიძლება, ეს მეორე ციხე ამ ხეობაში კი არ იდგა, არამედ მეზობელ ზესხურას ზემო წელზე.

მთიულეთის ერთ მიჯნად „ცენაა“ დასახლებული, რომელიც ამ ხეობის დასავლეთით მდებარეობს. ასე, რომ ზესხურას ხეობა ამ კუთხეში შედიოდა, თუმცა, ჩვენს სიგელში რაიმე სოფელი ამ ხეობიდან არაა დასახლებული, მაშინ როდესაც სოფ. ზესხოში ამ დროინდელი 10-ზე მეტი სახლის ნანგრევებია შემონახული. ბ. ნიქარაძემ აქ ნახა „ქვის სახლი და ლამაზი კოშკი, რომელსაც სახურავის გარდა არაფერი არ აკლდა“. გადმოცემით, ძველად, ამ ქვის სახლსა და კოშკში აზნაური ცხოვრობდა. საფიქრებელია, რომ ზესხოს სათავე სოფ. ხიდურას ერთ ნაწილად ითვლებოდა. მაშინ აზნა-

ური სოსაგიძეს ციხე სოფ. ზესხოში შემორჩენილი ციხე-დარბაზი უნდა იყოს. ჩვენი სიგელის მიხედვით, ხიდურაში 60 კომლი ცხოვრობდა. მათი ერთი ნაწილი 12 კომლი, სოსაგიძის გლეხები დღევანდელ სოფელ ზესხოს მიდამოებში ცხოვრობდნენ.

ოსეთი, რომელიც ჩვენი დოკუმენტის მიხედვით ხირღურდასა და საერთოდ მთიულეთის ერთ მიჯნად ითვლება, სინამდვილეში ბალყართა. XIII—XIV საუკუნემდე ამ მხარეში ბალყართა მოსვლამდე ოსები ცხოვრობდნენ, ამიტომ ამის შემდეგაც ქართველები ამ მხარეს ერთხანს ოსეთს უწოდებდნენ.

რიონის სათავეში ყველაზე უფრო მაღლა ბრილი მდებარეობდა. „მთიულეთს ციხე და სოფელი ბრილი, ოცდაოთხი კუამლი კაცი, ერთი ეკლესია თხუთმეტით პატიოსნით ხატითა და მისით წიგნებითა სრულობით შემკობილი“.

დღეს ბრილი ნასოფლარია. სიგელში მოხსენიებული ციხე უკვე აღარ ჩანს, მაგრამ მის ნანგრევებს გ. გობეჯიშვილი რამდენჯერმე აღნიშნავს თავის გათხრების ანგარიშებში. ეკლესიიდან მხოლოდ ერთი კედელია შემორჩენილი. იგი დგას ბრილის ტერასის დასავლეთ მხარეს და რიონს გადაჰყურებს. ეს ეკლესია, რომელიც წმინდა გიორგის სახელობაზეა აშენებული, უკვე გასულ საუკუნეში ძალზე დანგრეული იყო. „თევრეშოდან 3—4 კმ დაშორებით, რიონის მარცხენა ნაპირზე, მთის ტერასაზე ჩვენ ვნახეთ დარღვეული წმინდა გიორგის ეკლესია. მისი სულ მცირე ნაწილია გაწმენდილი და ხატია დადგმული“, — წერს უვაროვა.

ბრილის მეზობლად უფრო მოზრდილი სოფელი თევრეში იყო განლაგებული: „თევრეშოს თექუსმეტი კუამლი კაცი და ციხე სხუა, და არიშიძე ლომი მისი ციხითა, ორმოცი კუამლი კაცითა“, — ვკითხულობთ ჩვენს სიგელში.

თევრეშოს ჰალაგებს ვრცელი ტერიტორია უკავია, ამიტომ ასეთი მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა ამ სოფელში არ უნდა გაგვიკვირდეს. ორი ციხიდან ერთის ნანგრევები დღესაც დგას სამხრეთ-დასავლეთით მაღალ გორაკზე. გასულ საუკუნეში აქ ძველი ეკლესიის ნანგრევებიც იყო: „თევრეშოში კლდის ქიმის თავზე დგას თეთრი ქვით აგებული ეკლესიის ერთი კედელი, — აღნიშნავს უვაროვა. ამ ეკლესიას სასისხლო სიგელი არ ახსენებს, რადგან ამ სიგელში მხოლოდ ისეთი ეკლესიებია მოხსენიებული, რომელთაც თავისი ყმა-მამული გააჩნდათ.

თვერეთის შემდეგ რიონის გაყოლებით XV საუკუნეში მთიულეთის ორი სოფელი ზედქალაქი და ღები იყო განლაგებული: „ზედქალაქსა კარგი საბატიო გუმბათიანი საყდარი ჭუარცმისა საყდრისა კოპოზო მისით მოთუალმარგალიტურით ომფორითა შემკობილი, რაც ეფისკოპოსსა და იმისთანას საყდარს ეკადრების, იმისთანას წიგნებით სრულად გათავებული, ასის კუამლით კაციითა.“

და ღებს ორი აზნაურიშვილი გიგაშვილები მისი ციხითა და სამოცდათორმეტით კუამლი კაციითა“.

ღები დღეს რაქის ერთ-ერთი უდიდესი სოფელია, რომელიც რიონის ორივე ნაპირზეა განლაგებული. გადმოცემით, პირველად აქ ლეჩხუმიდან გამოქცეული ვზღაც მღებავი დასახლდა, რომელსაც თავისი კუთხე შურისძიებამ დაატოვებინა. ახალ ადგილზე მას ძველი საქმიანობა გაუგრძელებია და თითქოს სოფელსაც ამის გამო ღები დარქმევია. რასაკვირველია, სახელწოდება ღებს ღებვასთან არავითარი კავშირი არა აქვს და იგი სვანური წარმოშობის უნდა იყოს და საერთოდ, ამ ლეგენდას არავითარი რეალური საფუძველი არ მოეპოვება. დღეს ღები ორი მთავარი უბნიდან შედგება. რიონის მარცხენა ნაპირზე პატარა ღები ანუ გორმანი მდებარეობს, მარცხენა ნაპირზე კი — ზედქალაქი. ხიდს რიონზე, რომელიც სოფლის ამ ორ უბანს აკავშირებს დღესაც ძველი ტრადიციით — ქალაქის ხიდს ეძახიან. XV საუკუნეში კი, როგორც ვხედავთ, ღების ეს ორი უბანი ცალკე სოფლებს წარმოადგენდა. მარცხენა ნაპირზე ზედქალაქი იყო განლაგებული, ხოლო მარჯვენაზე — საკუთრივ ღები.

ზედქალაქის „კარგი საბატიო გუმბათიანი საყდარი“ დღეს აღარაა. მისი აღწერილობა დიუბუა დე მონპერემ შემოგვინახა: „ეკლესია ღების ძველი და ძალზე სადაა. მას აქვს ოთხკუთხა გუმბათი. ეკლესიის შესასვლელი სავსეა ხარის რქებით, ისევე როგორც სხვაგან კავკასიაში, სადაც ყოველი რელიგიური დღესასწაული ხარის შეწირვით ხდება. აკლდამები ზედაპირზე, ეკლესიის გარშემო არის განლაგებული, რომელიც სოფლის ყველაზე მაღალ ადგილზეა“. შვეიცარიელ მოგზაურს ღების ეკლესიამ თავისი მშობლიური, ნოიშატელის საყდარი მოაგონა. ეს კია, რომ XV საუკუნის შემდეგ ამ ეკლესიას მთავარი ხატი შეუცვლია და მას შემდეგ მაცხოვრის ხატის სახელს უკავშირებენ.

✓ ჯაფარიძეთა სიგელში მოხსენიებული გიგაშვილების ციხე კომ-
 კი უნდა იყოს, რომელიც დღეს გორმანში ანუ პატარა ღებში დგას.
 იგი ოთხკუთხაა, სამსართულიანი. მის გვერდით ძველად ეკლესია
 მდგარა, რომელიც ღეთისმშობლის ანუ „ღედალეთისას“ სახელობა-
 ზე იყო აგებული. ✓

ძველად, როგორც ჩანს, ზედქალაქსა და საკუთრივ ღებს ერთად
 ზოგჯერ ქალაქსაც უწოდებდნენ, ზოლო ზედქალაქის საპირისპიროდ
 დღევანდელ პატარა ღებს დაბლაქალაქი ერქვა. ამას მოწმობს შემ-
 დეგი ადგილი ხალხური ლექსიდან:

„თევრემო კარგი სოფელი,
 მას ვადუაროთ თავია,
 მაცხოვარსა კი მივართვათ
 რქა-თეთრი ქორა ხარია,
 დედა ღეთისასას მივართვათ

რქა-დაკაული ცხვარია.
 ქიორა-კარგი სოფელი,
 დაბლა ქალაქის კარია,
 ზემოთა კარსა ვამოდგენ
 შავი სვანისა ჯარია“.

ჩვეშურას ხეობაში მთიულეთის პატარა სოფელი ჩუეშო „ციხე
 და შვიდი გლეხი“ იყო. ჩუეშო დღეს გონას ერთ ნაწილს წარმოად-
 გენს ჩვეშურას მარცხენა ნაპირზე. მდინარის მარჯვენა ნაპირზე სა-
 კუთრივ გონაში მთავარანგელოზის ეკლესია დგას. იგი გასული სა-
 უკუნის დასასრულს გადააკეთეს და გარეგნულად XIX საუკუნეში
 აშენებული ეკლესიის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სინამდვილეში კი,
 როგორც ამ შენობის დაწვრილებითმა არქიტექტურულმა ანალიზმა
 აჩვენა, ეკლესია IX ან X საუკუნეში უნდა იყოს აგებული.

ღების მეზობლად რიონის მარცხენა ნაპირზე ქიორა არის გან-
 ლაგებული. ლეგენდის მიხედვით ეს სოფელი ღებზე გვიან დასაბ-
 ლებულა, ადრე კი ეს ტერიტორია ღებს ეკუთვნოდა. თვითონ ქიო-
 რელებს ამაზე ადრე ფასის მთის გადაღმა, ჩრდილოეთ კავკასიაში
 უცხოვრობდათ. აქ ისინი თათრებს ძალზე შეუწუხებიათ და აუბუღე-
 ბიათ საცხოვრებელი დაეტოვებინათ და ღებელებისათვის თავშესაფარი
 ეთხოვათ. მათი თხოვნა შეუწყნარებიათ და ახალმოსულებსათვის
 „სარჩევი“, ადგილის არჩევის ნება მიუციათ. მოსულებს რიონისპი-
 რა ჭალისათვის დაუდვიათ ხელი, სადაც ბევრი „მწიორი“ (მელა,
 კვერნა, თრითინა და სხვ.) ბუდობდა. სწორედ „მწიორიდან“ მოდის
 სოფლის სახელიც „ქიორა“.

სახელი ქიორა არ მოდის სიტყვა „მწიორიდან“ და არც ეს სო-
 ფელი დაუარსებიათ ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსულთ. „ქიორა“

მთიულეთის ერთ-ერთი ძველი სოფელია, თუმცა ის XV საუკუნეში ბევრად პატარა ყოფილა, ვიდრე ლეზი. „ჭიორას ციხე და სოფელი, თექუსმეტი კუამლი გლეხი“, — ვკითხულობთ ჩვენს სიგელში. ჭიორას ციხემ დღემდე ვერ მოაღწია და არც რაიმე გადმოცემამ მონახული მის შესახებ.

ლეს სამხრეთ-დასავლეთით ესაზღვრებოდა სოფ. შოდა. „შოდას წმიდის გიორგის ეკლესია და სოფელი, ოცდახუთი კუამლი კაცი და ციხე“ — ვკითხულობთ ჯაფარიძეთა სასისხლო სიგელში. დღეს შოდა ნასოფლარია. იგი მდებარეობს ლეზის სამხრეთ-დასავლეთით 4—5 კმ დაშორებით, შოდა-კედელას მთის ძირში. სოფელს ეკავა რიონის მარჯვენა შენაკადების მუხამეშურას და შოდურას სათავეები, სადაც რელიეფი შედარებით სწორია და სახნავ-სათესის მნიშვნელოვანი ფართობიც მოიპოვება. ნასოფლარზე დგას შირიჩის ქვისაგან აგებული IX—X საუკუნის ეკლესია, რომელსაც დღეს მონასტერს უწოდებენ. ეკლესიის გარშემო დიდი ეზოა, რომელიც გალავნით არის შემოზღუდული. აქვე მინდორია, რასაც საყდრის ყანას ეძახიან. შოდას ეკლესია, როგორც ირკვევა, თავის დროზე ქართული კულტურის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა. ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ლეზის ეკლესიაში დაცული ხატების უმრავლესობა აქედან გადმოტანილად ითვლებოდა. გადმოცემით, ამ ხატებს ზვით აქაური ბერები ჭედავდნენ. ლეზის ხატებიდან ორი მაინც უეჭველად შოდას წმინდა გიორგის ეკლესიის საკუთრებას წარმოადგენდა, რასაც მათი წარწერები გვიმოწმებენ. ერთი ვერცხლის ხატია წმინდა გიორგის, წარწერით „წმინდაა გიორგი შოდის“, მეორე ხატიც ვერცხლისაა, მხოლოდ ოქროთი დაფერილი. მას შემდეგი წარწერა ახლავს — „წმინდაა გიორგი შეიწყალე შოდელი კვირიკე ბერი წინაშე ქრისტესა“.

წიგნი „სასისხლო საქმისა ბაღს ზემო სვანეთისა და თავად ჯაფარიძეთა შორის“ მთიულეთის კიდევ ერთ სოფელს ასახელებს, რომელიც რიონის ხეობაში კი არა, არამედ გლოლას ანუ ჭანჭახის ხეობაში მდებარეობდა. ეს არის სოფ. ბუბა. „ბუბას კარგი ეკლესია, ციხე და სოფელი, — ეკლესია კარგი ჭუარხატითა, ოცდახუთი გლეხი“, — ვკითხულობთ აქ.

სოფ. ბუბა დღეს აღარაა, მაგრამ ამ სახელწოდების ნასოფლარი გლოლას მიდამოებშია, კურორტ შოვის თავზე, ბუბას მთის კალ-

თებზე. აქ დღესაც გაირჩევა საცხოვრებელი სახლების, ნაკალოვარისა და კოშკის ნაშთი. ეს უკანასკნელი, სიგელის „ბუბას“ უკლებლად უნდა იყოს. ნასოფლარზე ძველი ეკლესიის უსახო ნანგრევებია, რომელსაც „ბუბას ჯვარს“ უწოდებდნენ. 1964 წელს ბუბას ნასოფლარს ქართული ხელოვნების ისტორიკოსი მალაქია დვალი ეწვია. მისი ხელმძღვანელობით „ბუბას ჯვარზე“ ამოსული ხეები გაიყავა, საუკუნეთა მანძილზე დაგროვილი მიწა გადაიყარა და ეკლესიის თავდაპირველი სახე გამოვლინდა. ბუბას ჯვარი ნახევარგუმბათიანი ეკლესია აღმოჩნდა, რომელიც IX თუ X საუკუნეში აუშენებიათ შირიმის და კლდის ქვით. „ეკლესიაში საკურთხევლის წინ, — წერს მალაქია დვალი, — მდგარა შირიმის ქვის კანკელი, მალალი ოსტატობით შესრულებული, მრგვალი სვეტებით, დამუშავებული ბაზებით და სვეტის თავებით“.

ბუბას ჯვარის გათხრა-გაწმენდის დროს მეტად საინტერესო არქეოლოგიური მასალა გამოვლინდა. „XIII—XIV საუკუნეთა აღმოსავლური არაბული წარწერიანი მონეტები, ვენეციური ფერადი მინის ჭურჭლის ნამტვრევები, სხვადასხვა დროის კერამიკული ნაწარმი, როგორც ადგილობრივი, ისე შემოტანილი; ვერცხლის ხატის მედალიონები ასომთავრული წარწერებით და განსაკუთრებით მდიდრულად არის წარმოდგენილი საბრძოლო იარაღი: სხვადასხვა სახის ისრისა და შუბის წვერები, ფრთიანი და კოპებიანი საბრძოლო კვერთხები. იქვე ერთ კუთხეში თავმოყრილია ირმის, ჯიხვისა და სხვა ვარეული ცხოველის უამრავი რქა“.

მთიულეთში სხვა სოფლებიც ყოფილა, რომელთა სახელებიც სიგელში აღნიშნული არ არის, უბრალოდ წერია „სხვა დების შესავალი სოფლები“. ერთ-ერთი ასეთი სოფელი შეიძლება იყოს ტყეთავი, რომელიც დღეს ნასოფლარია გლოლასა და ბუბას მიდამოებში. ლეგენდის მიხედვით, რომელიც გ. ბოჭორიძეს აქვს ჩაწერილი, ამ სოფელში მხოლოდ 30 წელს გადაცილებული უცოლო ვაჟაკები, ე. წ. „ლევანტები“ ცხოვრობდნენ. ტყეთავზე პატარა ლექსიცაა შემონახული: „ჩვენთა ძმათა ტყისთაველთა ჩალა მოდის, — ქერი — არა“.

მთიულეთში, ისე როგორც სხვაგან საქართველოში, სანადირო ადგილები ცალკე იყო გამოყოფილი: „სამი საშავარდნე სხუა, ყოვლის დღის სანადიროები საჯიხვე, ზოფახითო, კირტიშო, ედენ, გი-

ლიონა, რიონის სათავე, სხუა სანადიროები არჩუისა“ — საგანგებოთაა აღნიშნული სიგელში.

ზოფხითოს ანუ ზოფხითოსა და კირტიშოს „ყოვლისა დღის სანადიროები“ ზოფხითურასა და ჩვეშურას სათავეებში მდებარეობდა, ამავე სახელწოდების მყინვარებთან. ედენ იგივე ედენაა, სანადირო ამავე სახელწოდების მყინვარის ახლოს. გილიონა დამახინჯებული გლოვინაა, პატარა მყინვარი რიონის სათავეში, ფასის მთის აღმოსავლეთით. აღსანიშნავია, რომ ამ მყინვარის მიდამოები დღესაც კარგ სანადირო ადგილად ითვლება.

XV საუკუნეში მთიულეთის მოსახლეობა 400 კომლს შეადგენდა „აზნაურიშვილიანად და გლეხებიანად“. ეს კი ამ დროისათვის საკმაოდ დიდ რიცხვს უნდა ჩაითვალოს, რადგან თითოეული ოჯახი საშუალოდ 10 სულისაგან შედგებოდა. გლეხების ნაწილი აზნაურებს ეკუთვნოდა, ნაწილი — ეკლესიას. გლეხთა ერთი მესამედი — სამეფო იყო.

რაქისა თუ სვანეთის მთიულეთი მაღალმთიანი მხარე იყო და სოფლების უმრავლესობა მუდმივი თოვლიანი მთების ძირში იყო განლაგებული. მოსახლეობა სახნავ-სათესად იყენებდა მიწის პატარა ნაკვეთსაც კი, რომელზეც მოსავლის მოყვანა შეიძლებოდა. მოწეული სარჩო სამყოფი არ იყო, ამიტომ მამაკაცები „საჯამაგიროთ“ ანუ სამუშაოდ დადიოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში. შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა იმ გზების მომსახურება, რომლებიც, რიონისა და ცხენისწყლის სათავეების გავლით, დას. საქართველოს ჩრდილოეთ კავკასიასთან აკავშირებდა.

ამ მაღალმთიან მხარეში მოსახლეობის ასეთი სიმჭიდროვე შუაფეოდალური ხანის საქართველოს ხალხმრავლობის კიდევ ერთი დამატებითი საბუთია. ადვილად წარმოსადგენია, თუ როგორ იქნებოდა დასახლებული ჩვენი ქვეყნის სხვა მხარეები, სადაც ცხოვრებისათვის ბევრად ხელსაყრელი პირობები იყო.

მთიულეთის რაქის საერისთავოში შესვლის შემდეგ, ეს მხარე, როგორც ცალკე კუთხე მალე მოიშალა. გასული საუკუნის დასასრულს ქართული ხალხური სიტყვიერების შემგროვებლებმა ლეგში ჩაიწერეს ერთი ვრცელი ლეგენდა, რომელშიც აისახა ამ მხარის ისტორია XV—XVII საუკუნეებში.

ძველად, — მოგვიტხრობს ლეგენდა, — ლეგში, რიონის მარ-

ჯენა ნაპირზე, დეგციხეში სამი ძმა აზნაური არეშიძე ცხოვრობდა. რიონის მარცხენა ნაპირზე, გორაკზე მონასტერიც იდგა, რომელსაც სულ რამდენიმე ბერი ემსახურებოდა; სოფ. ჩვეშოში ვინმე ხომთა ღობე ტა ლობჯანიძე ცხოვრობდა, თევრეშოში — გაგნიძე, ხოლო ხიდურაში — შვიდი კომლი გოგრიჭიანი მოსახლეობდა.

ერთხელ სვანეთის მთავარი დადემქელიანი მოულოდნელად დაესხა თავს ღარში მცხოვრებ თავად ჯაფარიძეს, დაამარცხა ის და დიდი ნადავლთა და ტყვეებით გაემართა თავისი სამფლობელოსაკენ. ჯაფარიძემ შეაგროვა ლაშქარი, და მას დაედევნა: იგი ხელმეორედ დაამარცხდა დადემქელიანთან ბრძოლაში და იძულებული შეიქმნა დახმარებისათვის ბაქარ მეფისათვის მიემართა. მანაც არ დააყოვნა და თავისი ლაშქრით სვანეთისაკენ გაეშურა. გორიბოლოსთან მეფის ლაშქარს დადემქელიანის მოციქულები შეეგებნენ, რომლებიც მთავრის სახელით მშვიდობას თხოულობდნენ. ჯაფარიძემ მიყენებული ზარალის სანაცვლოდ ერთი ჩექმა ჭიანჭველის ტვინი მოითხოვა. რადგან ამ მოთხოვნის შესრულება შეუძლებელი იყო, დადემქელიანმა მას ხიდურაში მცხოვრები შვიდი კომლი გოგრიჭიანი გადასცა, აგრეთვე 12 ცხენი და 12 გოგო-ბიჭი. უკან გზაზე ჯაფარიძემ ერთი კომლი გოგრიჭიანი არეშიძეს აჩუქა, ხოლო დანარჩენი 6 კომლი, რაჭის სულ სხვადასხვა სოფელში დაასახლა. ერთი — ფარავნეშოში, მეორე — ამბროლაურში, რომლის შთამომავლები ხიდურელის გვარს ატარებენ, მესამე — ჩორღში, მეოთხე — სადმელში, მეხუთე — ჯოისუბანში და მეექვსე — ონში. ეს უკანასკნელნი საჯანის წმინდა გიორგი ეკლესიის მღვდლები გახდნენ და ეს წოდება ამ გვარს — ნანუკაშვილებს, თაობიდან თაობამდე გადაეცემოდა.

გოგრიჭა გოგრიჭიანი თავდაპირველად მონასტრის ეზოში დასახლდა. შემდეგ მან სამოსახლო გაუცვალა ჩვეშოდან გადმოსულ ხომთა ღობეში, რომელიც რიონის მარჯვენა ნაპირზე სახლობდა. მალე მათ შორიდან გადმოსული ბოხაშვილი შეუერთდა.

თევროშოელი გაგნიძე თავისი ქონებით შორს იყო განთქმული. ერთხელ დიგორის მთავარმა თაიმაზმა, ამ სიმდიდრის ხელში ჩაგდება გადაწყვიტა. მან თევრეშოში თავისი ვაჟის თვალის წინამძღოლობით გაგზავნა ლაშქარი. გაგნიძემ წინასწარ შეიტყო მტრის განზრახვა, ციხეში ჩაიკეტა და ხანგრძლივი ბრძოლისათვის მოემზადა. დიგორელები ციხეს მოადგნენ, მაგრამ მალე იძულებული გახდნენ

აღყა მოეხსნათ, რადგან მათი წინამძღოლი გავნიძის ისრის მსხვერ-
პლი ვახდა. მტერი სამშობლოში გაბრუნდა, ციხესთან კი ორი დიგო-
რელი დაიძალა. მალე მათ გაგნიძე მოკლეს, რომელიც მტრის უკუ-
ქცევის შემდეგ ციხიდან გამოვიდა. ამის შემდეგ დიგორელები უკან
დაბრუნდნენ, უწინამძღოლოდ დარჩენილი ციხე აიღეს და ნადავლი
და 40 სული ტყვე ჩაიგდეს ხელთ. გამარჯვებულებმა მთელი ეს ნა-
დავლი დიგორის მთავარს თაიმაზს მიართვეს, რომლის შვილიც თვა-
ლიაც ციხის ალყის დროს დაიღუპა. თაიმაზმა ქონება ქვრივ-ობ-
ლებსა და ღარიბ-ღატაკებს გადასცა, ხოლო ტყვეები შემდეგ გაზა-
ფხულზე სამშობლოში გამოისტუმრა. ისინი თევრეშოში აღარ დაბ-
რუნებულან და ღებში დარჩნენ, რომლის მოსახლეობა თანდათანო-
ბით მატულობდა.

ღების ბატონები სამი ძმა არეშიძეები ღებელებს სულ უფრო
და უფრო ავიწროვებდნენ. ამიტომ მათ წინააღმდეგ შეთქმულება
მოეწყო ზვიად ლობჯანიძის მეთაურობით. შეთქმულებმა მოისყი-
დეს არეშიძეთა მოურავი ვაგაშვილი, მათი სანდო პირი გოგრიჭა
გოგრიჭიანი და ერთი მარტოხელა ღედაბერი. ვაგაშვილს ფული
მისცეს, გოგრიჭიანს — ტყის ერთი ნაკვეთი, ღედაბერს — სიკვიდი-
ლის შემდეგ აღაპის გადახდა აღუთქვეს.

ერთ დღეს შეთქმულები ჩაუსაფრდნენ ზოფხითოში სანადიროდ
მიმავალ ორ ძმას და ორივე ისრით დახოცეს, ამავე დროს არეშიძე-
თა მესამე წარმომადგენელს რიონის მარჯვენა ნაპირიდან ქიორაში
გადაყვანა სთხოვა მოხუცებულმა ქალმა. არეშიძე თვით აპირებდა
ქიორაში გადასვლას, თხოვნაზე უარი არ უთქვამს და ქალი ცხენზე
შემოსევა. მდინარის შუა ნაწილში შეთქმული ქალი მოეხვია აზნა-
ურს და ცხენიდან გადახიდა. ორივენი წყალში ჩაცვივდნენ და და-
იხრჩვნენ. არეშიძეთა გაწყვეტის შემდეგ ღებელებმა პირადი თავი-
სუფლება მოიპოვეს.

ამ ლეგენდაში, ისე, როგორც მრუდე სარკეში, აისახა მთიულე-
თის გადასვლა რაჭის საერისთავოს შემადგენლობაში, ასევე სოფ-
ლების ერთი ნაწილის მოშლა და ბოლოს ამ მხარეში ბატონყმობის
ლრკვიდაცია. საქმე ისაა, რომ ბალს ზემო სვანეთისა და თავად ჯა-
ფარიძეთა სასისხლო წიგნის შედგენას წინ უსწრებდა სვანეთის
ერთი ნაწილის „სრულიად სვანეთის ხევის“ ამბოხება სამეფო ხელი-
სუფლების წინააღმდეგ. მათი მორჩილებაში მოყვანა რაჭისა და ლე-

ჩხუმის ფეოდალებს დაევალოთ, რომელთა შორის ყველაზე ძლიერი ჯაფარიძენი იყვნენ. სვანებს ამ ბრძოლაში ჯაფარიძეთა საგვარეულოს ორი წარმომადგენელი შემოაკვდათ, რის შემდეგ ეს სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმე „სრულად სვანეთის ხევისა“ და ჯაფარიძეთა სასისხლო საქმედ იქცა. ფორმალურად სვანებმა მთიულეთზე ჯაფარიძეთა სისხლის სანაცვლოდ თქვეს უარი. სწორედ ეს მომენტი აისახა ჩვენს ლეგენდაში, ოღონდ მთიულეთის ნაცვლად მისი ერთი სოფელი ხიდურა ჩანს; ერთობლივი სვანეთის ხევის ანუ შემდეგდროინდელი ტერმინოლოგიით, „თავისუფალი სვანეთის“ ნაცვლად — სვანეთის მთავრები დადგეშქელიანები. 1

ადრე და შუა ფეოდალურ ხანაში საქართველო ძლიერი ქვეყანა იყო და მისი გავლენა კავკასიის ქედის გადაღმაც ვრცელდებოდა. ამ დროს რიონისა და ცხენისწყლის სათავეში მდებარე ქართულ სოფლებს რაიმე საფრთხე არ ემუქრებოდა და მის მოსახლეობას მშვიდობიანი ცხოვრების სრული საშუალება გააჩნდა. XV საუკუნიდან ვითარება იცვლება. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსახლე მეზობელი ტომები მორჩილებიდან გამოვიდნენ და თავდასხმებს მიჰყვეს ხელი. ეს განსაკუთრებით მტკიცენიული აღმოჩნდა რიონისა და ცხენისწყლის სათავეში განლაგებული სოფლებისათვის, რომლებიც მოხერხებული გზებით იყვნენ დაკავშირებული ჩრდილოეთ კავკასიასთან. ასეთი თავდასხმების შესახებ ცნობები შემორჩა როგორც საისტორიო წყაროებში, ისე ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში.

ტროლიანოვის მუხლობრივ ანგარიშში საგანგებოდაა აღნიშნული, რომ ღებთან ახლოს „რიონის გაღმა ცარიელი ციხე-კოშკი იყო, რომელიც ბალყარეთის მფლობელს ალი-ბეგს აეღო“. რუსი ელჩი აქ ბრილს გულისხმობს, რომელიც მის დროს ბალყარეთის ერთ-ერთ მთავარს ჰქონდა დაკავებული, ან უფრო სწორად, დანგრეული.

ერთი გადმოცემა რაჭაზე დიგორელთა თავდასხმის შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე მოვიყვანეთ. შემორჩენილია ერთი ხალხური ლექსიც, რომელშიც დიგორელების ღებზე მარცხიანი თავდასხმის ამბავია გადმოცემული.

„დიგორსა დასხდენ დიდი ვეზირნი
 რჩეული ბადელუანი,
 მათ გამორჩევა შეეჭმნათ:
 ღები გვყავს საქონლუანი.
 გზანი და გზანი არჩიეს
 სავალად კირტიშოანი.
 კირტიშოს რომ ჩამოვიდნემ,
 გზანი დაუხვდათ წყლიანი, —
 წყლიანი, ტალახუანი.
 ზემოთით კაცი მოვიდა,
 რომელს ვაგნია ჰქვიაწო,
 ფირცხლავ შინისკენ გაფრინდა,
 ვით შავარდენი ფრთიანი,

ციხის სადგურას გავიდა,
 მალლა დაიწყო ხშიანი:
 ვაჟებო, ფრთხილად იყვენით,
 საქმეა ღალატუანი.
 ქვემოთით ვაჟნი მოვიდნენ
 შეკაზმულ ჯაფარუანი;
 თან ახლდათ გამყარელებანი.
 გამყარელებსა აქებენ,
 რომელს იასე ჰქვიაწო,
 ფრანგული ხრმალი ვასტება,
 სისხლი ყუას აცხიანო.
 გაუბედურდენ ოსები,
 ღორის ნათხარში ჰყრიანო.

ერთხელ ღებს ბასიანელი ოსები (სინამდვილეში ბალყარლები) დასხმიან, მოგვითხრობს მეორე ლეგენდა. მათ გზაზე ორი ღებელი მონადირე შეუპყრიათ და შეუტყვიათ, რომ სოფელში ამ დროს მხოლოდ ქალები, ბავშვები და მოხუცები იყვნენ დარჩენილი, მამაკაცები კი მთაში იყვნენ სათიბში გასული. ბასიანელებს გული მოსცემიათ და ღების ის ნაწილი დაურბევიათ, რომელიც რიონის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. შემდეგ მარცხენა ნაპირზეც გადასულან და მოსახლეობის ძარცვა გაუგრძელებიათ. აქ მათთვის ღებელ მამაკაცებს მოუსწრიათ და მოძალადეთაგან ცოცხალი არავინ გაუშვიათ.

მთიულეთის ორი სოფლის ტყეთაგისა და ბუბას შესახებ მრავალი გადმოცემაა შემორჩენილი, რომელიც ამ სოფლების მოშლას მტრის თავდასხმებს მიაწერს. გ. ბოჭორიძეს ჩაწერილი აქვს ხალხური ლექსი, სადაც ერთი ასეთი თავდასხმაა დაცინვით გადმოცემული.

„ბუბა პირი ბროლს მიგვიგავს
 საყვიარი დანის ტარსა,
 ბუბა ტურფად გამოპრილო
 და ქაჯთაგან ხურაზნო.
 ხუთნი ხუთი ხურაზნი
 მოგვივიდეს სტუმარი.
 ხუთი პური ქვე შეკამეს
 წავვივიდეს სტუმარი.

სახლი გაუტეხიათ,
 ნეტავ რა წაუღიათ,
 ერთი გულა მანვისა
 შიგა ფქვილი ღვარძლისა.
 ერთი კოვზი კოჭები,
 სამჯერ გარდატეხილი.
 ერთი ნეფსი მახათი
 სამჯერ ყუნწმოტეხილი,

დედამბრის სამსახური.
დიდი კალო წაუღიათ,
პატარა კი ჩვენია,

ხუთნი ბუბას ვერას უზმენ
მტერთა ჩამოსავალია".

„ხურაზი“ გ. ბოქორიძისათვის გლოლაში განუმარტიათ, როგორც დარაჯი.

თანდათანობით მუდმივი თავდასხმების გამო ძველი მთიულეთის სოფლებში ცხოვრება შეუძლებელი გახდა. მოსახლეობა რამდენიმე სოფელში ერთიანდებოდა. ან კიდევ საქართველოს სხვა კუთხეებში გადადიოდა საცხოვრებლად.

ტოლოჩანთვისა და იევლევის დროს ზედქალაქი და ლები უკვე ერთ სოფლად იყო გაერთიანებული. ამის გარდა, ჯაფარიძეთა სასისხლო სიგელში მოხსენიებული სოფლებიდან მხოლოდ ორი — ჭიორა და თევრეში იყო შემორჩენილი. შემდეგ თევრეშოც მოიშალა და მხოლოდ ლები და ჭიორა დარჩა. სხვა სოფლებიდან მოსახლეობის ერთი ნაწილი ქვემო სვანეთში გადავიდა ან კიდევ რაჭაში. ბ. ნიჭარაძის ცნობით, ლამხეთელი ვაგნიძეები ხიდურიდან გადმოსულად ითვლებოდნენ. ამავე სოფლიდან, როგორც ზემოთ ლგვენდამ გვანჩენა, რაჭის ხეთ სოფელში მაინც გადასახლდნენ მცხოვრებლები. ამბროლაურში ისინი ხიდურელის გვარს ატარებდნენ, ონში — საჯანის ეკლესიის მღვდლები — ნანუქაშვილს. შორიდან გადავიდნენ ღებში: ბოხაშვილები, ჩევშოდან — ლობჯანიძეები და ა. შ.

მტრისაგან თავის დასაცავად შემორჩენილი სოფლები თანდათან ციხესიმაგრეებს დაემგვანა. ლები ალბათ ადრევე იყო გამაგრებული. ამაზე მისი ერთი უბნის სახელი ზედქალაქი მიგვიჩივებს. საქმე ისაა, რომ სიტყვა ქალაქი ქართულში სირიულიდან არის შემოსული, სადაც ის გამაგრებულ, შემოზღუდულ ადგილს ნიშნავდა. თავდაპირველად ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა მას ჩვენს ენაშიც. ზედქალაქიც იმ დროიდან მოდის, როდესაც ამ სიტყვას ქართულში ზღუდის, შემოზღუდული ადგილის მნიშვნელობა ჰქონდა. აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ზოგიერთ მხარეში და ზოგან საქართველოშიც ტერმინ „ქალაქს“ ეს ძველი მნიშვნელობა XIX საუკუნემდე შემორჩა. ასე რომ ზედქალაქი ზედციხეს ნიშნავს.

1651—1652 წ. ლები და თევრეშო უკვე ძალზე გამაგრებული იყო. „როდესაც მოვედით, დაგვაყენეს და ყარაული დაგვოყენეს — წერს იევლევი, — და საზრდოც მოგვიტანეს. ხოლო ციხექალაქი

თევრეშო მდ. რიონის ვაღმა დგას ბორცვზე. ციხექალაქის მიდამო-
ებში დასახლებებია, ხოლო რიონის მეორე მხარესაც დასახლებაა.
აქ სოფლებში 15-მდე ქვის შენობა და საყდარი იღვა და შოკვალი
სათოფურიანი კოშკია. მაგარი ადგილია, რომელსაც შესასვლელი
და გასასვლელი ერთი აქვს და რაც მთავარია, მაღალზეა“.

გამაგრებული სოფლის ძირითად ელემენტს წარმოადგენდა ქვის
„ღუროიანი სახლი“, რომელიც ამავე დროს სიმაგრეც იყო. ასეთი
სახლის აღწერილობა მოეპოვება ს. მაკალათიას. ეს არის ოთხსარ-
თულიანი ქვის სახლი, რომლის პირველ სართულზე ბოსელი იყო
გამართული. მეორე სართული საცხოვრებლად გამოიყენებოდა და
ბჭ შუაგერა იყო მოწყობილი. მესამე სართულს სამარქაფო დანიშ-
ნულება ჰქონდა, „სადაც ოჯახის ნამრავლს ათავსებდნენ. მეოთხე
სართულს ოთხივე მხრიდან დატანებული ჰქონდა ოთხ-ოთხ თაღი-
ანი და ქუჰრუტიანი ღურო“, რომელიც თავდაპირველად საისრის
დანიშნულებას ასრულებდა, შემდეგ კი მოგვიანებით, სათოფურე-
ბად გადაკეთდა. ეს სართული სახლში კოშკის როლს თამაშობდა,
ზოგჯერ ღუროიან სახლს ვეერღზე ხუთ-ექვს სართულიან კოშკს
უშენებდნენ.

გარკვეული ხანიდან ღებისა და ჭიორას მოსახლეობა მე-
ბატონეთაგან თითქმის მთლიანად განთავისუფლდა. ტოლოჩანოვისა
და იევლევის დროს აქ ჯერ კიდევ ჩანს გიორგი „არისუფი“ ანუ
არეშიძე და ვიღაც „იური კანშოვი“, როგორც მებატონეები. რუსი
ელჩების ანგარიშებში ქართული საკუთარი სახელები საერთოდ და-
მახინჯებულია. შეიძლება „კანშოვი“ იგივე გაგაშვილია, რომელიც
ჯაფარიძეთა სიგელის მიხედვით საკუთრივ ღებში ცხოვრობს.

1660 წელს გარდაიცვალა იმერეთის მეფე ალექსანდრე III და
ამ სამეფოში მრავალწლიანი შინა ომი ატყდა. ამით ისარგებლეს
ღების, ჭიორას და მეზობელი გლოლას მოსახლეებმა და თავი ბა-
ტონყმობის უღლიდან გაინთავისუფლეს. ასე შეიქმნა „უბატონო“
ანუ მთის რაჭა, რომელიც სამ სოფელს: ღებს, ჭიორასა და გლოლას
აერთიანებდა.

გლოლა საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი სოფელი ჩანს. აქ
არის მაღალი გორაკი, რომელსაც „ზედქალაქს“ ეძახიან. გორაკზე
ორი ეკლესია და სიმაგრეთა ნანგრევებია. ყველა ლეგენდა, რომე-
ლიც გლოლას წარმოშობას შეეხება, ამ ეკლესიებს უკავშირდება.

ერთი გადმოცემით სიმაგრე და მის გვერდით მდგარი წმინდა გიორგის ეკლესია დავით აღმაშენებელს აუშენებია, ხოლო მეორე, პატარა ეკლესია ე. წ. „ბერის საყდარი“ — თამარ მეფეს. თავდაპირველად დავით აღმაშენებელს მთაში სხვა ეკლესია აუგია გლოლადან 7 კმ-ის დაშორებით. მშენებლობის დროს დავით მეფის ჯორი ხშირად გაიპარებოდა. ერთ მოსამსახურეს თვალი გაუღვევებია და შეუშინევი, რომ ეს ჯორი დღევანდელ გლოლას ჩამოდიოდა და იქ მკავე წყალს „ვეძას“ სვამდა. ეს ამბავი მეფისათვის უცნობებიათ. მას „ვეძა“ გაუსინჯავს, მოწონებია და გორაკზე ციხე-კოშკის აგება უბრძანებია, ხოლო გორაკის ძირში — საკუთრივ სოფლის. თავდაპირველად არც ციხეს გააჩნდა მეციხოვნე და არც სოფელს — მოსახლე.

„დავით თქუა
გორი მეკეთა,
ქალაქია საშენებლად.

დავბრუნდე და დავშალო
ბრალთა დასანგრევლად“.

ეს ლექსი სახელოვან მეფეს მაშინ წარმოუთქვამს, როდესაც გლოლაში დასახლების მსურველებს ეძებდა. მეფესთან ვინმე გიორგი ბერი ყოფილა, რომელსაც აქ დარჩენის სურვილი გამოუთქვამს. მეფესაც დაუტოვებია იგი და ცოლის შერთვის ნება მიუცია. გიორგი ბერს ორი ვაჟი და ერთი ქალი შეძენია. მათგან მოდის თითქოს დღევანდელი გლოლას მოსახლეობაც.

მეორე ლეგენდა გლოლას აგებას თამარ მეფის სახელს მიაწერს. რაჭაში მოგზაურობის დროს იგი ერთხელ გლოლას მიდამოებში შეჩერებულა. მალე მეფის ამაღლას ჯორები დაკარგვია, რომლებიც დიდი ძებნის შემდეგ ვეძაზე უპოვნიათ. აქედან მკავე წყალი მეფისათვის თასით მიუერთმევიათ. თამარს წყალი ძალზე მოწონებია და წყარო საკუთარი თვალით დაუთვალიერებია. ისე მოსწონებია გარემო, რომ მისი ბრძანებით გორაკზე ეკლესიაც კი აუგიათ. საჭირო იყო ეკლესიაში ვინმეს დატოვება და თამარ მეფეს უკითხავს „ვინ დარჩებაო“. ერთ ბერს დარჩენის სურვილი გამოუთქვამს, მაგრამ წინასწარ ცოლის შერთვის ნება მოუთხოვია. თამარს ნებართვა მიუცია. ბერთან ერთად მისი მოსამსახურე ბიჭი და ბერის ბიძა დარჩენილა. ბერის შთამომავლობა ლეგენდის მიხედვით ბერიშვილებად იწოდა, ბიჭის შთამომავლობამ ბიჭიშვილების გვარი მიიღო, ხოლო ბიძის

სამ — ბიძიშვილი. აღსანიშნავია, რომ დღესაც გლოლას მოსახლეობის უმრავლესობა ამ სამ გვარს ატარებს. ბერს თავის სიცოცხლეშივე პატარა ეკლესია აუგია, რომელსაც ბერის საყდარს უწოდებენ.

გლოლა ღებივით გამაგრებული სოფელი იყო. ასე რომ, მთის რაჭის სოფლები ერთიანი ციხესიმაგრის შთაბეჭდილებას ტოვებდა. „არს გლოლა დაბა მსგავსი ციხისა, კოშკოვან-გოდლოვან-ზღუდიანი. შიგ ეკლესია, აღვსილი ოქრო-ვერცხლის ხატითა და ჯუარითა და წიგნებითა, ძველადვე ხიზნულნი... არს ჭიორა, დაბა მოზღუდვილი და კოშკოვანი-გოდლოვანი, ამას ზეით ჩრდილოთ კერძით დაბა არს ღები, ეგრეთვე ნაშენი“ — ვკითხულობთ ვახუშტისთან.

1770 წლის ერთი ცნობის მიხედვით ღებში 70 კოშკი მდგარა, ხოლო გლოლაში — 20.

XVI—XVIII საუკუნეების ძნელბედობამ რაჭის უკიდურესი ჩრდილოეთის მოსახლეობა საგრძნობლად შეამცირა. თუ XV საუკუნეში მთიულეთში გლოლას გამოკლებით 400 კომლი ცხოვრობდა, 1810 წლისათვის ღებში, ჭიორაში და გლოლაში სულ 190 კომლი იყო, ღებში — 120, ჭიორაში — 50, გლოლაში — 20. ყველა ოჯახი ბირადად თავისუფალი იყო, ხოლო ჭიორიდან 10 კომლი აზნაურთა ყმად ითვლებოდა. სამივე სოფელს მოურავები განაგებდნენ, თითო კომლს ხელისუფლებისათვის თითო ცხვარი უნდა გადაეხადა.

მთის რაჭის სოფლები მოგზაურებზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდნენ. ჭიორა „ფანტასტიკური სანახავია, წერს დიუბუა, — აქ ერთი-ორი კოშკი კი არ დგას, არამედ ეს არის დიდი სოფელი, სადაც დგას უფრო მაღალი კოშკები, ვიდრე ქვემოთ და მაღალი სახლები სათოფურებით. ძველ დროს თითოეული მოსახლე საცხოვრებლად სიმაგრეს იგებდა. ხშირად ეს იყო მაღალი სახლი, ორსართულიანი, პატარა საკმელებით და სათოფურებით, ან კიდევ აგებდა ოთხკუთხა კოშკს. არსად არც გერმანიაში და არც შვეიცარიაში თქვენ ვერ შეხვდებით ძველ გამაგრებულ ადგილებს, სადაც უფრო მეტი სათოფურები და კოშკები იყოს და რაც მთავარია, უფრო მომხიბლავს“.

არანაკლები შთაბეჭდილება მოახდინა შვეიცარიელ მოგზაურზე ღებმაც. „ღები, — წერს იგი, — უკანასკნელი სოფელი რიონზე მე უფრო ლამაზი მომეჩვენა ვიდრე ჭიორა. ის უკეთესად არის განლა-

გებული და უკავია გორაკები, რომელსაც გარს უფლის რიონი. მისი თეთრი კოშკები უფრო მრავალრიცხოვანია და მაღალი სახლები გამოირჩევა ტყეებისა და მყინვარების ფონზე, რომლებიც მას გარს არტყია... ჩვენ დავჯექით რამდენიმე ქვის სკამზე, რომელიც მიმაგრებული იყო სოფლის ძველებურ სახლს თავისი კოშკით. კოშკის სიმაღლე 7 ფუტია. მას აქვს სათოფურები და კარგად არის გარედან შელესილი. სათოფურებთან ახლოს წითელი და ყვითელი საღებავებით შესრულებული უბრალო ნახატებია“.

დიუბუას დროს, სოფ. გლოლას სახე უკვე მნიშვნელოვნად შეცვლილი ჰქონდა. ეს სოფელი გლოლას ანუ ჭანჭახის წყალის ორივე ნაპირზე იყო გადაშლილი. მარცხენა მხარეზე დიდ მინდორზე და მარჯვენა მხარეს — ზედქალაქის გორაკზე და მის მიდამოებში. მუდმივი წყალდიდობის გამო სოფლის მარცხენა ნაპირი ანუ ძველი გლოლა, როგორც დიუბუა უწოდებს, უკვე მიტოვებული იყო. „გლოლას ადგილმდებარეობა უფრო ლამაზია, ვიდრე ლევის, — წერს იგი, — მაგრამ ლევი უფრო დიდია და უფრო კარგად აშენებული... (გლოლაში) ველზე დგას ხუთი ან ექვსი ოთხკუთხა კოშკი, უფრო დაბალი ვიდრე ლევის... გლოლას მეორე ნაწილი მდებარეობს მაღალ კლდეზე, რომელიც ძველ ციხე-დარბაზს წააგავს... ამ ციხე-დარბაზიდან გზა მიდის ოსეთისაკენ და დიგორისაკენ. ახალი გლოლა ხისაგან არის აგებული და მდებარეობს ციხე-დარბაზის ძირში, რომელიც ალბათ ამ სოფლის მოსახლეობის თავშესაფარი იყო. აქვეა მინერალური წყლები, რომელიც არაფრით არ გამოირჩევა ნარზანის უნობილი წყლებისაგან. ამ წყლებზე ზაფხულობით მოდიან დამსვენებლები, მაგრამ გზის სიძნელე აფერხებს ავადმყოფების მოსვლას“.

გლოლას ზედქალაქის წმინდა გიორგის ეკლესიიდან სამი კედელია შემორჩენილი. „ბერის საყდარი“ ჯერ კიდევ დგას, მაგრამ ამ პატარა ეკლესიის ფრესკები თითქმის მთლიანადაა ჩამორეცხილი. გლოლას ნათლისმცემლის საყდარს ძველი სახე დაკარგული აქვს. ვასულ საუკუნეში აღარსად ჩანდა ის მრავალი წიგნი და ჯვარხატი, რომელსაც ვახუშტი ახსენებს. ეკლესიაში სამიოდე ძველი ნატილა იყო შემორჩენილი. ერთი ხატის წარწერაში „წმიდაო გიორგი გლონისა“ იკითხებოდა. შეიძლება „გლონა“, გლოლას ძველი სახელი იყოს. მარი ბროსემ ნათლისმცემლის ეკლესიაში ნახა ძველი

ქართული ხელნაწერის რამდენიმე ფურცელი. შემდგომში ეს ფურცლებიც უკვალოდ დაიკარგა.

ქამთა სიავეს ვერც ჭიორასა და ღების ფეოდალური ხანის ძეგლები გადაურჩა. ჭიორაში აღარც ძველი ეკლესიაა და აღარც „დუხან-როიანი“ სახლი. ღებში ერთი ძველებური ქვის სახლი შემორჩა.

ღების მაცხოვრის ეკლესია გასულ საუკუნეში დაინგრა. მის ნაცვლად ახალი ეკლესია ააგეს, რომელშიც თოთხმეტი ოქროს თუ ვერცხლის ხატი იყო დაცული. დღეს ეკლესია აღარაა. ხატები მუზეუმს ჩაბარდა. გადაკეთების დროს დაინგრა „დედა ღვთისას“ ეკლესია. ეს სახელი შემდგომში მეზობლად მდგარ კოშკს ეწოდა, რადგან მორწმუნეებს ამ კოშკის კარებთან მიჰქონდათ შესაწირავი.

„ვინათდან ლიხთ-იმერითგან იყო წესი დადგმად გურგუნსა თავსა სამეფოსა, აწუეს ...შთავარებისკობოსი ქუთათელი ანტონი საღირის ძე, მიღებად გურგუნისა, და ცალისკერძისა კახაბერი, ვრისთავი რაჭისა და თაყუერისა და სრულ ყვეს... ვარდანის-ძეთა, საღირის-ძეთა და ამანელის-ძეთა მიღება და დიდება ქრმლისა... თაყუანისცეს, დალოცეს და აღიდგეს... თამარ შუღ-შნათობიერი.

თამარის მეფედ კურთხევის ცერემონიალიდან, ქართლის ცხოვრება, წიგნი II.

• მეთე საუკუნის ბოლომდე რაჭა, როგორც ცალკე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული არარსებობდა. შემდეგდროინდელი საერისთავოს ტერიტორია ორ ქართულ პროვინციაში თაყუერში და სვანეთში იყო განაწილებული. „მთიულეთი“ სვანეთს ეკუთვნოდა. X ს-ის დასასრულამდე სვანეთში გლოლა და უწერაც შედიოდა. უწერას სამხრეთით რიონს მარჯვენა მხრიდან მუშუანი შეერთვის. ეს სახელი სახეშეცვლილი „მუშუანჭალი“ — სვანეთის მდინარეა, რომელიც რაჭის საერისთავოს შექმნამდე სასაზღვრო ხაზს წარმოადგენდა თაყუერსა და სვანეთს შორის.

ანტიკურ და ადრეფეოდალურ ხანაში თაყუერი ვრცელი პროვინცია იყო, რომელშიც სულ ცოტა სამი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა იყო გაერთიანებული. ერთი ასეთი ქვეყანა იყო რაჭა, რომელიც დღევანდელი, ზემო და ქვემო რაჭის დიდ ნაწილს მოიცავდა.

ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისში სვანეთი და თაყუერი, ეგრისის ანუ ლაზიკის საერისთავოები იყო, რომელთაც მეფის მიერ დანიშნული ერისთავები განაგებდნენ. მხოლოდ V საუკუნის 60—70-იან წლებში ეს ორი პროვინცია მცირე ხნით ქართლის სამეფოს საზღვრებში მოექცა. XI საუკუნის ქართველ ისტორიკოსს ჯუანშერს მოხსენებული ჰყავს ვახტანგ გორგასალის ერისთავებს შორის

„სამწალირ, შიდა ეგრისა და სვანეთისა“ და „ბაკურ ერისთავი მარგესა და თაკურისა“.

V—VIII საუკუნეები უძძიმესი ხანაა ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში, ჯერ მას აღმოსავლეთიდან ირანი უტევდა, ხოლო დასავლეთიდან — ბიზანტიის იმპერია. შემდეგ ამ ორ მტაცებელს შორის დიდი ომი ატყდა, რომლის მთავარ ასპარეზად დასავლეთ საქართველო გადაიქცა. ირანელები ცდილობდნენ ხელში ჩაეგდოთ ის გზა, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს, რიონისა და ენგურის სათავეებით, შავი ზღვის სანაპიროებთან აკავშირებდა. ამ საქმეში ერთხანს მათ წარმატებისათვისაც მიუღწევიათ. სპარსელებმა სვანეთი და, საფიქრელია, თაკვერიც დაიპყრეს. ეგრისის ხელისუფლებამ და ბიზანტიამ მათ ამ მხარიდან მხოლოდ 575 წლის შემდეგ ამოაკვეთინა ფეხი.

ბიზანტია-ირანის ხანგრძლივი ომის დასრულების შემდეგ საქართველომ ერთხანს მოიხვეწა. სულ რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ კი მას ახალი მტერი მოეველინა არაბების სახით. არაბებმა ჯერ ქართლი დაიპყრეს, ხოლო VII ს-ის დასასრულს დასავლეთ საქართველოშიც გადავიდნენ. მაგრამ აქ მათ ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს, აჯანყება აჯანყებას მოსდევდა, რომელსაც მტრის დამსჯელი ლაშქრობები ახშობდა. საფიქრებელია, რომ არაბები ხშირად რიონისა და ენგურის სათავეებში გამავალ გზას იყენებდნენ, ყოველ შემთხვევაში ამ გზით უნდა ელაშქრათ მათ 738 წ. კოდორის ხეობაში, სადაც ძლიერი ციხე აიღეს და ადგილობრივი მთავარი ეგსტათი ტყვედ იგდეს. აღსანიშნავია, რომ არაბთა შემოსევის კვალი ტოპონიმიკამაც შემოინახა. ძეგლუვის მიდამოებში არის მთა, რომელსაც „ნარაბევი ქედი“ ეწოდება.

✓ VIII ს-ის დასასრულს შეიქმნა ეგრის-აფხაზეთის სამეფო, რომელმაც მთელი დასავლეთ საქართველო გააერთიანა. ვახუშტის ცნობით პირველმა მეფემ ლეონ II-მ თავისი საბრძანებელი რვა საერისთავოდ დაყო. მათ შორის იყო „რაჭა-ლეჩხუმისა“ და „სუანეთის“ საერისთავოები, სახელოვანი ქართველი მეცნიერის ეს ცნობა არსად სხვაგან დადასტურებული არ არის და საეჭვოდ გამოიყურება.

რაჭის ტერიტორია ანტიკურ ხანაში მკიდროდ იყო დასახლებული. VI—VIII სს-ში ძნელბედობის ეპოს მოსახლეობა ძალზე შემცირდა. IX ს-ის დასაწყისიდან მშვიდობიანი ხანა დადგა და მოსახლეობამაც სწრაფად იწყო მატება. დღემდე მოღწეული ნასოფლარე-

ბი თუ მატერიალური კულტურის ძეგლები მოწმობენ, რომ X ს-ში დღევანდელი რაჭა, ლეჩხუმი თუ სვანეთი ძალზე მჭიდროდ იყო დასახლებული. ამიტომ ბაგრატ III-მ ამ მხარეში ერთი ახალი საერისთავო ჩამოაყალიბა. მის ძირითად ნაწილს ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა რაჭა შეადგენდა. ამიტომ ახალ საერისთავოს რაჭის საერისთავო ეწოდა. ბაგრატ III-მ მის ერისთავად ლიპარიტისძეთა ანუ ბაღვაშთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი დანიშნა.

VIII—IX სს-ში ბაღვაშები დას. საქართველოს უძლიერეს ფეოდალურ გვარეულობას წარმოადგენდნენ. IX ს-ის 80-იან წლებში ლიპარიტ ბაღვაში აღმ. საქართველოში გადავიდა, კლდეკარის ციხე აავო და თრიალეთის საერისთავო ჩამოაყალიბა. დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ მისი შთამომავალი რატი წინ- აღუდგა ბაგრატ III-ს. მაშინ 989 წელს საქართველოს მეფემ კლდეკარის ციხეს მოულოდნელად ალყა შემოარტყა და თრიალეთის ერისთავს თავდაცვის ყოველგვარი იმედი გადაუწურა. „იხილა რა ესე რატი — წერს XI საუკუნის ერთი ქართველი ისტორიკოსი — გამოვიდა გარე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა... მისცა ციხე თვისი ბაგრატს და თუთ დაჯდა მამულსა თვისსა არგუეთს“.

X ს-ში არგუეთი ლიხის ქედლიდან რიონამდე იყო გადაქიმული. ბაღვაშთა საკუთარი მამული ამ მხარის მხოლოდ მცირე ნაწილს მოიცავდა. მასში შედიოდა სოფ. კაცხი და მისი მომიჯნავე სოფლები, დაახლოებით რაჭის მთას, მდ. ყვირილასა და მდ. ზუსას შორის. ასე რომ, ბაღვაშებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ რაჭასთან. ეს გარემოება გაითვალისწინა ბაგრატ III-მ როცა ახალი საერისთავოს გამგებლის კანდიდატურას არჩევდა.

ლიპარიტ რატის-ძეს სამი ვაჟი ჰყავდა: ლიპარიტი, ივანე და რატი. ივანე ლიპარიტის ძის შესახებ ისტორია არავითარ ცნობებს არ გვაწვდის. ლიპარიტ ლიპარიტის ძე კლდეკარის ერისთავი, ისტორიაში კარგად ცნობილი კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ბაღვაშია, რომელმაც XI ს-ის შუა წლებში სიცოცხლე გაუმწარა საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ს. მესამე ძმას კი, რატი ლიპარიტის ძეს, X საუკუნის დასასრულს ბაგრატ III-მ რაჭის ერისთავობა უბოძა.

კაცხის მონასტერში ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებამდე ინახებოდა ერთი ჭვარი, რომლის წარწერაში „რატი რაჭისა ერისთავი

ძითურთ“ ღმერთს შეწყალებასა და დახმარებას თხოვს. ეს ჯვარი და მისი წარწერა აკად. გ. ჩუბინაშვილმა X საუკუნის დასასრულითა და XI საუკუნის დასაწყისით დაათარიღა. ეს არის რაჭის საერისთავოსი და თვით რაჭის უძველესი წერილობითი მოხსენიება. თვით რატი კი რაჭის პირველი ერისთავი რატი ლიპარიტის ძეა.

რატი ლიპარიტის ძე ძალზე მადლიერი დარჩა საერისთავოს წყალობით და საქართველოს მეფეს ერთგულად ემსახურებოდა. იგი 1021 წელს დაიდუბა შირიმნის ბრძოლაში — სამხრეთ საქართველოში, სადაც მეფე გიორგი I ბიზანტიის იმპერატორ ბასილისაგან ჩვენი ქვეყნის დამოუკიდებლობას იცავდა. „მოკლეს ერისთავნი და დიდებულნი რატი ძე ლიპარიტისი და ხურსი“ — წერს ამის შესახებ ქართველი მემკვიდრე.

რატი ლიპარიტის ძის სიკვდილის შემდეგ გიორგი I-მა რაჭის ერისთავობა მის ვაჟს კახაბერს უბოძა. დაახლოებით 10 წლის შემდეგ ეს უკანასკნელი ბერად აღიკვეცა, კირილეს სახელით და საქართველოს მეფემ საერისთავო მის ძეს რატი კახაბერის ძეს გადასცა. აქედან მოვიდებოდა კახაბერისძე მამის სახელიდან გვარსახელიად იქცა, რომელსაც ბაღვაშთა სახლის ის შტო ატარებდა, რომელიც რაჭაში იყო დამკვიდრებული. ასე რომ რაჭის ერისთავთა პირველ დინასტიას ჩვეულებრივ კახაბერისძეებს უწოდებენ.

რაჭის საერისთავოს ჩამოყალიბების შემდეგ თაკუერის საერისთავოს მნიშვნელობა ძალზე შეიზღუდა. შუაფეოდალურ ხანაში იგი მხოლოდ საკუთრივ თაკუერს (ცხენისწყლის ხეობის შუა წელს, დაახლოებით დღევანდელი ცაგერის რაიონს) მოიცავდა. XI საუკუნეში თაკუერი სვანეთის ერისთავს ემორჩილებოდა, შემდეგ კი რაჭის ერისთავებს გადაეცა.

რაჭის საერისთავოს შემადგენლობაში გადავიდა მთიულეთის ორი სოფელი — უწერა და გლოლა. ასე რომ შუაფეოდალურ ხანაში რაჭა კავკასიონის მთავარ ქედს ჭანჭახის ანუ გლოლას წყალის სათავეში ესაზღვრებოდა. რიონის ხეობა ჭიდროთას ზევით კვლავინდებურად სვანეთს ეკუთვნოდა. ამის გარდა, სვანეთსა და რაჭის საერისთავოს ერთმანეთისაგან ლეჩხუმის ქედი გამოჰყოფდა. სამხრეთით რაჭა რაჭის ქედამდე აღწევდა, აღმოსავლეთით — მდ. ჭეჭორას ხეობაში — დაღვერილას ქედამდე ვრცელდებოდა. ჭეჭორას

ზემო წელში მცირე ქვეყანა — კუდაროა განლაგებული. დღემდე მოღწეული ისტორიული წყაროები საშუალებას არ იძლევა დავადგინოთ, თუ ვის ემორჩილებოდა ეს პატარა მხარე შუაფეოდალურ ხანაში — რაჭის ერისთავს თუ ქართლისას. ასევე უცნობია საზღვარი ამ ხანაში რაჭისა და თაკუერს შორის. ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა ერთ-ერთი სახარების მინაწერი, რომელიც თავის დროზე ლაბეჭინას საყდარში ინახებოდა, საყდარში, რომლის ნანგრევები დღესაც დგას ლაბეჭინას ანუ გველისთავის ქედზე.

ამ მინაწერიდან ირკვევა, რომ XIII თუ XIV საუკუნეში ეს საყდარი მიწისძვრისაგან დანგრეულა. იგი ვინმე გაბრიელ ლაბეჭინელს აღუდგენია და ყმა-მამულიც შეუწირავს „ზემო აგარასა და კვირიკეწმინდას... ქვემო აგარას, ზოგისს, ზოშხას, ...საირმეს, არპანასა“. აქ ჩამოთვლილი სოფლები ყველა ლაბეჭინას ან გველისთავის სერის აღმოსავლეთით მდებარეობს და ნაწილობრივ დღევანდელი რაჭის ტერიტორიაა. ამიტომ ყველა ეს სოფელი შუაფეოდალური ხანის რაჭის საერისთავოს სოფლებად უნდა ვიგულისხმოთ. შესაბამისად ამ ხანაში საზღვრად რაჭისა და თაკუერს შორის „გუელისთავის ქედი“ უნდა მივიჩნიოთ. უშუალოდ რიონის ხეობაში რაჭის საზღვრები იმ ვიწროვებამდე აღწევდა, რომელიც სოფ. არპანას (დღევანდელი ალპანას) ქვემოთ იწყება.

შუაფეოდალურ ხანაში, ყველა და მათ შორის რაჭის ერისთავიც, საქართველოს მეფის მოხელეს წარმოადგენდა. იგი თავის საერისთავოში კრებდა სახელმწიფო გადასახადს და საჭიროების შემთხვევაში რაჭიდან გამოყვანილ ლაშქარს უძღოდა წინ.

რაჭისა და მისი მეზობლის, სვანეთის ერისთავებს იმიერკავკასიის დას. ნაწილში საქართველოს სამეფოს გავლენის განმტკიცება-გათართოვება ევალებოდათ. ამ დროს აქ მოსახლე ტომები ქართველ მეფეთა ვასალებად ითვლებოდნენ. ამის გარდა, როცა ჩვენი ქვეყნის ინტერესები მხოლოდ დას. საქართველოს ან როგორც მას ამ დროს უწოდებდნენ ლიხთ იქითის|| ლიხთიმერეთის|| იმერეთის ლაშქრის შეკრებას მოითხოვდა, რაჭის ერისთავი ვალდებული იყო ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიეღო. თუ ბრძოლაში მთელი საქართველოს ლაშქარი იღებდა მონაწილეობას, მაშინ რაჭიდან გა-

მოყვანილი მეომრები იმ ფლანგზე იბრძოდნენ, სადაც დასავლეთ-საქართველოს რაზმები იყო განლაგებული.

XIII ს-ის პირველი მეოთხედის ერთი ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, როდესაც დიდებულმა თამარმა 1195 წ. შამქორის ცნობილი ბრძოლის წინ ერთიანი საქართველოს ლაშქარი დაათვალიერა, მას შემდეგი სურათი წარმოუდგა: „მიეგებნის წინა ოვსნი და ყივჩაღნი ახალნი და შემდგომად ამისა ჰერნი და კახნი: შემდგომად ქართველნი; და შემდგომად მესხნი და თორელნი; შავშ-კლარჯ-ტათელნი; შემდგომად აფხაზნი — და სუან-მეგრელ-გურეელნი და თანა რაჭა-თავკუერ-მარგველითურთ“... როგორც ცნობილია, შამქორის ბრძოლაში საქართველოს ლაშქარმა ბრწყინვალედ გაიმარჯვა და კიდევ ერთხელ დიდებით შეამკო ქართველთა სახელი.

კახაბერისძეთა მთავარ ციხესიმაგრეს სოფ. წესთან მდგარი მინდას ციხე წარმოადგენდა. აქვე რაჭის პირველმა ერისთავმა, რატი ლიპარიტის ძემ, თავისი კარის ეკლესია, ბარაკონის ღვთისმშობლის ეკლესია ააგო, სადაც საეკლესიო სამსახური, 750 წელზე მეტ ხანს, 1753 წლამდე სრულდებოდა. შემდეგ კი, როდესაც ბარაკონში ახალი ტაძარი აიგო, ძველ ეკლესიაში წირვა-ლოცვა შეწყდა. ასე რომ გასულ საუკუნეში მას სახურავი აღარ ჰქონდა. ეს ეკლესია ერთნავიან შენობას წარმოადგენდა და იგი ტუფის ქვით იყო ნაშენი. მას შიგნით ალმასტრის საუცხოო ორნამენტებით შემკული კანკელი ამშვენებდა. ბარაკონის ძველი ეკლესია დღეს მთლიანად დანგრეულია. შემორჩენილია მხოლოდ საძირკველი ახალი ეკლესიის შენობის ახლოს, დაახლ. 500 მ დაშორებით. საძირკველი ეკლ-ბარდებითაა დაფარული, ძველი კანკელი კი უკვალოდ დაიკარგა.

ქვემო რაჭაში, სოფ. პატარა თნში (ძველად ამ სოფელს უბრალოდ ონი ეწოდებოდა) დგას ორი ძველი ეკლესია, ერთი „რაკეთის წმინდა ნიკოლოზის“ და მეორე — წმინდა გიორგის სახელობაზე აგებული. რაკეთის წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია XI ს-ის პირველ მესამედშია აშენებული. ეს არის ერთნავიანი დარბაზული ტიპის შენობა ტუფითა და თლილი ქვით აგებული. ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი შემკული იყო ჯვრითა და ასომთავრული წარწერით, რომელიც ქარაგმების გახსნით ასე იკითხება: „წმიდაო ნიკოლოზ საკრველთმოქმედო და მფლობელო ყოველთა საუკუნეთათ, მფარ-

ველ ექმენ ყოველთა დღეთა ცხორებისა მათისათა კახასა და აღელაიდას, რომელთა აღაშენეს წმიდა ეკლესიაი ესე“.

ეს ეკლესია საუცხოო ჩუქურთმიანი კანკელით იყო შემკობილი, რომლის წარწერაში ასევე კახაა მოხსენიებული.

რაკეთის წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში იყო ძალზე დაზიანებული. 1930 წელს გ. ბოჭორიძემ ამ ეკლესიას რვა წარწერიანი ქვა ჩამოხსნა და ქუთაისის მუზეუმს ჩააბარა. 1969 წელს დაიწყო რაკეთის წმინდა ნიკოლოზის ეკლესიის აღდგენა-გამაგრება, მალაქია დვალის ხელმძღვანელობით. ეკლესიას თავდაპირველი სახე აღუდგინეს. გ. ბოჭორიძის მიერ ჩამოხსნილი ქვები მოიტანეს და ძველ ადგილზე ჩასვეს. სამწუხაროდ, ამ ქვებიდან ორი დაკარგული აღმოჩნდა.

პატარა ონის წმინდა გიორგის ეკლესიაც XI ს-ის პირველ მესამედში უნდა იყოს აგებული. დასავლეთის შესასვლელის თავზე ასომთავრული წარწერაა: „ქრისტე დმერთო, მფლობელო ყოველთა საუკუნეთაო, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისაითა, წმიდისა ნიკოლოზისითა წმიდისა გიორგისათა, აღვოცენ ყოველნი ბრალნი მათნი ერისთავსა კახასა, და აღელაიდა დედოფალი და შვილნი მათნი ყოველნი დაიცვენ ყოველთაგან სავნებელთა, რომელთა აღაშენეს კარისბჭეი ესე“.

ორივე წარწერებში მოხსენიებული კახა იგივე კახაბერ რატის ძე, რაჭის მეორე ერისთავია. ჩანს კახაბერისძეებს ქვემო რაჭაში თავის რეზიდენციად პატარა ონი აურჩევიათ.

ორი საუკუნე რაჭის ერისთავები ერთგულად ემსახურებოდნენ საქართველოს მეფეს და დიდ წარმატებას აღწევდნენ სამეფო კარზე. ისინი მეფეთა კარზე ერთ-ერთ საპატიო როლს ასრულებდნენ. ეს კარგად ჩანს თამარის მეფედ კურთხევის ცერემონიალიდან.

1191 წელს თამარ მეფის წინააღმდეგ აჯანყებამ იფეთქა. ამბოხში რაჭის ერისთავიც იღებდა მონაწილეობას. მისი როლი შედარებით უმნიშვნელო იყო. ამიტომ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ იგი არ დაუსჯიათ და საერისთავოც დაუტოვეს. რაჭის ერისთავს საერისთავო არც მას შემდეგ ჩამოართვეს, როდესაც მისმა ხუთმა ვაჟმა „ორნი ძმანი ანტონ ჭყონდიდელისანი დაჯოცეს“, თამარმა ძმები ჯერ „ციხესა შესუა“, შემდეგ კი „ექსორია ყვნა მაკედონიას საბერძნეთისასა. მუნ მოსწყდეს ყიფჩაყთა მიერ კარგნი ჭაბუკნი ბრძოლასა

შინა, ვითარცა გუესმა“ — წერს თამარის ისტორიკოსი. ეს უკანას-
კნელი ცნობა სწორი არ უნდა იყოს.

1230 წელს რაჭის ერისთავი საქართველოს წარჩინებულთა შო-
რისაა. იგი მონაწილეობას იღებდა დავით რუსუდანისძის (შემდეგში
დავით ნარინი), თავის დედის თანამოსაყდრედ ანუ თანამეფედ კურ-
თხევაში.

1235 წ. საქართველოს მონღოლები შემოესიენ. რუსუდან მეფე
დას. საქართველოში გადავიდა და მხოლოდ 1242 წელს დაბრუნდა
თბილისში და მონღოლებს დაემორჩილა. იმ წარჩინებულთა შორის,
რომლებიც მეფეს ახლდნენ, რაჭის ერისთავიც იყო. 1245 წელს რუ-
სუდანი გარდაიცვალა. მონღოლებმა ქვეყანა 8 ნაწილად, დუმნად
დაყვეს და დუმნისთავს ათი ათასი მხედარი უნდა გამოეყვანა. დას.
საქართველოში ორი ასეთი მოხელე დაინიშნა: ცოტნე დადიანი და
რაჭის ერისთავი. ქართველებმა მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება
გადაწყვიტეს და მოსათათბირებლად დიდებულებმა კონტასთავს
მოიყარეს თავი. შეთქმულთა შორის რაჭის ერისთავიც იყო. სამწუ-
ხაროდ აჯანყება ვერ მოხერხდა.

1247—1248 წწ. მონღოლებმა საქართველოში ერთდროულად
ორი მეფე დასვეს: ლაშა გიორგის შვილი დავით (დავით ულუ) და
რუსუდანის ძე ასევე დავითი (დავით ნარინი). 1259 წელს დავით
ნარინი აჯანყდა და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. იმ დიდ-
ებულთა შორის, რომლებიც მის ქუთაისში შესვლას აღტაცებით შე-
ეგებნენ, რაჭის ერისთავიც იყო. მალე მონღოლებს დავით ულუც
აუჯანყდა და 1261 წელს მანაც დას. საქართველოს მიაშურა. თავ-
დაპირველად მეფეებს შორის მეგობრობა სუფევდა, შემდეგ დიდ-
ებულებმა ისინი ერთმანეთს დაუპირისპირეს. შფოთის ერთ-ერთ
ინიციატორად რაჭის ერისთავი კახაბერ კახაბერის ძე ჩანს. ეს სრუ-
ლიადაც არაა გასაკვირი. რადგან დავით ულუ მისი სიძე იყო. მას
„კახაბერისძეთა რაჭის ერისთავთა ასული, სახელით გუანცა, ქმნილ-
კეთილი“ ჰყავდა ცოლად. გვანცას ვაჟი იყო დიმიტრი მეფე, რომე-
ლიც დიმიტრი თავდადებულის სახელითაა ცნობილი.

დავით ულუმ ბრძოლა წააგო და იძულებული შეიქმნა 1261 წ.
მონღოლებს შერიგებოდა. ამის შემდეგ თითქმის 70 წელი ერთიანი
ქართული სახელმწიფო ორ — აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილად

იყო გაყოფილი. რაჭის საერისთავო დასავლეთ ქართულ სახელმწიფოში შედიოდა, რომელიც მონღოლთა ბატონობას არ ცნობდა.

კახაბერ კახაბერისძემ დავით ნარინის წინააღმდეგ ბრძოლა არ შეწყვიტა. ჰყრი იყო და მონღოლთა ლაშქარი დაასხა მოულოდნელად თავს. მონღოლებმა იგი ხელში ვერ ჩაიგდეს და უკან გამობრუნდნენ. რაჭის ერისთავი იძულებული გახდა მათ გაყოლოდა აღმ. საქართველოში. დავით ნარინმა რაჭის ერისთავს ცოდვები შეუწდო და საერისთავოც დაუბრუნა. კახაბერ კახაბერისძეს კვლავ ლალატისაკენ ეჭირა თვალი. როდესაც ეს გამოძედა, დავით ნარინმა რაჭის ერისთავს საერისთავო ჩამოართვა და სასტიკად დასაჯა. მისი „ორნი შვილნი მისცა ექსორიობად, კონსტანტინოპოლს წარგზავნა“. ეს მოხდა 1278 წელს.

1329 წ. აღსდგა საქართველოს ერთიანობა და რაჭაც ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შემადგენელი ნაწილი გახდა.

ირკვევა, რომ დავით ნარინის გაძევებულ კახაბერ კახაბერისძის ვაჟებს სამშობლოში დაბრუნება მოუხერხებიათ. ამაზე მეტყველებს ერთი დოკუმენტი. ესაა წყალობის სიგელი, რომლითაც ერისთავმა, მირიან ჭარელისძემ გიორგი და აღსართან შერმაზანიშვილებს ათი კომლი გლეხი უბოძა. შერმაზანიშვილებს ერისთავი ერთგულად დაუტყავთ, როდესაც მას შაორში გიორგი კახაბერიძე დასხმია თავს. შემდეგ კახაბერიძეს ნიკორწმინდის საყდრისათვის შეუფარებია თავი, საიდანაც ჭარელიძეს გამოუყვანია და ტყვედ ჩაუგდია. გიორგი კახაბერისძე რაჭის ერისთავთა შთამომავალი უნდა იყოს.

მირიან ჭარელისძე რაჭის ერისთავია. საქმე ისაა, რომ XIV საუკუნის დასასრულს და XV ს-ის დასაწყისში მეფემ ამ მხარეში ერისთავობა აღადგინა და ჭარელისძეთა საგვარეულოს გადასცა.

✓ XIII—XV საუკუნეებში რაჭაში მოიხსენიებიან გარაყანიძეები, ლასხიშვილები და ჯათარიძეები. XV ს-ის მეორე ნახევრიდან ამ კუთხეში იაშვილების, კვიციანიშვილების, გამყრელიძეების, ბაქრაძეების და ყიფიანების ფეოდალური სახლებიც ჩანს.

ბეთლევში დგას დანგრევის პირას მისული ეკლესია, რომელიც ძველად შიგნიდან ბრწყინვალე ფრესკებით იყო შემკული. დღეს მათი ფრაგმენტებია შემორჩენილი. გ. ბოჭორიძის დროს ფრესკები ბევრად უკეთესად გამოიყურებოდა. სამხრეთის კედელზე გამოხატული იყო ამ ეკლესიის აღმშენებელი-ქტიტორი. მიუხედავად

ფრესკის წარწერის დაზიანებისა გ. ბოჭორიძემ მაინც შეძლო გა-
ერჩია; „იასშვილი“ და „რომლისგან აღეშენა ეკლესია სახელთა ზე-
და ბეთლემისა, ღვთისმშობლისა. ქორონიკონსა რპა“. ე. ი. რპა ანუ
1493 წ. აუგია ბეთლემის ეკლესია უცნობ იაშვილს.

ბეთლემის ეკლესიის ჩრდილო კედელზე გამოხატულნი იყვნენ
კვიტაშვილთა წარმომადგენლები: „ქართლისა მთავარებისკოპოზი
და ია წელიწადსა იერუსალიმის ჯვარის მამა კუტასშვილი იოანე“;
„ძმისწული მათი ზაქარია“; „თაყა კუტასშვილი და უთრუთ, შვილ-
ნი მისნი შეიწყალნეს ქრისტემან ღმერთმან, ამინ“.

იოანე და თაყა კვიტაშვილები მოხსენიებულნი არიან საქართვე-
ლოს მეფის გიორგი VIII-ის, 1463 წლის სიგელში, რომლითაც მე-
ფემ „ერთგულად და თავდადებით ნამსახურთა... ორაღელის ძეთა
კუიტასშვილთა მღვდელ-მონაზონსა იოვანეს და თქვენთა ძმათა თა-
ყას, გიორგის, ასათს, სულას და საგინას... სრული სისხლი ოთხასი
ათასი ძველი ცხუმური“ გაუჩინა.

სასისხლო სიგელები ქართული სამართლის მეტად თავისებურ
დოკუმენტებს წარმოადგენდნენ. ეს იყო საბუთი, რომლითაც განი-
საზღვრებოდა ამა თუ იმ ფეოდალის საგვარეულოს სისხლი. ე. ი. ის
თანხა, რომელსაც დამნაშავე იხდიდა ამ საგვარეულოს რომელიმე
წევრის მოკვლისათვის ან კიდევ მათი სხეულის თუ ქონების დაზიან-
ებისათვის. ერთი ასეთი სიგელი გამყრელიძეების გვარზეც შემორჩა.
ეს სასისხლო სიგელი 1458 წ. გიორგი VIII-ს გაუცია. მეფეს
„დიდად ერთგულნი და თავდადებით ნამსახურნი გამყრელისძე
შალვა და შვილი მათი ინდუა და მამისა“ შეუწყალებია და „სისხ-
ლად ორას ოცი ათასი ძველი ცხუმური“ დაუმტკიცებია.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში
დაცულია ერთი საბუთი, რომელშიც ვკითხულობთ: „ჩვენ მეფეთ-
მეფემან თეიმურაზ და მეუღლემან ჩემმან დედოფალთ დედოფალმა
ჩერქეზის ბატონის ასულმა თუთამ და ძემან ჩემმან ალექსანდრემან
გიბოძეთ ესე წყალობის წიგნი თქვენ ჩერქეზიდან მოწოდებულსა,
ერთგულსა ბაქარა ბაქრაძესა და ძესა შენსა ვახტანგსა და დავითს.
ამა წერილით დაგიმტკიცეთ სოფელი ჯვარისუბანი და ზეით სულო-
ბით შქმერი, ბაჯი, სევსა და ცხმორს ჩვენი სახასო კაცი რაც იყო,
სოფელი ჩორდი, თავის ციხითურთ, მთა სარჩოდ... დაიწერა ქორო-
ნიკონსა რპ, აპრილსა 9-ს“.

ქორთიკონი რპ 1492 წელია. საბუთში მოხსენიებული ჯვარის-უბანი შემდეგდროინდელი ჯოისუბანია (დღევანდელი შრომისუბანი).

ისტორიაში არ არის ცნობილი თეიმურაზ მეფე, რომელმაც ბაქრაძეებს ეს სიგელი უბოძა. 1501 წ. ამ სახლისათვის სახისხლო სიგელის მწყალობელი ალექსანდრე მეფე კი, იმერთა მეფეა, ალექსანდრე II. მას ვახტანგ და დავით ბაქრაძისათვის „სრული სისხლი ცხრა ასი ათასი კირმანეული“ დაუდგენია. თავიანთი ერთგული მსახურების სისხლის ძვირად შეფასება მეფეებს არაფერი უჯდებოდათ, ამიტომ ისინი, ბუნებრივია სიძუნწეს არ იჩენდნენ.

1489 წ. ერთიანი ქართული სახელმწიფო საბოლოოდ დაიშალა ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად. რაჭის საერისთავო ახლად შექმნილ იმერეთის სამეფოში შევიდა. იმერეთის სამეფოში რეფორმები ბაგრატ III-მ, იმერთა მეფემ ჩაატარა. 1534 წ. მეფემ რაჭისთვისაც მოიცალა: „ბაგრატ მეფემან დასუა ერისთავად რაჭას ჩხეიძე შოშიტა და მისცა რომელნიმე სახასო დაბანი და ციხე — მიწა“ — წერს ვახუშტი.

სახელოვან ქართველ ისტორიკოსს ეს აქტი დავით ნარინის მიერ რაჭის საერისთავოს აღდგენად მიიჩნია: „აქამომდე იყო რაჭა სამეფოთ და კჳალად ჰყო საერისთოდ“. ეს აშკარად შეცდომაა, რადგან რაჭის საერისთავო, როგორც მკითხველმა უკვე იცის, სამეფო ხელისუფლებამ XIV—XV სს-ების მიჯნაზე აღადგინა. რაჭის საერისთავოს საზღვრები მნიშვნელოვნად იყო შეცვლილი 1534 წელს, X—XIII საუკუნეებთან შედარებით. ამ დროისათვის მის შემადგენლობაში შედიოდა თითქმის მთელი მთიულეთი. რიონის სათავეები უკვე რაჭას ეკუთვნოდა. სამაგიეროდ სამხრეთ-დასავლეთით ამ საერისთავოს ტერიტორია ნაწილობრივ შემცირებული იყო. გვიანფეოდალურ ხანაში თავუერი აღარ არსებობდა. მისი ადგილი ლეჩხუმმა დაიკავა, რომელიც მოიცავდა ცხენისწყლისა და ლაჯანურის ხეობებს („კლდედამართ“), რიონის ხეობის ერთ ნაწილს („კლდედამართი“) და რიონის ხეობისევე სოფლებს, რომლებიც გველისთავის ქედისა და ასკის წყალს შორის იყო მოქცეული. ამ მხარეს „მთის გაღმართი“ — ლეჩხუმი ეწოდებოდა.

გვიანფეოდალურ ხანაში რაჭის საერისთავო ჩრდილო-აღმოსავლეთით გლოლისწყალსა და რიონის ხეობებში უშუალოდ კავკასიონის მთავარ ქედს ადგებოდა. სვანეთთან საზღვარი ლეჩხუმის ქედ-

ზე გადიოდა. შემდეგ ის მიჰყვებოდა ასკისწყალსა და თავშავს ქედს, რომლებიც რაჭას ლეჩხუმიდან გამოყოფდა. მოგვიანებით სოფ. ზემო ლეარდია ლეჩხუმის შემადგენლობაში შევიდა. ასე რომ, უწყულოდ რიონის პირას, მარცხენა ნაპირზე ლეჩხუმსა და რაჭას მდ. შარეულა ყოფდა. სამხრეთით კი რაჭის ქედი მიჯნავდა იმერეთის მხარეებიდან: ოკრიბა, არგვეთი და ზემო მხარი ანუ ზემო იმერეთი. ჯგორას ხეობაში რაჭა დაღვერილას ქედამდე აღწევდა, რომელიც მას კუდაროდან გამოჰყოფდა. ასე ჩამოყალიბდა საბოლოოდ XVI ს-ში ქართული ისტორიული პროვინცია, რომელსაც დღესაც რაჭას უწოდებენ, ხოლო მის მოსახლეობას — რაჭველებს.

თავის დროზე სორის ჯვარცმის ეკლესიაში ინახებოდა ძველი სახარება, რომლის ერთ, XVI-ის მინაწერში მოხსენიებულია „ერთი ზროხა კუდაროს ბეგრისაგან“. ესაა ამ პატარა ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის პირველი მოხსენიება წერილობით წყაროებში. მასში გვიანფეოდალურ ხანაში ოცამდე სოფელი შედიოდა: აბანო, არაშენდა, გულიანთა, დიდი ბოქა, ზამთარეთი, კობიანთა, ნადარბაზევი, ნაკრებავი, საჯვარი (კვიისა), ქვემო ბოქა, შუა ქალა, შეუბანი, წონა, ჯავისთავი, ჯაჭნარა. ზოგჯერ იხსენიება სოფ. კუდაროც, რომლის ნამდვილი სახელწოდება არის ჩასავალი. თავდაპირველად კუდარო ქართველებით იყო დასახლებული. მოგვიანებით, XVI თუ XVII საუკუნეში, აქ ოსები სახლობენ. ეს პროცესი, როგორც ჩანს, მშვიდობიანად მოხდა. ეხება რა ლიახვის სათავეებში ოსების გადმოსახლებას, ვახუშტი აღნიშნავს: „პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი. შემდგომად მეპატრონეთა მათთაგან გარდმოსახლებულან ოვსნი და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინათგან მტერთაგან ბარსა შიგან კაცნი შემცივებულან“. დაახლოებით ასე მოხდა კუდაროში ოსების ჩამოსახლება. გვიანფეოდალურ ხანაში ეს მხარე ჩვეულებრივ რაჭის ერისთავს ემორჩილებოდა და მათზე ბატონობის უფლებას ჯაფარიძეთა ფეოდალური სახლი ჩემულობდა. 1768 წ. გულდენშტედტის ცნობით, ჯაფარიძეთა ფეოდალური სახლის ერთ წარმომადგენელს კუდარო დაუვლია თავის რაზმით და ყველა კოშკი სანახევროდ დაუნგრევინებია. კუდარო რაჭის შემადგენლობაში დარჩა 1810 წლამდე, როდესაც დასავლეთ საქართველო რუსეთს შეუერთდა.

ბალს ზემო სვანეთისა და ჯაფარიძეთა წიგნში ჯაფარიძეები

„რაჰის თავადად“ არიან მოხსენიებული. სინამდვილეში, XVI ს-მდე საქართველოს ამ კუთხეში სათავადოები არ არსებობდა. ყველა შემთხვევაში ჩამოთვლილი წარჩინებული, მეფის აზნაური იყო. ამ საუკუნიდან იწყება სათავადოების ჩამოყალიბება რაჭაში. ამის შედეგად ზოგი სამეფო აზნაურის სახლი თავადთა თუ რაჰის ერისთავთა აზნაურებად გადაიქცა, ზოგი ძირძველი ფეოდალური საგვარეულო კი იძულებული შეიქმნა რაჭა მიეტოვებინა და საქართველოს სხვა კუთხეებში გადასახლებულიყო. პირველ რიგში ეს გარეყანიძეებისა და გარაყანიძეების საგვარეულოს შეეხება.

ონის საჯანის წმინდა გიორგის და ღების მაცხოვრის ეკლესიებში ჩვენი საუკუნის ოციან წლებამდე დაცული იყო XIII ს-ის სამი იშვიათი ხელობის ხატი, რომელთა წარწერებში ძეგლი მიქელ, ფურთუხ და იოვანე გარეყანიძეები არიან მოხსენიებული. აქედან ერთი ძმა — ფურთუხი — იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპშიც გვხვდება, როგორც სიძე „ბეშქენ მანდატურთუხუცესისა ვარდანის ძისა“. ფურთუხს სიმამრის სულის საოხად მონასტრისათვის „ორი-ათასი თეთრის წითელი“ გაუჩენია, რაც იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი თანხა იყო. საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში სოფ. ხონჭიორში ორი ახალი ეკლესია იდგა, რომელთაგანაც ერთში, ღეთისმშობლის ეკლესიაში, ბუძეების უბანში ძველი, უკვე დანგრეული ეკლესიიდან გადმოტანილი საეკლესიო ნივთები ინახებოდა. მათ შორის იყო XIII ს-ის ხატი, რომლის წარწერებში გარეყანიძე გიორგი და გარეყანიძე მიქელია მოხსენიებული. ეს უკანასკნელი ღებისა და ონის ხატების წარწერებში აღნიშნული ფურთუხ გარეყანიძის ძმა მიქელი უნდა იყოს. ამავე ხონჭიორის ეკლესიაში ინახებოდა უფრო მოგვიანო ხანის ერთი ხატი, რომლის წარწერაში ხელა გარეყანიძეა მოხსენიებული. აქვე იყო სახარების ძველი ხელნაწერი, რომლის XIV თუ XV საუკუნის მინაწერში ვინმე გოგნია გარაყანიძე ჭელიშის ეკლესიას სწირავს „გოდელაური, ონსა მამული გლეხითურთ“. მინაწერის ონი დღევანდელი პატარა ონია, ხოლო გოდელაური, გ. ბოქორიძის მიხედვით, ქედელაურია — საყანე ადგილი ამავე სოფელში.

როგორც ირკვევა, გარეყანიძეები რაჭაში კახაბერ კახაბერისძის გადაყენების შემდეგ დამკვიდრდნენ. მათ კახაბერიძეების ყმა-მამულის ერთი ნაწილი მიუღიათ. ძირითადად ეს იყო ქვემო რაჰის ის

სოფლები, რომლებიც შარეულას ხეობაში მდებარეობდა. XVI ს-ში გარეყანიძეების გვარეულობა უკვე რამდენიმე სახლად იყო დაყოფილი. ამ საუკუნის შუა წლებში ერთი სახლის მეთაური უშვილოთ გადავარდნილა. — „გარეყანიძე უშვილო იყო და მე შინდერძა მისი მამული“ — ვკითხულობთ ბაგრატ იმერთა მეფის, 1544 წლის სიგელში — და მე შემოვსწირე და მისთვის არაინ რას მემართლების და ესე გარაყანიძე შორს განაყოფი არს და არც ამასთან საქმე აქუს“. 1591 წ. გარაყანიძეების საგვარეულომ დიდი „დამცრობა“ გადაიტანა. ამ წელს იმერეთის მეფე ლეონმა ნიკორწმინდას უბოძა „რაქას ესტატე გარეყანიძის შვილები მისითა მამულითა; ესენი მკვიდრად და სამამულოდ...“ ეს აქტი ძველი ფეოდალური საგვარეულოს საეკლესიო აზნაურობამდე ჩამომცრობას უდრიდა. გარეყანიძეებმა ეს უკვე ველარ აიტანეს, რაქისა და იმერეთის მეფის ქვეშევრდომობა მიატოვეს და ქართლში გადავიდნენ.

✓ გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს წარჩინებულ გვართა ჩამოთვლის დროს ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს: „ხოლო რაქას წულუკიძე, იაშვილი, ჯაფარიძე, ინასარიძე, ლასხიშვილი“. სინამდვილეში აქ ჩამოთვლილი ბოლო ორი გვარი რაჭაში უკვე აღარ ცხოვრობდა. 7

ინასარიძეების რეზიდენციას, რაჭისა და ლეჩხუმის საზღვარზე, ზედა ლვარდიასთან ახლო მდებარე, დღეს ნასოფლარი კვაცხუთი წარმოადგენდა (არ უნდა აგვერიოს ამბროლაურთან ახლოს მდებარე კვაცხუთან). აქ დღესაც შეიმჩნევა ძველ ნაგებობათა კვალი. XVII ს-ში ისინი იძულებული შეიქმნენ ლეჩხუმში გადასულიყვნენ, საიდანაც მრავალი ლეგენდა შემორჩა გიორგი ინასარიძის შესახებ. მან მოახერხა რიონის ხეობის ანუ კლდედამართი ლეჩხუმის დასაკუთრება, რომელსაც მისი სიკვდილის შემდეგ დიდხანს საინასარიძოს უწოდებდნენ.

ბუგეულში დღესაც კარგად არის შემონახული და მოვლილი ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელიც 1838 წ. შეუკეთებიათ. ამას მოწმობს წარწერა ჩრდილოეთის კედელზე, სადაც ვკითხულობთ: „...ჩუკე წელში ამა ჩრდილოეთის მხრით ცალი მხარე ჩამოიქცა. ვსთხოვე შენს შემავალ მრევლს ნება ეკლესიის გაკეთებისა და თვითონაც ინებეს. ამა საქმის დამწყობად დამნიშნეს. ვიგულმოდგინეთ და გავაკეთეთ ეკლესია შენი და მცირედი შრომა მოვილე. ვითხოვე

რათა მეოხ გვიყავი ჩვენ დედაო მადლისაო მხილველნო ეკლესიანო, ვითხოვ რათა შენდობას გვიბრძანებდეთ მონასა ღვთისასა... პრაპოშჩეკს აღმასხან წულუკიძეს როსტომის ძეს. შესრულდა შენება ამ ეკლესიისა თვესა ივლისსა ჩულმ წელსა. ოსტატი ამ აშენებისა ფრიად მშრომელი წმინდის გენათის ყმა ლაზარე“...

ჩუკე 1825 წელია, ჩულმ — 1838 წელი. აქვე ჩრდილოეთის კედელზე მეორე პატარა წარწერაცაა, რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ 1838 წელს ეკლესიის აღდგენაში მონაწილეობა მიუღია აზნაურ ვასილ სანიკიძეს.

ბუგეულის ღვთისმშობლის ეკლესია აგებულია XVI საუკუნეში, იგი ამავე ხანის ულამაზესი ფრესკებითაა შემკობილი, სადაც წმინდანების გვერდით ამ მხარის წარჩინებულებიც არის გამოხატული. ჩრდილოეთის კედელზე ლასხიშვილთა ორი ოჯახის ფრესკებია. ერთი — ლასხიშვილი ლაშხა, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს და „მეუღლე მისი მარეხ“ და მეორე — „ლასხიშვილი ომან, მეუღლე მათი ზოდით“ და „ძე მათი დედის დედაი“. სამხრეთის კედელზე 6 საერო პირია გამოხატული, რომლებიც ასევე ლასხიშვილების სახლის წარმომადგენლები არიან. ზაზა, მისი მეუღლე კეკელუცი; ლაშხა, მისი მეუღლე იალიშაბარ და მათი ასული ლაქვარდაი და გულაბათ. ლასხიშვილთა ეს ფრესკები მოწმობს, რომ ბუგეულის ღვთისმშობლის ეკლესია მათი კარის ეკლესიას წარმოადგენდა.

სოფ. მიქარწმინდაში (ეს სოფ. დღეს აბანოეთთან არის მიერთებული) ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებამდე ერთი ძველი, ალბათ X საუკუნის ეკლესია იდგა. იგი მიქელ მთავარანგელოზის სახელობაზე იყო აგებული. სოფლის სახელიც აქედან მოდის, — მიქელ წმინდა — მიქარწმინდა. „მიქარწმინდა ყოფილა ერთი საუკეთესო ბაზილიკური ეკლესია მთელს რაქაში. მაგრამ იგი ახალ დროში გადაუკეთებიათ და ამის შემდეგ დაუკარგავს პირვანდელი სახე“ — წერს ექვთიმე თაყაიშვილი. მან ეკლესიაში ნახა რამდენიმე ხატი და ჯვარი. ერთი ხატის წარწერაში ფეშანგი ლასხიშვილი და მისი მეუღლე ულუმბია იხსენიებოდა, მეორე ხატის წარწერაში — ანუსია, ვარდან ლასხიშვილის დედა. საინტერესო იყო აქვე დაცული ვერცხლის ჯვარის წარწერა — „წმინდაო მიქელ გაბრიელ მთავარანგელოზნო, მეოხ და მფარველ ექმენ მეფეთ მეფესა გიორგის, ძეთა

მათ ლეონს... უშველუ ფეშანგი ლასხიშვილსა, მეუღლესსა მისსა ულუნაისა“.

აქ მოხსენებული გიორგი მეფე, გიორგი მეორეა, იმერთა მეფე (1565—1583 წ.). ფეშანგი ლასხიშვილსაც მისი მეფობის ხანაში უეცხოვრია. ამ დროს მიქარწმინდას ეკლესია — ფეშანგის — ლასხიშვილთა ერთი ოჯახის კარის ეკლესია ყოფილა.

ლასხიშვილების იყო თავდაპირველად ბუგეულის ციხეც. ამ ციხიდან დღეისათვის სანახევროდ დანგრეული კოშკი და გალავნის ერთი მონაკვეთია შემორჩენილი.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ლასხიშვილები ლეჩხუმში გადავიდნენ და ინასარიძეების მსგავსად ძალით დამკვიდრდნენ ამ მხარეში.

გარაყანიძეები, ლასხიშვილები და ინასარიძეები ქვემო რაჭაში ცხოვრობდნენ რიონის მარცხენა ნაპირზე, ერთმანეთის მეზობლად. მათი რაჭის მიტოვების ძირითადი მიზეზი, ახალი ფეოდალური სახლის — წულუკიძეთა დაწინაურება იყო, რომელმაც სამივე საგვარეულოს ყმა-მამულის ხელში ჩაგდება მოახერხა.

1451 წ. სრულიად საქართველოს მეფემ გიორგი VIII-მ „წულუკის ძე ვირშელი და მისნი შვილნი ვალადემურ, სალუზაყან, ბევროს, ბეჟან და სიაოშ“ შეიწყალა და სოფელი იწა უბოძა. XVI ს-ის შუა წლებში წულუკიძეები რაჭაში უკვე რამდენიმე სოფელს ფლობდნენ. ამ საუკუნის მიწურულში წულუკიძეებმა ყმა-მამული ვაკე იმერეთშიც მიიღეს და დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ უძლიერეს ფეოდალურ საგვარეულოდ გადაიქცნენ. განსაკუთრებით დიდ წარმატებას ამ საგვარეულომ XVII ს-ის მეორე ნახევარში მიიღწია, როდესაც ამ ფეოდალურ სახლს სათავეში ჩაუდგა მეტად კოლორიტული ფიგურა მერაბ წულუკიძე.

1925 წლამდე ზემო თლულში იდგა „ტეხისის“ წმინდა გიორგის ეკლესია, რომელიც შიგნიდან მთლიანად მოხატული იყო. ჩრდილოეთის კედელზე გამოხატული იყო მერაბ წულუკიძე და მისი მეუღლე ანიკა, რომელთაც ხელში ამ ეკლესიის მოდელი ეჭირათ. აქვე იყო მათი ვაჟის გიორგის ფრესკაც. ჩანს ეს ეკლესია მერაბ წულუკიძეს აუგია.

1924 წელს ხოტევეში საძირკველამდე დაანგრიეს მერაბ წულუკიძის მიერ აგებული მეორე ეკლესია. იგი დღევანდელი საშუალო

სკოლის გვერდზე იდგა და ამ ეკლესიის ჩუქურთმიანი ქვები დღეს სკოლის შენობაშია ჩატანებული. წულუკიძეების ეს ეკლესია 1676 წ. იყო აგებული, რასაც მოწმობდა წარწერა, რომელიც თავის დროზე ამ ეკლესიის დასავლეთის კარის თავზე მდგარ ქვაზე იყო შესრულებული: „მაცხოვარო ხოტევისაო, აღვაშენე მე წულუკიძემან მერაბ და თანამეცხედრემან ჩვენმან ჩიჯავაძის ქალმან ანამ, ეკლესია ესე და შევემკვე ხატითა და ჯვართა და წიგნითა სადიდებლად თქვენდა, საოხედ და სახსრად სულისა ძეთა ჩვენთა, გიორგისა და ქაიხოსროს წარსამართებლად. ავაშენე და დავახატინე ქორონიკონსა 364-სა“.

აქვე ჩრდილოეთის კედელზე გამოხატული იყო „წულუკიძე მერაბ“, „თანამეცხედრე მისი ჩიჯავაძის ქალი ანა“, „მისი ძე გიორგი, თანამეცხედრე მისი ჩიქოვანის ქალი ნესტან-ღარეჯან“ და სხვ. საერთო თუ სასულიერო პირნი.

ხოტევის ეკლესიაში ვერცხლის ერთი საინტერესო ქურჭელი ინახებოდა, რომელსაც მეტად საინტერესო წარწერა ჰქონდა: „ქ. წმიდაო გიორგი მხნეო და მხედარო აგარისაო, შემომიწირავს მე წულუკიძეს მერაბს ჩემთვინს ჯერ სადღეგრძელოთა, მერმე სულის საოხათ ორი ფეშხუმი, ერთი კამარა, ერთი ვერცხლის კობზი, ორი ვერცხლის ნიტრა, ერთი სამღულრაგი და ერთი საზედაშე. მე დამიპირავს წულუკიძეს მერაბს ჯინკროლსა და იწროთა. შუა, გაღმა პრებალო და ზოგიში, მას გარდაღმა ოკრიბა და ტყილბური, და ძმა ნიკორწმინდელათ დამისვამს, და მეორე ძმა კიდევ ხობს ხოფელათ დამისვამს ნასუჯუნევს ხორგას, სასახლე მისი შიმაველის კაციანად და ხონი კიდე სულათა. ამის გარეთ სხვა რაც მიქნია, ამაზეც რომ დამეწერა, ხანგრძლათ მოვიდოდა და ნიკორწმიდის ეს სასაფლო ამიშენებია და ჩემს ამბავს ვინც წაიკითხავს იმაზე დამიწერია და იქ შეიტყობს. სხვა სამს წელიწადს ვიყავი ოდიშს, გურიას და იმერეთს. სამი ბატონი ხელმწიფე გარდამეკიდა, ღვთით ვერა მაწყინარა. თან სვანზე რაგვარად გავიმარჯვე ვინ იცის, ან სხვა მტერზე რა ვქენი. აწ უყურე მუხთალს სოფელს თუ მისი ბეგარა არ მოშალოს, ვინც შენდობა ბრძანოს, თქვენცა შევიდოს ღმერთმა“.

ამ წარწერაში „ოკრიბა და ტყილბური“, აგრეთვე „გაღმა პრებალოს და ზოგიშის“ დასაკუთრება წულუკიძეთა მიერ უფრო ტრიაბახი უნდა იყოს, ვიდრე რეალური სინამდვილე. სხვა მხრივ კი წარ-

წერა ზუსტი უნდა იყოს. მერაბ წულუკიძემ მოახერხა ქვემო რაჭის სამხრეთი ნაწილის დაკავება და აქედან ძირძველი ფეოდალური სახელმწიფოს გაძევება. ამის შემდეგ წულუკიძეების სათაგანადოს ავტორიტეტი ტერიტორია ეკავა. აღმოსავლეთით მას მდ. ხოტეურა საზღვრავდა, მდ. კრიხულასთან შეერთების ადგილიდან — მდ. კრიხულა, ჩრდილოეთით საწულუკიძეთს რიონი მიჯნავდა, დასავლეთით — მთაშავას ქედი, ხოლო სამხრეთით — რაჭის ქედი.

მერაბ წულუკიძეს, როგორც ირკვევა, ქართული პოეზია დიდად ყვარებია. ამას მოწმობს ლექსი, რომელიც ხოტევის ეკლესიის სამხრეთი კარის თავზე იყო წარწერილი:

„ჰე მაცხოვარო, გვედრივარ მე მერაბ შენის დიდებით,
ჩვენთ გვართა ქონდათ ეს რაჟა მრავალი კიდის კიდებით;
მეცა შევმატე მრავალი არც მტერთა გარდაკიდებით,
და აწ ნახეთ რა ვქენ ყრმაწვილმან სოფლისა ანაზიდებით.
პირველ ოდიშსა დავიპყარ მამული მეტად ბევრია,
მერმე აქ ჩემი სამკვიდრო ყოვლგან მოვშალე მტერია;
იწროთას აქათ ზონამდის და ზონიც შიგან ერია,
და აწ ნახეთ ესე სოფელი, თუ როგორ ბინდის ფერია.
მე დადიანმა გამზარდა ლევან მღთივ დოვლათიანმან,
სრულ მას მონებდა ქვეყანა, დაიპყრო მრავალყმიანმან,
და ნახეთ, რა უყო სოფელმან ამ მუხანათმან ზიანმან.
შვილურად მზრდიდა, მასწავლა ზნეობა, ყოვლი წესებით,
ნახეთ სოფლისა სიცრუე, სიზმარ ყოფილა ესეები;
არ მოაჩნდა წყეულსა უარეს უკეთესები,
და არავის გაუთავდების, წაეალთ გლახ დანაყუნესები“.

წულუკიძეთა ერთ-ერთ ციხესიმაგრეს ხოტევის ციხე წარმოადგენდა. ლეგენდით, სოფლის სახელი ამ ციხიდან მოდის, ერთხელ მტერი რაჭას შემოსევია და სოფ. ხოტევის მიდამოებში დაბანაკებულა. „ეს სოფელი მაშინ თავადების ხელში იყო. ერთმა მათგანმა შეყარა ჯარი მტრების წინააღმდეგ და დაიბანაკა ამ ციხის ვალაყანში. ერთ დღეს თავადი ჯართან მივიდა და ჰკითხა: „ხომ ტევიხართ ამ ციხეშიო?“ მას შემდეგ ამ სოფელსაც ხოტევი დაერქვა. ლეგენდა სინამდვილეს არ შეესაბამება. სოფელი ხოტევი ისტორიულ წყაროებში XI ს-დან გვხვდება.

ხოტევის ციხე დგას ხოტეურას მარცხენა ნაპირზე. ციხის გალავანი თითქმის მთელ სიგრძეზე, დაახლოებით 15 მეტრის სიმაღ-

ლებზე, კარგად არის შემონახული. ციხეში შესასვლელი სამხრეთი-დან იყო. აქ კარიბჭის ნაშთი დღესაც შეიმჩნევა. გადმოცემით, ხოტევის ციხის ეზოში დიდი აუზი იყო, რომელშიც წყალი მიღებული შემოდოდა. წყალსადენის კერამიკული მილები ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი. ციხის ეზოშივე ყოფილა ჩამარხული რამდენიმე ქვევრი. „ხოტევი არის ერთი-ერთი ძირითადი ციხე რაჭისა, — წერდა დიუბუა დე მონპერე, — ახლა აღარაფერი დარჩა კედლების გარდა, რომელიც დგას ერთ დიდ კლდეზე და დაფარულია გველეზრებული ვაზით. იმათ, ვინც ეს ციხე ააგეს, წარწერის ნაცვლად კარიბჭის თავზე ამოკვეთეს ხელის მტევანი ინიციალებით „ბ“ და „გ“. დაახლოებით 15 წლის შემდეგ მარი ბროსემ რაჭაში მოგზაურობის დროს ხოტევის ციხის კარიბჭის თავზე ვერც ხელის მტევნის გამოსახლება ნახა და ვერც ინიციალები.

წულუკიძეთა მეორე რეზიდენციას ზნაკვას ციხე წარმოადგენდა. იგი სოფელ ზნაკვას ცენტრიდან ორი კილომეტრითაა დაშორებული. მდ. ზნაკურას დასავლეთით, მისი ორი შენაკადის — ჟრიის ღელესა და ცივ წყალას ანუ წისქვილის ღელეს შესართავში მდებარეობს. ზნაკვას ციხე შორიდან მოჩანს, მაგრამ განსაკუთრებით ლამაზია იგი სამხრეთ-დასავლეთ მხრიდან, სამანქანო გზიდან, რომელიც სოფ. ზნაკვას ქედისუბანთან აკავშირებს. თვითონ ციხიდან ძალზე ლამაზი ხედი იშლება. აქედან კარგად მოჩანს რიონის ხეობის ერთი ნაწილი ამბროლაურის ქვემოთ. ზნაკვის ციხეს სამი კოშკი გააჩნია. ორი მათგანი, აღმოსავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთის მხარეს ოთხკუთხაა, ხოლო მესამე, დასავლეთით — მრგვალი. დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ კოშკებს ზემოთ, თითოეულ მხარეს, სამ-სამი სალოდე — „დურო“ გააჩნია. აღმოსავლეთ კოშკის შიგნით სართული დღეს უკვე დანგრეულია. დასავლეთის კოშკი სამ-სართულიანი ყოფილა. ყოველ სართულზე ბუხარი იყო მოწყობილი. მათი კვალი დღესაც ჩანს. ციხის გალავანი ხუთი-ექვსი მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი. ეზოში მიწით ამოვსილი სამი ქვევრი ჩანს. ზნაკვას ციხის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 50 ნაბიჯზე კიდე ერთი კოშკის ნანგრევებია შემორჩენილი. ეს ციხე მაღალ, კლდოვან გორაკზე დგას, რომელიც სამი მხრით შვეულ კლდეებად ეშვება ღელეებისაკენ. შედარებით ადვილი მისადგომი სამხრეთიდანაა და პილიკიც მხოლოდ ამ მხრიდან შეიშარება მისკენ.

ზნაკის ციხის აღმოსავლეთით, მდ. ზნაკურას მარჯვენა ნაპირზე არის ადგილი „ნააგარევი“, სადაც გასული საუკუნის დასაწყისში წულუკიძეთა ერთი სასახლე იდგა თავისი ეკლესიით. ამის გამო, ზნაკის ციხეს ზოგჯერ ნააგარევის ციხესაც უწოდებენ.

ჯაფარიძეთა საგვარეულოს მკითხველი XV საუკუნის ბაღდადა სვანეთისა და ჯაფარიძეთა სასისხლო საქმის გარჩევის წიგნში შეხვდა. XVII ს-ის მეორე ნახევრამდე ეს გვარეულობა რაპის ყველაზე ძლიერ ფეოდალურ სახლს წარმოადგენდა. ტოლოჩანოვისა და იველევის ანგარიშებში მრავალჯერაა მოხსენიებული ლომკაცი ჯაფარიძე, იმერეთის მეფის მოლარეთუხუცესი. იგი დიდ როლს თამაშობდა რუს ელჩებთან მოლაპარაკების საქმეში. რუსეთიდან მომავალი ელჩები 1651 წ. „ლომკაც ჯაფარიძის სამფლობელოში“ „სოფელ მაცხოვარში“ მივიდნენ და იქ ორი ღამე გაათიეს.

ლომკაც ჯაფარიძის ძმა არქიეპისკოპოსი სიმონი ამ დროს ნიკორწმინდის ეპისკოპოსი იყო. რუსი ელჩების სოფელი მაცხოვარი, როგორც გ. ბოჭორიძემ დაადგინა არის სოფ. ბარი. აქ, ქვემო ბარში, „საბუჯეს“ გორაზე, დღესაც დგას ერთნავიანი მაცხოვრის ეკლესია, ტუფისა და თლილი ქვისაგან აგებული. თავის დროზე ეკლესია შიგნიდან მთლიანად მოხატული იყო. სამხრეთი და ჩრდილოეთი მხრიდან მას მიდგმული ჰქონდა საგვარეულო აკლდამები — ეკვდერები, სადაც ჯაფარიძენი იმარხებოდნენ. ძველად ეს ეკვდერებიც შიგნიდან მოხატული იყო. ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში მაცხოვრის ეკლესიაში ხის მოზრდილი კილობანი იდგა, რომელიც ხელნაწერებით იყო სავეს. გ. ბოჭორიძეს ეკლესიაში სულ რამდენიმე ხელნაწერი დახვდა, მათ შორის იყო სამხრეთ საქართველოდან გადმოტანილი ოთხთავი, რომელიც 1013 წელს იყო გადაწერილი გურჯენ ერისთავის დედის, ლატავრას სახსრებით. ამავე ეკლესიაში გ. ბოჭორიძემ ნახა რამდენიმე ძველი ხატიც, მათ შორის, ვერცხლით შეჭედილი ტილოზე ნახატი. მას შემდეგი ასომთავრული წარწერა ამკობდა: „უფალო იესო, ქრისტე ღმერთო ჩვენო, შეეწიე, შეიწყალე და აცხოვნე სული ბატონის ანას ჩხეიძის ქალისა, რომელმან შეამკო ხატი ესე ყოვლად წმიდის“.

XVII ს-ის 60-იან წლებიდან ჯაფარიძეთა ფეოდალური საგვარეულო თანდათან დასუსტდა. ამას ისიც უწყობდა ხელს, რომ იგი ცალკეულ სახლებად დაიყო. რომელთაგან ზოგიერთი აზნაურობამ-

დე დაქვეითდა. მაგ., აზნაურები გახდნენ სოფ. ღარში მცხოვრები
ჯაფარიძეები. დღემდე მოაღწია ამ სოფელში რიყის ქვით ნაგებმა
მთავარანგელოზის სახელობის დარბაზული ტიპის ეკლესიამ, რომელიც
მელიც ჯაფარიძეთა ამ შტოს, კარის ეკლესიას წარმოადგენდა. აქვე
იდგა მათი ციხე-დარბაზიც.

✓ ლაგვანთაში მცხოვრები ჯაფარიძენი თავადები იყვნენ. მათი
კარის ეკლესიაც ამავე სოფელში იდგა მდ. საკაურას მარცხენა ნა-
ბირზე. ისიც რიყის ქვიდან დეო აგებული და მისმა ნანგრევებმა
დღემდე მოაღწია.

საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცულია ერ-
თი ხელნაწერი „იშვილი და საიაშვილო რაჭაში“, რომელიც სად-
მელის მღვდელ თედორე პეტრეს ძე შარაბიძის კალამს ეკუთვნის.
თედორე შარაბიძე 1902 წელს გარდაიცვალა, 70 წლისა. მისთვის
მრავალი გადმოცემა იყო ცნობილი, რომლებიც დღეისათვის დაკარ-
გულია. თავის წიგნში მას მოჰყავს ლეგენდა იაშვილების რაჭაში
დამკვიდრების შესახებ. ეს ლეგენდა არსად არ არის გამოქვეყნებუ-
ლი. ამიტომ რაც შეიძლება სრულად მოგვყავს იგი:

„იაშვილები ყოფილან ჩერქეზიდან მოსულნი. სამი ძმა სახელად
წოდებულნი — ხამიჯა, გობეჯი და ია. რადგანაც ესენი რაღაც და-
ნაშაულნი ყოფილან, მონაველან სოლომონის მეფის მამასთან თავის
შესაფარად. მომავალთ გზაზე სოფ. სადმელს, მათგან იას, მოუკლავს
სადმელის ჭალაზე მელა და მისულან ქუთაისს მეფესთან. ესენი ყო-
ფილან ძრიელ მარჯვე, სწრაფი და ღონიერი ვაჟკაცები. ამიტომ მე-
ფეს შეყვარებია ისინი და შეპირებია წყალობას. ერთ ღროს მეფეს
უბრძანებია ამათთვის: თუ გსურთ ჩემს სამეფოში ცხოვრება და
ჩემთან ერთგულების გამოჩენა, მითხარით სად გინდათ რომ მოგციეთ
ადგილი დასასახლებლადო. ხამიჯას მოუხსენებია: თუ თქვენი წყა-
ლობა იქნება, მე ისთვე ჩემს ქვეყანაში გვახლებით, რადგანაც მე
არავითარი დანაშაული ვარ, მხოლოდ მე გარდმოვყევი ამ ჩემს ძმებ-
საო და დაბრუნებულა ჩერქეზშივე მეფის თანხმობით. გობეჯას
მოუხსენებია: მე მიბოძმეთ თავისუფალი მთა ადგილი და მისთვის
მიუცია ღები და ჭიორა, რომელიც არის მთა ადგილი და მოსავალიც
ნაკლებად მოდის, მხოლოდ მოდის ქერი და ჭადი და ესეც ცოტა. და
ეს ღები და ჭიორა არის ყველა გარდამხდელნი გლეხები, გვარად
ვობეჯიშვილები. რადგანაც გობეჯას მეფესთან ცოტა უკმაყოფილე-

ბა მოსვლია, ესენი ისევ გლეხებად დარჩენილან. იას მოუხსენებრი მეფისათვის: მე ის ადგილი მიბოძე, სადაც მელა მოგვალიო. და კიდევ მიუცია. შემდგომ ამ სოფლისათვის დაურქმევიათ საღმელი და სოფელი საღმელი არის ყოველისფრით ნოყიერი... ეს ია დაუსახლებია. მეფეს ამ საღმელში ჭალის პირად, გორაკ ადგილზე, სადაც სხვათა შენობათა შორის ჰქონია ციხეც. ამიტომ დღესაც უწოდებენ ნაციხარს, რადგან დღესაც ჩანს ციხის ნანგრევი... იას შეურთავს წერეთელი, ყოლია 5 ვაჟი... ერთგული სამსახურისა და მათი გამოჩენილი ვაჟაკობისათვის მეფეს მათთვის უბოძებია ღრამოტა თავადობისა და გვარად მამის სახელი გარდაუქცია. იასშვილი — იაშვილი. უბოძებია ამათთვის ყმებად სოფლები: საღმელი, ძირაგეული, ღვიარა და ბოსტანა, ყველა წოდების მოსახლე, თავისი მთით, ბარით, მიწა-წყლითურთ. შემდგომ ამისა, იაშვილებმა კიდევ უმეტესი ერთგულება გასწიეს მეფესთან. ამისათვის მეფეს კიდევ უბოძებია ამათთვის რაჭაშივე სოფ. კრიხი, იქაც ყველა წოდებისანი უბოძებია. აგრეთვე ოკრიბაში სოფ. საწირე და მის მახლობლად 100 კომლი, ესენიც მათი საცხოვრებლიანად.

იაშვილები შეიქმნენ მდიდარნი, როგორცა მამულით, ეგრეთვე ყმა და მოსამსახურით... მაგრამ სამოსახლო ადგილზე არ ყოფილან ისინი კმაყოფილნი, რადგანაც იმ დროებაში ეხლანდელი მათი სასახლე არაერთარსამე სიმაგრეს არ შეადგენდა.

იაშვილი სწუხდა სამოსახლოს უვარგისობას და მეფეს ვერა გაუბედა რა. მაგრამ თვითონ მეფემ შეატყო მწუხარება და უბრძანა, შენს მამულში შენა ხარ მფლობელი და ბრძანებელიცო, თუმცა საღმე მოგეწონოთ, ნება გაქვთ დაესახლოთო. ეს მეფის სიტყვა თუმცა ეამათ იაშვილებს, მაგრამ მაგარი სამოსახლო ვერსად ამოარჩიეს და გარდა ერთის კლდოვან ადგილისა, საღმელშივე, რომელსაც უწოდებენ დღესაც კლდოს უბანს, რომელიც ამ იაშვილებს მოსწონდათ, იქ ესახლნენ ცხრა ძმა კაცი გვარად ქასრაძეები, რომლებიც იაშვილზე ნაკლებად არ სცხოვრობდნენ. ამ ქასრაძეებს ჰქონდათ დიდი, მაღალი, პიტალო კლდეზე აშენებული დიდი და მშვენიერი ციხე და ერთი კოშკი მაგარის ქვითკირით აშენებული. ციხეში იყო ერთი პატარა ეკლესია დატნეული, ღვთისმშობლის სახელზედ.

ამ ციხის წინ არის დღესაც მარანი ამოკოდილი ფრიალო კლდეში და ჩაკირული საღვინე ჭურები. ამ ციხეს აღმოსავლეთის და

სამხრეთის მხრით ჩამოუდის მდ. რიცეულა კალმახით სავსე, ხოლო ჩრდილოეთით აკრავს დიდი და აუარებელი მთა ყოველნაირი ხისაგან ამოსული, გარდა ძელქვისა და ბზისა. ეს ადგილი მოეწონათ იაშვილებს და დასტურ, იმ დროებაში კარგი მაგარი და მოსაწონი რამ იყო სამოსახლოდ, მაგრამ ქასრაძეებს ვერ გაუბედეს რომ იქედან გადმოსულიყვნენ და ნებით დაეთმოთ იაშვილისათვის, თუმცა, იაშვილებს, როგორცა მემატონეთ უნდოდათ მიზეზი ეპოვნოს ქასრაძეებისათვის, რომ ქასრაძეები გადაეყვანათ იქიდან, მაგრამ ვერაფერი მიზეზი ვერ უპოვნეს. ერთ დროს ქასრაძეებს პური ედგათ კალოში და ლეწავდნენ ოთხის უღლის ხარით, შვიდ ძმაში ერთის მეტი სახლში არ ყოფილან. ეს რომ გაიგეს იაშვილებმა, გაუგზავნეს ფარეში და შეუთვალეს: ქასრაძეებმა დღეს ხარები უნდა გვათხოვოთო კალოშია, მაგრამ ქასრაძეთ ძალიან უარი შემოუთვლიათ. დღეს ჩვენც კალო გვაქვს და არ შეგვიძლია გათხოვოთო, ეს უარი იაშვილებს ეამათ. ერთი მცირედი მიზეზი რას ერჩიათ იაშვილთა. ორი ძმა იაშვილები მსლებლებითურთ მივიდნენ კალოზე ქასრაძესთან და უბრძანეს: მიზეზი რა არის, რომ დღეს ხარები არ გამოგვიგზავნე, როგორ გაბედეთ. უარიო. კალო ჩადგმული გვაქვს და ხარებს არ ეცალათ. ქასრაძეთ ეს თავის გასამართლებელი სიტყვები მოახსენეს იაშვილებს, მაგრამ იაშვილებმა წყრომით უბრძანეს. თქვენ ყოველთვის წინააღმდეგი ხართ ჩვენი და ჩვენ მემატონეთ არ გვაგდებთ და ეს არ ვარგაო. ეხლა ქასრაძემაც ხმაშაღლა დაუწყო ლაპარაკი. შასზე გულმოსრული ერთი ძმა იაშვილი გადმოხტა ცხენიდან, გამოიღო თოფი ბუდიდან, ესროლა ქასრაშვილს, რომელიც კევრზე იდგა, ჰკრა გულში და წააქცია. გამოუშვეს ხარები უღლიდან და გარეკეს თავის სახლში მათის კალოს გასალეწავად. იაშვილებმა სთქვა: კალოს გავლენავ, ხარებსაც დაეკლავთ და შეეჭამთო. შემდგომ ამ საქმის მოქმედებისა, იაშვილები თავდარიგად იყვნენ, რომ ქასრაძეები არ მიხტომოდნენ სამაგიეროს გადასახადად და ყავდათ ცოტა ხანს ღამით ყარაულები. რამტონიმე დღის შემდეგ მივიდნენ სახლში შვიდი ძმა ქასრაძენი. გაიგეს ეს ყოველი გარემოება და გამოუგზავნეს იაშვილებს საჯერი კაცი. და შემოუთვალეს: ძმა მოგვიკალით უბრალოდ და ხარების წართმევას რაღას გვემართლებითო. თუ ჯობდეს ხარები დაგვიბრუნეთ და ძმის სისხლი გარდაგვიხადეთო. თუმცა ბატონები ხართ, მაგრამ ჩვენ უფრო ძირის გლეხები

ვართო და მეფის ერთგულნიო. იაშვილებმა ვარი შეუთვალეს, მაგ-
ებში ყველაფერში დაგვიკერებთ, თუმც სამოსახლოს დაგვიტომობთ და
თქვენ ჩვენ სამოსახლოზე გადმოხვალთო. ეს რომ ქასრაძეთა გაიგეს,
ძალიან იუკადრისეს, და საქნელოც იყო იმათი სამოსახლოს მოშორე-
ბა, მაგრამ რა გაეწყობოდა, ძალა აღმართს ხნავსო, ჩამოვარდნენ ამათ
შორის შუაკაცები და გაარიგეს. იაშვილები გადავიდნენ ქასრაძეების
სამოსახლოზე და ქასრაძეები გადმოვიდნენ იაშვილების სამოსახლო-
ზე, მაგრამ ვარდა ციხეებისა, რაც რომ ქასრაშვილებს შენობები
ჰქონდათ, იაშვილებმა თავის ხარჯით გადმოუტანეს და დაუდგეს.
ერთს ციხეში ციხე დაუტევა იაშვილმა და დანარჩომები ყოველივე
ერთიორად გადაუხადა იაშვილებმა ქასრაძეთა. ადგილი-მამული რომ
ჰქონდათ ქასრაძეთა ერთიორად მომეტებული მისცეს იაშვილებმა.
მაგრამ ქასრაძეთა ძმის სიკვდილი ძლიერ ჩარჩათ გულში და გაისხა
ფესვი რომ მეტი აღარ შეიძლებოდა. ხოლო იაშვილები დამშვიდე-
ბული იყვნენ, რომ ქასრაძეების აღარ ეშინოდათ, რადგანაც ბევრი
სახუქარი უბოძეს მათ.

რამოდენიმე ხნის შემდეგ ქასრაძეები მოემზადნენ, რომ ია-
შვილებს უნდა დასცემოდნენ თავს და ამოეყლიტათ, იმ განზრახვით,
რომ - ერთი ძმის სისხლს ამოიღებდნენ, მეორეც იმიტომ, რომ
ეს მათი ნაჭონი სამოსახლოც მათ დარჩებოდათ. მაგრამ იაშვილებს
არხიმალი მოუვიდათ და მოახსენეს ქასრაძენი ღალატს გიპირებენო.
თუმცა კი აღასრულეს მათი განზრახვა ქასრაძეთა და მიუხტნენ, ერთ
ღამეს, მაგრამ რალაც მიზეზით იაშვილებს არავინ დახვდათ სახლში
და წამოვიდნენ ცარიელი. იმ მოკლეს დროში იაშვილები მიუხტნენ
ქასრაძეთა სამაგიეროს გადასახდელად. რამდენიმეს მათის ყმებით
შემოერთყნენ ქასრაძეთა სახლს გარშემო, თუმცა ძალიან გამაგრდ-
ნენ ქასრაძენი, მაგრამ მთელ ორ-სამ სოფელს რას უზამდნენ. უნდო-
დათ იაშვილებს, რომ ქასრაძენი მთელი თავისი ცოლ-შვილით ამო-
ეყლიტათ. და ამაზედ იაშვილების ერთგულ ყმათა ურჩიეს მებატო-
ნეებს, რაც სისხლი მოხდა წინეთ ისიც კმარა და ეხლა ხელმეორედ
სისხლს ნუ დაიდებთ, ცოდვანი არიანო. ამ სიტყვებით იაშვილები
დამშვიდდნენ და მხლებლებით დაბრუნდნენ სახლში. აქ ამ შუაკა-
ცებმა ქასრაძეთაც შეაგონეს, ბატონს და ყმას შუა ამისთანა უბედუ-
რება არ ვარგა, აქედანაც გაეცალეთ, თორემ გლახათ მოგივათ საქ-
მეო. შეიგონეს ქასრაძეთა და დაემორჩილნენ ამას რჩევას, გამო-

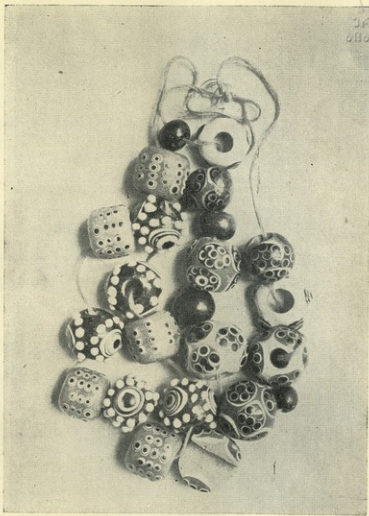

რეკონსტრუქცია 1737 წლის რუკიდან

ბრილის სამაროვანში აღმოჩენილი ნელსაცხებლიანი ამფორესკა

გვ. 100 ქართული მუზეუმი

ბრილის სამაროვანში აღმოჩენილი მძივები

სოფ. ღებე (დღესუა დე შინაჯეს ალბომიდან)

ზილიკარის ვიწროები. (დიუბუა დე მონპეტის აღბრუნება)

გლოლა. (ფოტოზე და მიწვეტიეს აღბრმოდან)

საქართველოს
ფოტო-არქივი

სოფ. ღებში შემორჩენილი ძველებური ქვის სახლი

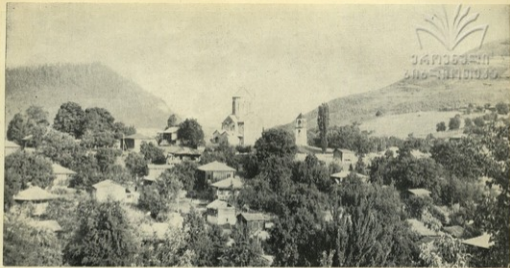

მინა ციხე. (დღევანდელი მონეტის ადგილიდან)

ქართული
ლიბრერიონი

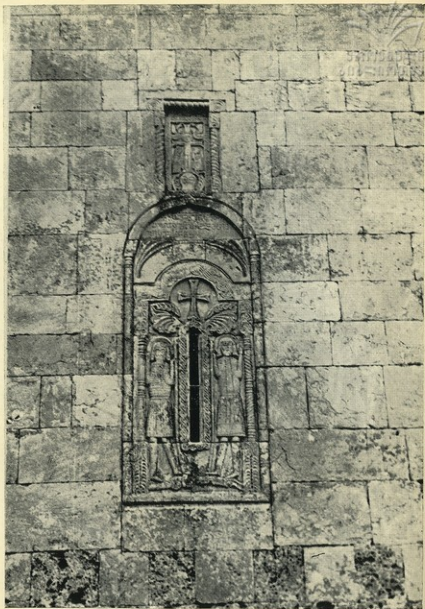
ზარაკონის ეკლესია

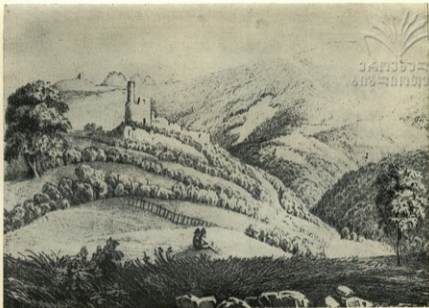
სოფ. ნიკორწმინდა

დიდებულის ფრესკა სოფ. ზემო კრიხის საყდრიდან

მრავალძალის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი.

ხიტვის ციხე. (დედუბა დე შინკერის ალბომიდან)

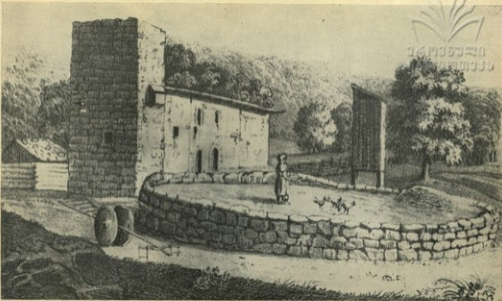
ზაზა და მისი მეუღლის კეკელება ლასხიშვილების ფრესკა ბუჯელის
ღვთისმშობლის ეკლესიიდან

ინი (დუბუა და შინგის ალბიონი)

საქართველოს
ქრონიკა

სოფ. უწევას შორაგვის კარმილამი. (ღიუბუა დე შინაერეს ალბომიდან)

ვიდნენ სახლიდან თავის ბარგი-ბარხანით, ცოლ-შვილით და წავიდნენ სოფელს ტყიბულს და დაესახლნენ იქ, დღესაც ტყიბულში სახლობენ, ხოლო მათი საცხოვრებელი დაიფლო იაშვილმა“.

რაჭაში იაშვილების დამკვიდრების ფაქტი, რომელსაც სოფელ... მონ I-ის მამის, ალექსანდრე V-ის, იმერეთში მეფობის დროს ჰქონდა ადგილი, ისტორიულ სინამდვილეს არ შეეფერება.

ეს გვარეულობა უკვე XV საუკუნეში ჩანს ამ მხარეში. გამოცხადებული არ არის, რომ ისინი მართლა ჩერქეზეთიდან იყვნენ გამოსული, მაგრამ რასაკვირველია, გობეჯიშვილებთან არავითარი ნათესაობა არ უნდა ჰქონოდათ. ქასრადეებს შეიძლება მართლაც ეკუთვნოდათ თავის დროზე კლდისუბნის ანუ სადმელის ციხე, რადგან ამ ციხის ეკლესიის ნანგრევებს დღესაც „ქასრაულს“ უწოდებენ.

თ. შარაბაძის მიერ შემოსახლვრული საიაშვილოს საზღვრები ისტორიულ დოკუმენტებით მტკიცდება. რაჭაში ამ სათავადოში შედიოდა კლდისუბანი, სადმელი, ბოსტანა, ლეიარა და ზოგჯერ სოფ. კრიხიცი. იაშვილებს ორი სასახლე ჰქონდათ: ერთი — ლეიარაში, მეორე — კლდისუბანში. ეს უკანასკნელი შარაბაძის ცნობით იყო: „კლდის წვერზე ციხე აშენებული და მის სიახლოვეს ერთი მაღალი სამსართულიანი კოშკი და მეორე, პატარა, ქვევით კოშკი ესეც სამსართულიანი... ამ კოშკს ქვედა სართულში გამოუდის შშვენისევი წყარო“.

ამ ციხის ნანგრევები დღესაც დგას სოფ. კლდისუბნის ჩრდილოეთით მაღალ გორაკზე, იქ სადაც მდ. რიცეულას მისი მარჯვენა შენაკადი ქაფაფა ღელე უერთდება. ციხის გორაკი კლდოვანია და ციხეზე ასევე მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან შეიძლება. ციხის ეკლესია და იქვე მდგარი კოშკი დღეს ძალზე დაზიანებულია. შარაბაძის ცნობით, ამ ეკლესიაში გასულ საუკუნეში ღვთისმშობლის ხატი ინახებოდა. ადრე, 1820 წლის აჯანყების დროს ეს ხატი რაჭის ერისთავის შთამომავლებს წაუღიათ, შემდეგ სადმელიდან თითო ბათმანი პური შეუკრებიათ კომლზე, ერისთავის ოჯახისთვის სასყიდლად გადაუციათ და ხატიც უკან დაუბრუნებიათ. დღეს ეს ხატი დაკარგულია.

ციხის ორი კოშკი შედარებით კარგად არის შემონახული. სამხრეთ-დასავლეთი კოშკის ძირიდან დღესაც გამოდის წყლის პატარა ნაკადი. ეს ალბათ ის კოშკია, სადაც იაშვილებმა წყარო შეიყვანეს.

ჩრდილოეთ კოშკს სათოფურებიც აქვს და მესამე სართულზე თითოეულ მხარეს ოთხ-ოთხი დურო. კოშკებიდან მოშორებით, სამხრეთით, ციხის ეზოს კვალი ჩანს.

იაშვილთა საგვარეულო ეკლესია X ს-ის კლდისუბნის ღვთისმშობლის ეკლესია იყო. „წირვა-ლოცვას უფრო ხშირად ისმენდნენ ამ ეკლესიაზე იაშვილები და იმარხებოდნენ აქ, მაგრამ მიწაში კი არა, შიგნით ეკლესიაში ჰქონდათ აკლდამა და ამ აკლდამაში შეინახავდნენ მიცვალებულებს, მარტო საყდრის ამართ, მიწა დაუყრელათ“ — წერდა თ. შარაბიძე.

ნახევრად დანგრეული კლდისუბნის ღვთისმშობლის ეკლესია დგას რიცეულას მარცხენა ნაპირზე. გ. ბოჭორიძემ ამ ეკლესიაში ნახა მოოქვრილი ვერცხლით შეჭედილი ღვთისმშობლის ხატი შემდეგი წარწერით: „ქრისტე, ყოვლადწმიდის ხატი მოგვქედე მე, ჯავახ; თანამეცხედრემან ჩემმა ასთანდარ, საოხად და სახსრად სულისა ჩვენისა“. ჯავახ იაშვილი ლეგენდარული იას უფროს ვაჟად ითვლებოდა.

მდ. რიონის მარჯვენა ნაპირზე, იაშვილების სამფლობელოს სამხრეთ-დასავლეთით ყიფიანების სამფლობელო იყო განლაგებული. ამ გარზე შემდეგი ლეგენდაა შემორჩენილი: „უძველეს დროში ყიფიანები ყოფილან სვანეთში. ბაგრატ მეფის დროს სოფ. წვიმრიში ცხოვრობდა მორკინალი-მეომარი გიორგი გოგიაძე, რომელსაც ჰყავდა ათასი მორკინალი. ბაგრატ მეფეს ხონთქარმა მეტისმეტად გაუჭირა საქმე, ოსმალეთის ჯარი გადმოსხა შავი ზღვის პირას და უნდა შემოსეოდა იმერეთს. ბაგრატ მეფემ მაშინვე აფრინა შიკრიკი გიორგი გოგიაძესთან სვანეთში: აბა, ჩემო გიორგი, როგორი იმედი მაქვს შენი, ახლავე შეიარაღდი შენი ათასი კაცი და ცხენისწყალს გადმოღმა მომეშველეო. გიორგიმ მოისმინა შიკრიკის პირით მეფის ბრძანება და შიკრიკი უკანვე გამოისტუმრა, მოახსენე იმერეთის მეფეს და ჩემს ბრძანებელს, რომ დაუყოვნებლივ გეახლებითო. გიორგი გაუდგა გზას თავისი მეომრებით და დაბანაკდა სოფ. მურს, ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზე. აქედან მან ქუთაისს ბაგრატ მეფეს შიკრიკი გაუგზავნა და აცნობა: გეახელი მეფეო. მეფემ მოუსმინა შიკრიკს და ბრძანა: რას ვაქნევ, რაში მინდა შენი ბატონის მურსი დაბინავება, მე ის აქ მჭირდებაო. შიკრიკმა მოკრძალებით მოახსენა მეფეს: ის სტუმარია, მეფეო, თქვენ მასპინძელი, როგორც მასპინძე-

ლი, იქ უნდა შეეგებოთ სტუმარსო. კარგით, ბრძანა მეფემ, წადი და მოახსენე შენს ბატონს მოვდივარ-თქო. შიკრიკი გაბრუნდა. მეფე თავისი ამალით გაემგზავრა მურს გოგიაძის სანახავად. მორიგეებმა მოახსენეს გიორგის მეფე მობრძანდებო. გიორგი მაშინვე გამოვიდა თავის ფანჩატურიდან და შეეგება მეფეს. ჰო, ჩემო გიორგი გოგიაძე, რა ყოფიანი (ყოფი — ამაყი) რამე-ხარო — მიაძახა მეფემ და გადაეხვია გიორგის. მას აქეთ დაერქვა გიორგი გოგიაძეს ყოფიანი. შემდეგ და შემდეგ გოგიაძე დაიკარგა და დარჩა ყოფიანი: გოგიაძე-ყოფიანის შთამომავლობა გამრავლდა და ზოგი ლეჩხუმს დასახლდა, ზოგი — რაჭას, ზოგიც სხვაგან“.

ამ ლეგენდიდან მხოლოდ ის არის მართალი, რომ ყოფიანი სვანური წარმოშობის გვარია. მათ რაჭაში ეკუთვნოდათ სოფლები ხვანჭკარა, ჩორჯო და ტოლა. XVIII ს-ის დასასრულს ლეჩხუმელი გელოვანები ტოლას ედავებოდნენ ყოფიანებს.

ყოფიანების ციხე-დარბაზი ხვანჭკარაში ძალზე ორიგინალური იყო. აქ ბოსელას მთის ძირში ორი ერთმანეთისაგან რამდენიმე ასეული მეტრით დაშორებულ კლდეზე ამოყვანილი იყო „ქვედა და ზედა ციხეები“ — კოშკები. აქვე მინდორზე იდგა ყოფიანთა პატარა ზომის ეკლესია ტუფის ქვით ნაგები. ეს ეკლესია, რომელიც დღეს ძალზე დანგრეულია, თავის დროზე შიგნიდან ფრესკებით იყო შემკული. XVI—XVII საუკუნეებში რაჭის ერთი ნაწილი უშუალოდ იმერეთის მეფეებს ეკუთვნოდათ. შორი მათი საზაფხულო რეზიდენცია იყო. „აქა ყოფილა საზაფხულო სასახლე აწინდელთა მეფეთა, ადგილის შეუნიერობისათუს, კეთილ აგარაკოვანი — „წერს ვახუშტი. როგორც გ. ბოქორიძემ დაადგინა, ეს საზაფხულო სასახლე იდგა სალხინოში — ჭიჭინაძეთან უბანში. აქ მდ. შათრისწყლის მარჯვენა ნაპირზე ძველად ეკლესიაც მდგარა. 1925 თუ 1926 წელს ერთ ადგილობრივ მცხოვრებს ამ ეკლესიის ნანგრევები გაუთხრია და ქვის მასალა სახლში წაუღია. მის ეზოში გ. ბოქორიძემ ნახა შესანიშნავი ჩუქურთმით შემკული კანკელის ქვები, რომელიც XIV—XV სს. ეკუთვნოდა.

1925 წლამდე იდგა ამბროლაურში თლილი ქვით ნაგები ეკლესია, რომლის დასავლეთის კარს ნახევარწრიული ფორმის ჩუქურთმიანი და ჭვრის გამოსახულებიანი ქვა ამშვენებდა. ქვაზე ორი წარწერაც იყო. ერთი — ასომთავრული ჭვრის თავზე — „ჯვარი ქრის-

ტესი — ძლევა მტერთა“ და მეორე — მხედრული — „ადიდნა ღმერთმან ორთავე შინა ცხოვრებათა მეფეთ მეფე გიორგი და თანამეცხედრე მისი დედოფალთ დედოფალი თამარ და ძენი მათნი ალექსანდრე, როსტომ და მამუკა“... მხედრული წარწერიანი ქვა იდო სამხრეთის კარის თავზეც. ბოლოს იგი ძალზე დაზიანდა, თუცა წარწერაში მეფე გიორგი გაიჩნეოდა. ამბროლაურის წარწერებში მოხსენიებული ეს მეფე, გიორგი მესამე, იმერთა მეფეა (1604—1637 წწ). ეკლესია მისი მეფობის დროსაა აგებული, რომელიც სამეფო რეზიდენციის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო. „ამბროლაურს, ყოფილა სასახლე აწინდელ მეფეთა, ადგილის შემკობილებისათვის“ — წერს ვახუშტი.

ამბროლაურის ეკლესიის სიძველეებიდან გ. ბოჭორიძეს ადგილზე დახვდა ხეზე ნახატი ღვთისმშობლის ხატი, ვერცხლით შექმნილი. იგი შემკული იყო 62 სხვადასხვა ზომის ძვირფასი ოვლითა და მარგალიტით. ხატს წარწერაც ჰქონდა: „ქრისტე ღმერთო ამბროლაურისა ღვთისმშობელო დაიცივე ორთავე შინა ცხოვრებათა მამკობი და შემომწირველი თქვენი მთავარებისკობოზი ჯაფარიძე სვიმონ“.

ეს ხატი XVII ს-ის შუა წლებს ეკუთვნის. ამბროლაურიც ამ ხანიდან გვხვდება წერილობით წყაროებში. ადრე მას მეტეხარა ეწოდებოდა. ამბროლაური ამროლისძეთა ნამოსახლარს აღნიშნავს. აქ, ტოლოჩანოვისა და იველევის დროს „მეფის მობრძანების შემთხვევისათვის ეკლესიის ახლოს ხის შენობა იდგა. ამბროლაურში რამდენიმე კოშკიც იდგა, რომელთაგან ერთია შემორჩენილი. კოშკი სამსართულიანია და დუროები გააჩნია. კოშკს სათოფურებიც აქვს, მაგრამ ეს გვიანდელი უნდა იყოს. კოშკი შუაფეოდალურ ხანაშია აგებული. მას „მაჩაბლის კოშკს“ ეძახიან. ეს იმიტომ, რომ ამბროლაური 1769 წლის შემდეგ სოლომონ I-მა წულუკიძეების სიძეს, ქართლიდან გადმოსულ ზურაბ მაჩაბელს უბოძა. ამბროლაურის ეკლესია ამ ოჯახის კარის ეკლესიად გადაიქცა და წირვა-ლოცვა მაშინ იმართებოდა, როცა მაჩაბლების ოჯახის წევრები ინებებდნენ.

ამბროლაურის ეკლესია მიწასთანაა გასწორებული. რამდენიმე ჩუქურთმიანი ქვა ამ ეკლესიიდან ამბროლაურის მუზეუმში ინახება.

XVI—XVII სს-ში იმერეთის მეფეებს სოფ. ნიკორწმინდის დიდი ნაწილი ეკუთვნოდათ. 1651 წ. სოფელში იდგა მეფის სასახლე, რომელშიც სპარსელებისაგან დევნილი თეიმურაზ I ცხოვრობდა,

თავისი ოჯახით. ეს სასახლე რამდენიმე ერთსართულიანი ფიქრული შენობისაგან შედგებოდა.

იველევის ანგარიშში ამბროლაურის მახლობლად ერთი სოფელი, შესაძლებელია საეკციაა აღწერილი თავისი საყდრით. აღწერილობაში კარგად ჩანს თუ რამდენად მდიდარი იყო რაჭის ეკლესიები: „კრიხულას მდინარის იქით, მთებში, მდ. რიონის ნაპირას, არქიეპისკოპოსის საცხოვრებელია. არქიეპისკოპოსის სადგომში მიქაელ მთავარანგელოზის ხის ეკლესიაა. სიმონ არქიეპისკოპოსმა კაცი გამოგვიგზავნა, ეკლესიაში სალოცავად მიგვიწვია. იმ დროს სწორედ წირვა მიმდინარეობდა. ჩვენ ელჩები ნიკიფორე და ალექსი ეკლესიაში მივედით, არქიეპისკოპოსი სახლის წინ შემოგვეგება. საყდარში, აღსავლის კარების მარჯვენა მხარეს ვერცხლით მოჭედილი კვერთხია... კვერთხის ზემოდ ვერცხლის კიდობანია, მოჭრული, გვერდებზე მაცხოვარი, ღვთისმშობელი, იოანე წინამორბედი, წმინდა დიმიტრი და წმინდა გიორგია ამოტვიფრული. კიდობანს ზემოთ ოქროს ჯვარია... ამ უკანასკნელზე უფლის ჯვარცმაა გამოსახული და ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებით არის შემკული... იმავე საყდარში მარცხენა მხარეს ყოვლად წმინდა ღვთისმშობლის ხატია ოქროს პერანგში ჩასმული და ძვირფასი ქვებით შემკული — ალისფერი და ცისფერი იაგუნდებით“.

XVII ს-ის 60-იან წლებამდე რაჭის ერისთავები იმერეთის მეფის მოხელეებს წარმოადგენდნენ, ბაგრატ III-მ, იმერთა მეფემ, თავისი სამეფო ოთხ სადროშოდ ანუ სასარდლოდ დაყო. მესამე სასარდლო რაჭა, ბუნებრივია, მის ერისთავს ჩააბარა. რაჭის ლაშქარი ბარშიც გაპყავდათ, როცა ქვეყანას თურქები შემოესეოდნენ, მაგრამ მათ ძირითადად იმერეთის სამეფოს ჩრდილოეთი საზღვრების დაცვა ევალებოდა. „იმერეთის სამეფოს, რაც კავკასიონის მხარე მიეწერება და რომელიც იწყება დიდი ლიახვის შემოქნავენი ოსნი და სხვანი მთის კაცნი.. რაჭის საერისთავოს მიეწერებიან“ — წერდა XIX საუკუნის დასაწყისში ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე იოანე ბაგრატიონი. გვიანფეოდალურ ხანაში ცენტრალური კავკასიონის ტომებისათვის ურთიერთთავდასხმა ჩვეულებრივ ამბავს წარმოადგენდა, რომლისგანაც არც რაჭა იყო დაზღვეული. ჩვენ წიგნის წინა თავში უკვე მოვიყვანეთ რამდენიმე ლეგენდა ჩრდილოეთიდან მთის რაჭაზე ასეთი თავდასხმათა შესახებ.

შემორჩენილია კიდევ ერთი ხალხური ლექსი, სადაც მთის გადაღმა მეზობლების ზემო რაჭაზე მარცხიანი ლაშქრობის ამბავია გადმოცემული.

ყაისი რაჭას წავიდა,
ის ბასიანი თავია,
სკოდორა ღელეს გავიდა,
ხიზანს დაივლო თვალა.
შეყავრე მუშა მოდიან,
ფაციაშვილიც არია,
დასტრეს გიორგელა სვანი,
უკან გაურტეს რხმალია.
წესსა კაცი გამოგზავნეს,
„გვახმარე შენი ძალია“!
ეს წესი და ეს სორელი
შეიქმნა დიდი ჯარია.
ყაისი უკან ჩამოდგა,
არ დაუბნიეს კვალა.
„შემოიციადე, ყაისო,
დრო აღარ არი შენია
სულა გლეხი ნუ გგონია,
ჯათარჩიენიც არია“
ყაისი შეხტა ქვა ქვეშა
ფინთიხი მოხვდა ყბა ქვეშა;
„წინ წამოდექი, ბაბუნა,

თუ რომ გიჭრიდეს რხმალია“.
„მე რხმალის არა ვიცი რა“,
— ჩაივლო ჩახმასს ხელა.
ჩამოკრა ჩინაბიძესა,
ჩაართვა ცალი მხარია.
მაყლანს ჩავიდა ამბავი,
ტიროდა ქალის ჯარია,
ჩამოჯდომილა ჯამბოლა,
ჩამოუვლია თავია,
„ვინ იყო რაჭის მეგვეარი,
ყაისს რომიჭრა თავია“.
„ასე მოგიჭრა თავია,
როგორც კვიქვი ფხალია“.
ყაისის ცოლი ტიროდა:
„ტიორის ქაჯას გავიდა
ქია და შავი გველია;
თუ რომ გაზაფხული მოვა,
სორს მოუკიდებ ცეცხლსაო“.
ჩვენც ანითი გავათავებთ
ამ ყაისისა ლექსსაო.

იმერეთის სამეფო ყოველთვის ცდილობდა თავისი გავლენა გავრცელებინა კავკასიონის ქედის გადაღმა. ერთ ჭრონიკაში 1601 წლის თარიღით ჩაწერილია: „აქა დაიბყრა სრულებით დვალეთოსეთი და აღილო ციხე და სოფლები მეფემან როსტომ იმერეთისამან“. ეს ლაშქრობა ძირითადად რაჭის ძალებით განხორციელდა. ამიტომ მალრან-დვალეთზე და საკუთრივ დვალეთზე რაჭის ერისთავები და თავადი ჯათარჩიენები XVIII საუკუნის 60-იან წლებშიც აცხადებდნენ პრეტენზიას. ვახუშტის ცნობით, გარკვეული გავლენა რაჭის გამგებლებს ოსეთის მეორე მზარეზეც — დიგორზეც ჰქონიათ: „გარნა დიგორ მცირედ რასამე ჰმორჩილებს რაჭის ერისთავს, ვინაითგან უბყრიეს მას რაჭა, და არს დღეინდელად ესრეთ“.

რაჭის ერისთავები მეფის მოხელეობასთან ერთად დიდი ფეოდალებიც იყვნენ. თავდაპირველად, მათი საკუთარი მამული წესს, სორს და ლუხუნის ხეობის სოფლებს მოიცავდა.

1651 წელს პაპუნა რაჭის ერისთავს რუსი სტუმრები ეწვივნენ. „ალექსანდრე მეფესთან ეს ერისთავი პირველი ხარისხის თავადი და პატიოსანი კაცია... ელჩებს თავის მამულიდან ერთი ვერსის დაშორებით შემოგვეგება და სადილზე მიგვიწვია... აქ სუფრაზე ყველაფერი წესრიგი და ღირსეულად იყო... ჩვენ ნიკიფორე და ალექსი პატივით გაგვისტუმრა და 5 ვერსის მანძილზე პირადად გაგვაცილა“ — წერს იევლევი. რაღაც 8 წლის შემდეგ რაჭის ერისთავთა მეფის ასეთი მორჩილებიდან კვლიც აღარ იყო დარჩენილი.

1660 წელს ალექსანდრე იმერთა მეფე გარდაიცვალა. ტახტზე მისი ვაჟი ბაგრატი ავიდა. სამიოდე თვის შემდეგ ახალ მეფეს დედინაცვალმა დარეჯანმა წაართვა სამეფო ტახტი. მალე იმერეთის სამეფოს საქმეებში საქართველოს სხვა ხელისუფალნიც ჩაერვივნენ, თურქებმაც წამოჰყვეს თავი. ასე დაიწყო შინა ომი დასავლეთ საქართველოში, რომელმაც თითქმის ასი წელი გასტანა. რაჭის ერისთავები ამ შინაომის აქტიური მონაწილეები იყვნენ. ისინი ჯერ კანონიერი მეფის ბაგრატის მომხრენი იყვნენ, შემდეგ არჩილ მეფეს — ცნობილ ქართველ პოეტსა და პოლიტიკურ მოღვაწეს — უჭერდნენ მხარს. იყო ქვეყანაში ურთიერთმიხტომა და ყმა-მამულის აოხრება. „ტვე ქორონიკონს (1668 წ. თ. ბ.) მე გენათელმა გედეონმა ხიდი ავაშენე ჭიშურას ზედა... მეორე წელს გელათს წყალწითელაზე ვაშენებდი ხიდსა და არ დამაცალეს რაჭველებმა, თვარა გათაეებას ვუპირებდი“ — ვკითხულობთ გელათის მონასტრის ერთი ხელნაწერის მინაწერში. ამ შინაომში რაჭაც არანაკლებ ზარალდებოდა. 1679 წ. რაჭაში თურქებმა ილაშქრეს და „მოსწუნეს, მოსტყვევნეს“ ეს მხარე. 1716 წ. ისინი კვლავ შეეცადნენ რაჭაში შეჭრას, მაგრამ უშედეგოდ. შინაომი კი უფრო და უფრო ანადგურებდა ქვეყანას.

ერთხანს ერისთავებს რაჭის თავადებიც უჭერდნენ მხარს. შემდეგ ვითარება შეიცვალა. ერისთავებმა ადგილობრივი თავადების ყმა-მამულის მითვისება და მათი რაჭიდან გაძევება დაიწყეს. განსაკუთრებით დიდ წარმატებას როსტომ ერისთავმა მიაღწია, რომელმაც ეს ტიტული დაახლოებით 1750 წ. მიიღო. მან გააძევა ჭაფარიები, წულუკიძეები, იაშვილები და რაჭის ფაქტიური მფლობელი გახდა. როსტომი დიდ ყურადღებას უთმობდა ერისთავთა მთავარ რეზიდენციის მოვლა-პატრონობას. მან საგანგებოდ გაამაგრა ხიდიკარის კოშკები და მინდა ციხე. ბარაკონში მის დროს ერისთავთა

ქვიტირის სასახლე იდგა. მალე როსტომი აღარ დააკმაყოფილა ბარაკონის ერისთავთა კარის ეკლესიამ. აღმოსავლეთ საქართველოდან მან საგანგებოდ მოიწვია ვინმე ავთანდილ შულავრელი და ახალი ეკლესიის აგება დაიწყო. ეს უკანასკნელი კარგი ხუროთმოძღვარი აღმოჩნდა და XI—XIII საუკუნეების სტილის ლამაზი გუმბათიანი ტაძარი აღმართა, რომელიც შორიდან შუაფეოდალური ხანის ძეგლად აღიქმება. ბარაკონის ეკლესიის მშენებლობა 1753 წ. დასრულდა, რაზეც მეტყველებს დასავლეთის კარის თავზე შემორჩენილი წარწერა, რომელშიც როსტომ ერისთავი და მისი ოჯახის წევრებია მოხსენიებული. წარწერები შემორჩენილია ბარაკონის სამხრეთ და ჩრდილოეთ კარის თავზე. მათშიც როსტომ ერისთავი ღმერთს დაცვასა და შეწყალებას სთხოვს. აღმოსავლეთ მხარეს, სარკმლის თავზე წარწერაში „ოსტატი შულავრელი ავთანდილი“ არის მოხსენიებული.

ბარაკონის ეკლესიაში, შიგნით არის საფლავის ქვა მხედრული წარწერით: „წელსა ჩლივ-სა ლოდსა ამას ქვეშე მდებარე არს ეკლესია, მისა აღმაშენებელი რაჟის ერისთავი სხვათა უფროს ტომი ნეტარად განსასვენებლად საუკუნოდ იყოს ხსენება მისი“. ეს არის როსტომ ერისთავის საფლავის ქვა. წარწერაში მისი გარდაცვალების თარიღი შეცდომითაა მოცემული. ჩლივ ანუ 1767 წ. როსტომი ცოცხალი იყო და დასავლეთ საქართველოს უძლიერეს ფეოდალს წარმოადგენდა.

საოცრად გაუგებარია დღეს ჩვენთვის ფეოდალის ბუნება. როსტომ ერისთავი თავის დროისათვის განათლებული ადამიანი იყო, გააჩნდა მდიდარი წიგნთსაცავი, ზეპირად იცოდა „ვეფხისტყაოსანი“, თავისი სახსრებით ააშენა ქალთა მონასტერი იერუსალიმში. რაჟის ერისთავს თავისებურად საქართველოც უყვარდა და ქრისტიანობაც. თავისი მოქმედებით კი სამშობლოს მტრებს ეხმარებოდა. იგი ებრძოდა სოლომონ I-ს, რომელიც ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის იღწვოდა. 1769 წლის სექტემბერში სოლომონ I-მა როსტომ ერისთავი შეიპყრო, დააბრმავა და საერისთავო ჩამოართვა. სასტიკად დაინაჯნენ მისი ვაჟებიც. რაჟიდან გაძევებულ ფეოდალებს ყმა-მამული დაუბრუნეს. ერისთავთა მამული მეფის საკუთრებად გამოცხადდა.

სოლომონ I-ის დროს იმერეთის მეფის ერთ-ერთ მთავარ საზა-

ფხულო რეზიდენციას რაქაში სხარტალი წარმოადგენდა. ამ სოფელში მეფის სადგომის კვალმა დღემდე მოაღწია. იგი მდინარე ქსანთის ტულას მარცხენა ნაპირზეა და „სასახლე“ ეწოდება.

როსტომ რაქის ერისთავი დაახლოებით 1790 წელს გარდაიცვალა. მისმა მრავალწლიანმა მეტოქეობამ სოლომონ I-თან თანამედროვეებზე დიდი შთაბეჭდილება დატოვა. ამის შესახებ მრავალი ლეგენდა შემორჩა. მათ შორისაა გალექსილი „თავად ჯაფარ ჯაფარიშვილის წერილი თავად როსტომ ერისთავისადმი მინაწერი“.

ჯაფარ ჯაფარიშვილი ჯაფარიძეთა სათავადო სახლის წარმომადგენელი ყოფილა. მას როსტომ ერისთავის ბრძანებით თვალები დასთხარეს. და აი ერთხელ პატივყარილი, ბრმა როსტომი აღდგომა დღეს თავის ყოფილ ბარაკონის ეკლესიას ეწვია. ეს შეიტყო ჯაფარიშვილმა, ყოფილ ერისთავს აღდგომა მოულოცა და ნიშნის მიგებით მისწერა:

„სწორედ წესი არს ბრმისათვის: კაცნი ჯოხით წინ უძღოდეს,
 ევლარ ნახვ იმ დიდებას, შენთან უხვად ყმანი რბოდენ.
 მე მომთხარე თვალი, მაგრამ შენც მოგეგო ესოდენ.
 მეც წამახდინე, შენც წახდი, ქრისტე აღსდგა, გიხაროდენ.
 ...დაგექცა ციხე ბარაკონს, კოშკები ხილის კარისა,
 დაგექცა ციხე სევისა, საქართო ქვედა ქარისა,
 დაგექცა იმბრალურის კოშკები ციხის გეარისა,
 აწ ხელთ იპყარი ჯოხი და ტომარი სათხოვარისა!

სულ გაიწვიეტეს ყველი, რაც გყავდა ჯოგი ირუები,
 აღარ გყავს მხნენი ხუთასი, მირად თავს მდგომნი გმირები;
 სულ გაიუჭმდა ყველაზე ბრძანება დანაპირები,
 სრულად გაგიქრა მოლხენა და ტბილი ძილისპირები.

გაგიქრა უდაბნოები, მწირველ-მოლოცველი ბერები,
 გაგიქრა ყმანი შებეგრე, რიცხვით ორ-სამჯერ ბეგრები,
 დაგიფშენეს ბელელ-მარნები, ათასიანი ქვევრები,
 გასწვიეტეს ჯოგი ძალისა, ნაგაზ-შეძებარ-მწვერები.

გაგიქრა გულის წადილი, ჩვეულებრივი ქველობა,
 წაგართვეს ჯოგი ოც აღგილს, ვერ იტევს მთა და ველობა,
 გაგიქრა აზრი მაღალი, შორით გაქვრეტა გველობა,
 გაგიქრა ქვეყნის დანახვა, ცოლ-შვილის შემხედველობა...

ონისა ციხე წამართვი, და ზედ პატარა ქალაქი,
 წამართვი გლეხი გლოლაშიდ, ხურო, დურგალი, დალაქი,
 მაგრამე შეგჩა ყველაი რომ მომერეე ძალათი,
 აწ ბრმა ხარ სოფლად ითხოვე, მკლავს წამოიცი კალათი.

უწერას წყლები წამართვი, ვაკით, ქაობით, მთებითა,
ცა — ქუდად, მიწა ქალამნად, იყავთ და ვერ იქნებითა!
დიდო როსტომო, შეგძახდნენ, ველარ გაძეხი ჭებითა,
ამდენ ხანს როგორ ცოცხალ ხართ, მიკვირს, რომ აღარ
კვდებითა.

რად არ დასჯერდი, რომ იყავ დიდი დიდების მფლობელი?

არა დასჯერდი, შეიქმენ სამეფოს შვა გამყოფელი,

მაჰმადის სჯულის ერთგული და ჩვენი სჯულის მგობელი,

ეხლა კი დარჩი ვველასგან საქიქელ-საბასრობელი!

მე მომთხარე თვალი, მაგრამ შენც მოგვეო ესეოდენ,

მე წამახდინე, შენც წახდი, ქრისტე აღდგა, გიხაროდენ!”

1784 წელს სოლომონ I გარდაიცვალა და ტახტი დავით მეფემ დაიკავა. ახალი მეფის და ელენე, როსტომ ერისთავის ვაჟის გიორგის მეუღლე იყო. ამიტომ, დავით მეფემ რაჭის საერისთავო აღადგინა და ერისთავობა გიორგის ძეს ანტონს უბოძა.

რაჭის საერისთავოს აღდგენა განსაკუთრებით წულუკიძეებსა და წერეთლებს ეწყინათ, რადგან მათ სოლომონ I-ისაგან ბოძებული ერისთავთა კუთვნილი ყმა-მამული უკან უნდა დაებრუნებინათ. 1785 წლის გაზაფხულზე გიორგი და ბერი წულუკიძეები შეეცადნენ რაჭა თავის ერთგულებაზე დაეფიცებიათ, მაგრამ მათ მხოლოდ ჭიდროთას ციხის დაკავება მოახერხეს.

1785 წლის მიწურულში დავით მეფემ ანტონის ნაცვლად რაჭის ერისთავად მისი მამა გიორგი როსტომის ძე დანიშნა, რასაც აჯანყება მოჰყვა. 1786 წლის დასაწყისში ბერი წულუკიძემ და პაპუნა წერეთელმა ახალციხის საფაშოში 1000 თურქი და 500 ლეკი დაიჭირავეს და იმერეთის გავლით რაჭაში შემოიჭრნენ. მეფეს ოდიშის მთავარი დაეხმარა. გადამწყვეტი ბრძოლა სხვაგანთან მოხდა. „რა დილა გათენდა ეწყვნენ ურთიერთს, — წერდა XIX ს-ის დასაწყისის ქართველი ისტორიკოსი ნიკო დადიანი, — და იქმნა ბრძოლა ძლიერი, და იოტნეს ოდიშ-ლეჩხუმთა ლეკნი და თათარნი, დასჭრეს პაპუნა წერეთელი და მრავალი დახოცეს... ბერი წულუკიძე და დაჭრილი პაპუნა წერეთელი შევიდნენ კვარას ციხესა შინა... და დაშთომილი ლეკნი და თათარნი დამაგრდეს სხვაგან სახლსა, ბელელსა და საბჭელსა შინა... ლეკები გამოსწვნეს სახლსა შინა. მოჰკლეს, მოსწყვიტეს, ერთისა ცოცხალნი არა წარსრულ არიან“... მალე ბერი წულუკიძე და პაპუნა წერეთელი მეფეს დანებდნენ.

ნიკო ღადიანთან მოხსენიებული „სხვაეას სახლი“ არის „სხვა-
ეას სასახლე“, თავისი სამეურნეო თუ საცხოვრებელი კომპლექსით.
ეს სასახლე რაჭის ერისთავმა ლომინმა ააგო XVII ს-ის პირველ ნა-
ხევარში. გასული საუკუნის დასასრულს „სასახლეს“ ვრცელ ვაკეს
ეძახდნენ ზემო სხვაეაში; სოფლის კანცელარიასთან ახლოს. ამ
დროს აქ მხოლოდ სანახევროდ დანგრეული ბუხარია იყო შემორ-
ჩენილი.

1787 წელს გიორგი რაჭის ერისთავი გარდაიცვალა და მეფემ
ანტონ გიორგის ძეს ერისთავობა ხელმეორედ უბოძა. 1789 წ. იმე-
რეთის სამეფო ტახტი დაიკავა სოლომონ II-მ, რომელმაც სულ მა-
ლე საბოლოოდ გააუქმა რაჭის საერისთავო. ორი ათეული წლის
შემდეგ იმერეთის სამეფოს მოელო ბოლო. 1801 წელს რუსეთის იმ-
პერიამ აღმოსავლეთ საქართველო შეიერთა, ხოლო 1810 წელს იმე-
რეთის ჯერიც დადგა. ამ წლის აპრილის დასაწყისში რაჭის ყველა
მნიშვნელოვანი სიმაგრე რუსთა ჯარს ეკავა. „მუშეკეტერების პოლ-
კის მაიორმა გოდრიმოვიჩმა — ვკითხულობთ ერთ მოხსენებით ბა-
რათში — ძალზე მოკლე დროის განმავლობაში მოახერხა დემორ-
ჩილებინა რაჭის შემდეგი სიმაგრეები: ტოლა, ხვანჭკარა, ხოტევი,
ნაგარევი, ონი, პატარა ონი, მინდა, ხიდისკარი და ჭიდროთა“. ახალ-
მა ხელისუფლებამ 1811 წ. ყოფილ იმერეთის სამეფოში ტერიტო-
რიულ-ადმინისტრაციული რეფორმა ჩაატარა. შეიქმნა რაჭის ოკ-
რუგი ანუ მხარე, რომელშიც მთელი რაჭა გაერთიანდა. მას ოკრუ-
გის უფროსი განაგებდა, რომელიც აქ დაბანაკებული ჯარის ნაწილე-
ბის უფროსადაც ითვლებოდა. რაჭის ოკრუგის ცენტრი სხვაეა იყო.

პირველ ხანებში ახალი წელისუფლება ნაკლებად ერეოდა მხა-
რის ცხოვრებაში, მაგრამ მალე ვითარება შეიცვალა. 1819 წ. ყოფილ
იმერეთის სამეფოში ახალი ხელისუფლება შეუდგა საეკლესიო რე-
ფორმების გატარებას და ამ მიზნით საეკლესიო ყმა-მამულის აღ-
წერა დაიწყო. ეს რეფორმა მოსახლეობის ყველა ფენის ინტერესებს
ძალზე აუარესებდა. ამიტომ იფეთქა საყოველთაო აჯანყებამ. აჯან-
ყების ერთ-ერთ მთავარ ცენტრს რაჭა წარმოადგენდა. 1820 წელს
რაჭაში აჯანყება თვით იმერეთის მართებელმა გორჩაკოვმა ჩაახშო.
მეამბოხე ფეოდალების ციხე-სიმაგრეები მიწასთან გაასწორეს, ხოლო
ისინი რუსეთში გადასახლეს. უფრო მკაცრად დაისაჯა აჯანყებაში
მონაწილე გლეხობა და დაბალი სამღვდლოება. გორჩაკოვმა რაჭის
ოკრუგის ცენტრი სხვაეადან ხოტევიში გადაიტანა.

ფრთები, ფრთები გინდა,
კიდევ ფრთები გინდა,
გინდა დაეუფლო
სივრცეს, ნიკორწმინდა!

გ ა ლ ა კ ტ ი ო ნ ი,
„ქებათა ქება ნიკორწმინდას“.

მ მათე საუკუნის ბოლოს რაჰის საერისთავოს შექმნის შემდეგ, საძირკველი ჩაეყარა დიდ ტაძარს, რომელიც ამ საერისთავოს რელიგიურ ცენტრად უნდა გადაქცეულიყო. ორი ათეული წლის შემდეგ მშენებლობა დასრულდა. ახლად აგებული ტაძარი ნიკოლოზ წმიდის (ნიკოლას წმიდის სახელობის იყო. ამიტომ საყდარსაც ნიკოლოზწმიდა ეწოდა, რომელიც შემდეგ ნიკორწმინდათ შეიკვალა. ტაძარმა თავისი სახელი სოფელსაც მისცა. მას თავდაპირველად ნიკოლასწმიდას ეძახდნენ, შემდეგ — ნიკორწმინდას.

ნიკორწმინდის ტაძრის დასავლეთის შესასვლელს ნახევარწრიული ქვის ფილა—ტიმპანი ადევს. ტიმპანის შუაში რელიეფური გამოსახულებანია, ასომთავრული წარწერებით: „წმიდაჲ თევდორე“, „იესუ ქრისტე“ და „წმიდაჲ გიორგი“. აქვე ერთსტრიქონიანი წარწერაა: „ქრისტე ძეო ღმრთისაო, აღიდევ სიმრთელით და დღეგრძელობით შენ მიერ გვრგვნოსანი ბაგრატ აფხაზთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი და გაზარდე ძე მათი გიორგი ნებასა შინა შენსა, მეოხებითა წმიდისა მღღელთ მოძღურისა ნიკოლოზისაჲთა“. წარწერაში მოხსენიებული ბაგრატ კურაპალატი არის ერთიანი საქართველოს-მეფე ბაგრატ III. იგი 1014 წ. გარდაიცვალა. რანის სამეფო, რომელიც მის ტიტულატურაშია მოხსენიებული, საქართველოს 1010 წ. შემოუერთდა. ამიტომ ზემოთ მოყვანილი წარწერა 1010—1014 წლებშია ამოკვეთილი. ამ წლებში დასრულდა ნიკორწმინდის ტაძრის მშენებლობაც.

ნიკორწმინდის ტაძარი ექსავსიდიანი, ცენტრალურ-გუმბათოვანი ნაგებობაა. დასავლეთიდან და სამხრეთიდან მიშენებული აქვს კარიბჭეები, სამხრეთიდანვე ტაძრის მთავარ შენობას მდგმული აქვს ეკედერი. ორივე ეს მინაშენი XI ს-ში, ტაძრის ძირითად ნაგებობაზე გვიან არის აგებული. სამხრეთის კარიბჭის კამარა ჩუქურთმებითა და ცხოველთა გამოსახულებითაა შემკული.

ნიკორწმინდის ტაძრის სარკმელები მდიდრულად არის მოჩუქურთმებული. ხოლო ფასადები და გუმბათის ყელი ფლამანური რელიეფური ქანდაკებებით არის მორთული. შინაარსობრივად ბარელიეფები ორად იყოფა. ერთ ჯგუფზე გადმოცემულია სცენები ქრისტეს ცხოვრებიდან. გამოსახულებათა მეორე ჯგუფს ცხოველთა ბარელიეფები ქმნიან. განსაკუთრებით მორთულია გუმბათის ყელი. თავდაპირველად გამოსახულებანი მთლიანად ფარავდა მას, ამჟამად მათი დიდი ნაწილი აღარაა. გუმბათის ყელის გარდა ცხოველთა გამოსახულებანი მოიპოვება ფასადების სარკმლებთან და სამხრეთის კარიბჭეში. ყველგან ფანტასტიკური ცხოველებია გამოსახული. მათ შესაბამისი ასომთავრული წარწერები ერთვის. სამხრეთის კარიბჭის თავზე ფრთოსან ლომების გამოსახულებებთან კვითხულობთ: „ქათამეშაი“. აქვე სირაქლეშების ბარელიეფებთან წარწერაა: „სირაქლეში“, ხოლო ფანტასტიკური ფასკუნჯების ბარელიეფებთან — „ფასქუჯი“.

შესაბამისი წარწერები ახლავს ბარელიეფებს საეკლესიო თემებიდან. სამხრეთის კედელში ჩასმულია წარწერა: „ქრისტე ესე მეორედ მოსვლა იესუ ქრისტესი“, ხოლო ტაძრის ჩრდილოეთის ტიმპანზე — „წმიდანი მიქაელ, გაბრიელ“.

ნიკორწმინდის ლაბიდარულ წარწერებში საერო პირებიცაა მოხსენიებული. დასავლეთის კარიბჭის დასავლეთ კედლის ოთხ სტრიქონიანი წარწერა XI ს-ის რაჭის ერისთავებს ეხება: „ძელი ცხოვრებისაჲ, წმიდაო ნიკოლოზ, მეოხ ეყავ წინაშე ღმრთისა კახაბერსა და რატის, ამინ“. აქვე, მეორე წარწერაში რატის ერისთავის ასულია მოხსენიებული: „წმიდაო ნიკოლოზ მღვდელთ მოძღუარო, მეოხ ექმენ წინაშე ღმრთისა დეოფალთ დეოფალსა ევფემიას, ასულსა სულქურთხელისა ერისთავთ-ერისთავისა რატისსა, ამინ“. ტაძრის იატაკზე არის ქვის ფილა, რომელიც ადრე საყდარს გარედან ამკობდა. ამ ფილაზე წარწერაა, რომელშიც კახაბერისძეთა კიდევ ერთი

წარმომადგენელი ნიანიას მოხსენიებული: „წმიდაო ნიკოლოზ მღვდელთ მთავარო, მეოხ ექმენ და მფარველ წინაშე ღმრთისა ნიანიას, ერისთავთა ერისთავსა და ნოველისიმოსს“. საყდრის დასავლეთ კედელში, სარკმელთან, XI ს-ის წარწერა: „წმიდაო ნიკოლოზ, შეიწყალე გიორგი მოძღუარი ამის წმიდისა ეკლესიისა“. ეკლესიის დასავლეთ კედელზე XVI ს-ის წარწერაა დაცული: „წმიდაო ნიკოლოზ მეოხ ეყავ მეფესა გიორგის. მის წყალობით ქელიში ავაშენე ნიკოლოზწმიდელმა საყვარელიძემან მეღქიზედეკ, ამინ“. ეკვდრის ერთ ქვაზე კი XVII ს-ის წარწერაა მოთავსებული: „ჯვარი ქრისტესო განუსვენე სასუფეველსა თეთროს ლასხიშვილის ქალსა, მის შვილს ქაიხოსროს წულუკიძეს“.

ნიკორწმინდის ტაძარი XI ს-ში მოუხატავთ. XVII ს-ის მეორე ნახევარში მხატვრობა გაანახლეს. შემორჩენილი ფრესკების უმეტესობა ამ ხანას განეკუთვნება. აქ გამოხატული საერო პირები წულუკიძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები არიან.

ნიკორწმინდის ტაძარი შეუდარებელია, როგორც ადამიანის შემოქმედებითი გენიის ნიმუში. „აქ წმ. ნიკოლოზ სასწაულოქმედის სახელობის ქვის საყდარი, — წერდა იეველი, — საოცარი ნახელავია. გარედან საყდარი მოჩუქურთმებულია და ქვაზე ამოჭრილია საუფლო დღესასწაულები, წინასწარმეტყველნი... შიგნით კედლები მოხატულია. ადგილობრივი, ქართული ხელობის ხატები ოქროთი არის მოჭედილი, სახელდობრ შარავანდედი და სამოსელი, სახატებებიც ვერცხლითაა მოჭედილი... შარავანდედები კი ოქროსაგან არის გაკეთებული და შემკულია მინანქართა და მარგალიტებით, ხოლო საეკლესიო ჭურჭელი, ბარძიმ-ფეშხუმი და ტრაპეზის ჯვარი ოქროსგან არის ნაკეთები. სახარებაც ოქროთი არის მოჭედილი. საყდრის გარშემო ქვის ზღუდეა, რომელსაც ორი ალაყაფის კარი აქვს დატანებული. ამ საყდარში მეფის მახლობელი ნათესავებია დასაფლავებული, კუბოები საყდრის კედლებშია ჩატანებული და ზედ ხავერდისა და ოქროს ვარაყიანი ატლასია ჩამოფარებული“.

იეველის შემდეგ ნიკორწმინდის საყდრიდან ბევრი რამ დაიკარგა. მიუხედავად ამისა, ჩვენი ს-ის 20-იან წლებში აქ ჯერ კიდევ ინახებოდა ქართული ქედური ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშები, ხელნაწერები, რომელთა უმეტესობა დღეს მუზეუმებს აქვთ ჩაბარებული. რუსი ელჩების მოხსენიებული აკლამები XVIII ს-ის

მეორე ნახევარში ეკლესიის მორიგი შეკეთების დროს ამოაშენეს, 1825 წლისათვის ნიკორწმინდის გალავანის საერთო სიგრძე 80 მეტრი იყო. მას სამი კარიბჭე ჰქონდა დასავლეთით, ჩრდილოეთით და სამხრეთით. გალავნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში იდგა ხის კოშკი მცველებისათვის. კოშკზე ხის ბოძებზე იდგა სამრეკლო ორი ზარით.

1544 წლამდე ნიკორწმინდის საყდართან მონასტერი არსებობდა, რომელიც დიდ ქონებას ფლობდა. „ნიკორწმინდის დაწერილში“ მოხსენებულ 30-ზე მეტ სოფელში გააჩნდა მონასტერს ყმა-მამული. „დაწერილში“ მოხსენებული სოფლებიდან ნაწილი დღესაც არსებობს: მეტეხარა (დღევანდელი ამბროლაური), ზნაკუა (ზნაკვა), ზნაკუას ჯვარისა (ჯვარისა), ნიკოლარს წმიდა (ნიკორწმინდა), კაჩაეთი, ხოტევი, ძირაგეული, კივში (ხიმში), შქმერი, ზედა აგარა (აგარა); ნაწილი — სხვა სოფლებთანაა მიერთებული. მაგალითად სიგელში მოხსენიებული შხრო, ხევხმელი, შომიეთი და ჰერნეული სოფ. ნიკორწმინდის საზღვრებშია. „ზნაკვის აგარა“ (დღევანდელი ნააგარევი) ზნაკვის საზღვრებშია, „ველოშეული“ იგივე ველიშული ადგილია ხოტევიში.

რაკის გარეთ მონასტერს ყმა-მამული გააჩნდა ცხილათში (რცხილათი), ჩიხას, ბაჯითში, ბობოთში, საწირეს, მუხურას, საჩხეორში (საჩხეური) და „ოკრიბას ჯვარისაში“.

1544 წელს იმერთა მეფემ, ბაგრატ III-მ, ნიკორწმინდაში ეპისკოპოსი დასვა, რომელსაც ეკლესიურად „...ოკრიბის მთას აქეთი, ნაკალოებს აქეთ, მუხურის მთას აქეთ, მთა დვალეთისა, ლეზი, გლოლა, ფისონ გამომდინარე რიონი, სრულიად რაჭა ასკის წყალს გამოლმა“... დაუმორჩილა.

საყდრის გალავნის გარეთ ააგეს ნიკორწმინდის ეპისკოპოსის სასახლე. „ეპისკოპოსის საცხოვრებელი ხისაგანაა აშენებული — წერდა გიულდენშტედტი — მაგრამ ის ალბათ უდიდესი და ყველაზე წესიერად აგებული შენობაა იმერეთში, მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და სიგანე 25 ნაბიჯი“. 1825 წლის აღწერილობის მიხედვით ნიკორწმინდელის სასახლე იდგა ოდნავ ამალღებულ ადგილას და ექვსი საცხოვრებელი ოთახისა, საკუჭნაოსა და სალაროსაგან შედგებოდა. აქვე იყო ღობეშემოვლებული მარანი დიდი ჭიშკარით, ფარდული თივისათვის და ქვის საჯინბო.

ახლად დაარსებულ საეპისკოპოსო კათედრას იმერთა მეფემ ბაგრატ III-მ დიდძალი ყმა-მამული შესწირა. საეპისკოპოსოს მეფეთა თუ ფეოდალთა წყალობა არც შემდეგში მოკლებია. ასე რომ 1819 წელს ნიკორწმინდის საეპისკოპოსოს 372 კომლი გლეხი ეკუთვნოდა სოფლებში: ნიკორწმიდა, უყეში, ხონჭიორი, ბუგეული, აბანოეთი, შავრა, ლაღიში, ბარეული, ცახი და თხმორი. მასვე ეკუთვნოდა დიდი ვენახები ბუგეულსა და ქვედა შავრაში, აგრეთვე 10000 დესეტინა მიწა რაჭის ქედზე. 1820 წელს ნიკორწმინდის საეპისკოპოსო გაუქმდა.

გვიანფეოდალურ ხანაში რაჭაში სამი მონასტერი იყო: კელიშის, სორის და ველტყევის.

ნიკორწმინდის დასავლეთით, 4—5 კილომეტრის დაშორებით, შარეულას მარცხენა ნაპირზე, ქარაფოვანი კლდეების ძირას, ჯერ კიდევ 60 წლის წინათ არსებობდა კელიშის ღვთისმშობლის მონასტერი. ეს ულამაზესი ადგილი ბერებისათვის საგანგებოდ იყო შერჩეული. დღეს აქ ძველი სანახევროდ დანგრეული ეკლესია დგას, რომელიც თავის დროზე მოხატული ყოფილა. ეკლესიასთან ახლოს, ახალი დროის, ორსართულიანი, თლილი ქვით ნაგები სამრეკლოა.

ხონჭიორის ეკლესიაში გ. ბოჭორიძემ ნახა XI ს-ის ოთხთავი, რომელიც კელიშის მონასტერს ეკუთვნოდა. ოთხთავს მისი გადამწერის ანდერძი ახლავს, რომლის თანახმად ეს პირი ამ ხელნაწერს, ძვირფას მინანქრიან ხატს... „ღვთისმშობლისა მონასტერსა კელიშს“ უტოვებს.

XVI ს-ის მეორე ნახევარში ნიკორწმინდის ეპისკოპოსმა მეღჭიზედეც საყვარელიძემ დარღვევის პირას მისული კელიშის ეკლესია საფუძვლიანად შეაკეთა. 1591 წ. იმერეთის მეფემ ლევანმა ეს ეკლესია ნიკორწმინდის ეპისკოპოსს უბოძა. 1637 წ. იმერეთის მეფემ გიორგიმ „კელიშის საყდარი მისის მამულითა“ გელათს გადასცა. XVIII ს-ის მეორე ნახევარში კელიშში მონასტერიც აღსდგა და მას თანდათანობით ყმა-მამულიც გაუჩნდა. 1825 წელს მონასტრის წინამძღვარს ეკლესიასთან ახლოს ოთხი თვალი სახლი ჰქონდა. აქვე იდგა შვიდი ხის სენაკი ბერებისათვის. ამ წელს წინამძღვართან ერთად სულ ოთხი ბერი ცხოვრობდა მონასტერში.

1819 წლისათვის კელიშის მონასტერს, რაჭის სხვადასხვა სოფ-

ლებში 16 კომლი ყმა-გლეხი ეკუთვნოდა, ხოლო რაჰის ქედზე 3 ათასი დესეტინა ტყე.

ქელიშის მონასტერში ორ ათეულზე მეტი ძველი ქართული ხელნაწერი ინახებოდა. 1902 წ. მონასტერში ამბროსი ხელაიამ აღმოაჩინა „მოქცევაჲ ქარლისაჲს“ XIII—XIV სს-ის ხელნაწერი, რომელიც ამ თხზულების აქამდე უცნობ რედაქციას წარმოადგენს. აქამდე ქართველებისათვის ამ მეტად მნიშვნელოვანი წიგნის მხოლოდ ერთი, შატბერდული რედაქცია იყო ცნობილი. ახალი, ქელიშური რედაქცია მასზე ბევრად უფრო ვრცელია.

სორის მონასტერის ძირითად ნაწილს, სორის ჯვარცმის ეკლესია წარმოადგენდა. მონასტერი სოფ. სორიდან დგას რამდენიმე კმ-ის დაშორებით, სონტარულას მარცხენა ნაპირას. ეკლესია IX თუ X ს-შია აგებული. მომდევნო საუკუნეებში ამ ერთნავიანი ეკლესიისათვის სამი მხრიდან მიუდგამთ მინაშენები. დაახლოებით ასი წლის წინათ სამხრეთი და ჩრდილოეთი მინაშენი დაარღვიეს, ხოლო დასავლეთის მინაშენი უშუალოდ ეკლესიას მიუერთეს. შიგნით, ეკლესიის აღმოსავლეთი ნაწილი მთლიანად მოხატულია. ფრესკების ერთი ნაწილი XV საუკუნეს ეკუთვნის. ეს მოხატულობა რაჰის ერისთავის ქველი ჭარელისძის თაოსნობითაა შესრულებული. ეს პირი გამოხატულია სორის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედელზე. აქვეა მხედრული წარწერაც: „წმიდაო გიორგი მრავალძალისაო, მეოხ და მფარველ ექმენ წინაშე ღმრთისა ჭარელისძეს ქველსა“. აქვეა მეორე უფრო ვრცელი წარწერა, რომელიც თითქმის აღარ იკითხება. XVIII ს-ის დასაწყისში ეკლესია ნაწილობრივ ხელახლა მოხატეს. რაჰის ერისთავის შოშიტა III-ის ბრძანებით. ეს ერისთავი მოხსენებულა საკუთრბეგლის კედლის ერთ წარწერაში: „ქ... მაცხოვარი პიროლმთისა მე ერისთავი შოშიტა შემეწყალე“. შოშიტა და მისი ოჯახის წევრები ამ ეკლესიის სამხრეთის კედელზე არიან გამოხატულნი.

სორის ჯვარცმის ეკლესიას ამკობდა ჯვარი, რომელიც გადმოცემით გადამშის მონასტერს ეკუთვნოდა, რომლის ნანგრევები გასულ საუკუნეში ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო, ტყეში, სონტარულას პირას. გადმოცემით, ეს ჯვარი გადამშის ეკლესიიდან მოგლეჯილა წყალდიდობის დროს და დინებას სორის მონასტრამდე მიუტყურებია. ეს თქმულება ლექსადაა შემორჩენილი:

„სონტარულს შემოუთვლია
მოვალ და მოვეალები
ფეხზე არ მინდა ნალები,
წისქვილი ბევრი წაიღე
ზედ დაქედილი კარები.

მონასტერს მივეუბლოვდი
ზედ გადავხვიე მკლავები,
კარგი ჯვარი ქვე ნივართვი,
ბუშტები აქვს და თვალები“.

გადმოცემით, სორის ჯვარცმის ეკლესიის სამხრეთი მინაშენი რაჰის ერისთავთა აკლდამას წარმოადგენდა.

შოშიტა III-მ სორის მონასტერს შესწირა „უაშქვას კალმახელიძე პაატა, სომიწოს ნიკოლაიშვილი გოგიტი, კაციტაძე გიორგი, მუხლს ისაკაძე, შათირიშვილი, სხვადას არჩვაძე კაციტი, ონს ურია მოძღვარა და ჯგეტი“. პაატა კალმახელიძეს მონასტრისათვის ყოველწლიურად უნდა გადაეხადა „ოთხი კოდი პური, ოთხი დორა ღვინო, სალორე გასუქებული ტახი, ერთი მომცროსი საკლავი, ერთი ცხვარი და რვა ქათამი“, ნიკოლაიშვილს — „ხუთი კოდი პური, ქერი და მჭადი, ხუთი დორა ღვინო, სალორე გასუქებული ტახი, ერთი ცხვარი, ერთი ქათამი“, კაციტაძე გიორგის — „ექვსი კასრი ღვინო, სამი კოდი პური, ერთი კოდი ქერი, გასუქებული სალორე ღორი, ერთი ცხვარი, ოთხი ქათამი, ცხრა პური“, ...ონს ურია მოძღვარს და ჯგეტის ჩოხა-ნაბადის ფასი და საკმეველი და თევზის ბეგარა“.

ეს შეწირულების სიგელი დღეისათვის უძველესი დოკუმენტია, რომელშიც სორის ჯვარცმის მონასტერია მოხსენებული. ვახუშტი ბაგრატიონი უბრალოდ აღნიშნავს „არს მონასტერი უგუნბათო, დიდი, კეთილშენი, აწ ხუცის ამარად“. 1825 წელს მონასტერს მხოლოდ ორი კომლი გააჩნდა. ბერთა კრებული წინამძღვრისა და მთავარ-დიაკვნისგან შედგებოდა.

გადმოცემით, სორის მონასტერში მრავალი ხელნაწერი და საეკლესიო ნივთი იყო დაცული. შემდეგ მათი ერთი ნაწილი მტერს გაუტაცია, ნაწილი კი გელათში გადაუტანიათ. რამდენად სწორია ეს გადმოცემა ცნობილი არაა. ყოველ შემთხვევაში გასული საუკუნის დასასრულს, როდესაც ამ ლეგენდას სორელები თავიანთ სტუმრებს აცნობდნენ, სორის ეკლესიაში ჯერ კიდევ ქართული ხელოვნების რამდენიმე ბრწყინვალე ნიმუში იყო დაცული. ექვთ. თაყაიშვილმა და გ. ბოჭორიძემ ამ ეკლესიაში აღწერეს ვერცხლით ნაჭედი საწინამძღვრო ჯვარი, ათზე მეტი ძველი ხატი და სხვა საეკლესიო ნივთები. ექვთ. თაყაიშვილმა, დათვალიერების დროს, ეკლესიაში ნა-

გავიდან ამოიღო XI ს-ის ტყავზე გადაწერილი ერთი ხელნაწერი, რომელსაც მეტად მნიშვნელოვანი მინაწერები ახლავს. ერთ მინაწერში „სორის ხევია“ მოხსენიებული“. საწინამძღვრო ჯვარს XIII ს-ის წარწერა აშვენებს: „ქ. მოიქედა მარკოზის დეკანოზობასა, სულასა კელოსნობასა...“

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში რაჭის ყველაზე მდიდარ მონასტერს ველტყევის ნათლისმცემელი წარმოადგენდა. იგი იდგა რაჭის ქედზე, რომელსაც რამოდენიმე ჰექტარი ფართობი ეჭირა და გარს ულრანი ტყე ერტყა. ეს ადგილი ვრცელი ველია ტყეში და სახელწოდება ველტყევიც აქედან მოდის. მონასტერს კიდევ რამდენიმე სახელით მოიხსენიებდნენ: „ნათლისმცემლის უდაბნო“, „რაჭის უდაბნო“, „სხვაგას ნათლისმცემელი“, „სხვაგას უდაბნო“, „სხვაგას მონასტერი“. მონასტრისაკენ ძველად ყველაზე მოხერხებული გზა ბილიკი სოფ. სხვაგადან მიდიოდა. სამანქანო გზა სოფ. ველევიდან მიდის. მანძილი დაახლ. ათი კილომეტრია.

ველტყევის მონასტრიდან დღეისათვის, მხოლოდ სანახევროდ დანგრეულმა ეკლესიამ მოაღწია. თალი მხოლოდ საკუთხეველთან არის შემორჩენილი. გ. ბოჭორიძის დროს ამ ეკლესიის თალი მთლიანად შემორჩენილი იყო. დასავლეთის შესასვლელის თავზე დიდი ქვა იდო მხედრული წარწერით: „ქ. მე თვითმპყრობელმან ლიხთ რაჭისამან, ერისთავმან როსტომ აღვაშენე უდაბნო ველტყევისა, ეკლესია ნათლისმცემლისა, განსაძლიერებლად და წელმრავლობისა“. ეს წარწერიანი ქვა დღეს ამბროლაურის სახვითი ხელოვნების მუზეუმში ინახება. გ. ბოჭორიძეს ამ ეკლესიის აშენების თარიღად 1754 წელი მიაჩნია, რადგანაც ველტყევის მონასტრისადმი ყმა-მამულის შეწირულების სიგელი ამ წლითაა დათარიღებული ვინმე გრიგოლ გამყრელიძის მიერ. ეს შეწირულება გ. ბოჭორიძეს მონასტრის პირველ შეწირულებად მიაჩნია.

ველტყევის მინდორზე შემორჩენილი ეკლესიის თარიღი გ. ბოჭორიძეს დაახლოებით სწორად აქვს მოცემული. ბუნებრივია ეს ეკლესია 1750 წელზე ადრე ვერ აიგებოდა, რადგან როსტომი რაჭის ერისთავობას ამ წლის შემდეგ იღებს. ირკვევა, რომ მონასტერი ველტყევი ამ ეკლესიის აშენებამდე არსებობდა. მე მივაკვლიე 1740 წლის ორ საბუთს, რომელშიც ყიფიანთა და იაშვილთა საგვა-

რეულოს წარმომადგენლები თითო-თითო ყმას სწირავენ ველტყევის მონასტერს ჩორჯოდან და ძირაგეულიდან.

ქუთაისის სახელმწიფო ეთნოგრაფიული მუზეუმის ფონდებში შემხვდა ერთი მეტად საინტერესო საბუთი, რომელშიც ველტყევის მონასტერია მოხსენიებული. ეს დოკუმენტი მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს XVIII ს-ის პირველ ნახევრის რაჭის შესახებ, თანაც დღემდე არაა გამოქვეყნებული, ამიტომ მომყავს ვრცელი ამონაწერი.

ამ დოკუმენტს არც თავი შემორჩა და არც ბოლო. ირკვევა, რომ ესაა უცნობი პირის საჩივარი თავის ბიძებზე; რომელთაც მისთვის კუთვნილი ქონების დიდი ნაწილი წაურთმევიათ. როდესაც მომჩივანის ბაბუა გარდაიცვალა, ეს ბიძები მოწიფული ვეკაცები ყოფილან, ხოლო მომჩივანის მამა „წლისა და ნახევრის“. „დიდებული კაცი იყო პაპაჩემი და მრავალი დარჩა თვალ-მარგალიტი, ოქროვერცხლი, ხატი-წმინდანა“, — ვკითხულობთ საჩივარში. მთელი ეს ქონება ბიძებს მიუთვისებიათ: „თვეში ათ ტყვეს გაყიდდნენ საერთოს და მამაჩემს მჟადსაც არ აკმევდნენ. რომ წამოიზარდა მამაჩემი ... ვახტანგ ერისთავის შვილს მიაართევს და დათუა ბიძაჩემი გრიგოლ ერისთავის ვეზირი იყო და სვიმონ ბიძაჩემი ლომინ ერისთავისა... კარგი ყმა იყო ვახტანგ, გადავარდა. მამაჩემს სნება სჭირდა, ვერ გადაყვა. ბიძაჩემებმა ბრძანეს: სანამდის ბატონი მოუვიდოდეს ეს პილწი-გვეციცალოთო. მოიყვანეს გრიგოლ ერისთავი და ლომინ ერისთავი. გააგდეს მამაჩემი უმოწყალოდ, შემწე არსიდ ჰყავდა. დათუა ბიძაჩემმა ბრძანა მოჯალაბე ერგებაო და მანამდე მოვიხმარო. ვაკრა ხელი და რომელიც უკეთესი შვილი ყავდა გაუყიდა ამ მამაჩემის მოჯალაბეს... დააგდეს მამაჩემი ცარიელი არაფერი არგეს. ლეკური სვიმონ ბიძაჩემმა წაიღო და თოფი დათუა ბიძაჩემმა, გაუცვალეს ერთმანეთს. და ლეკური დათუამ ორ გლეხად გაყიდა. ახლაც უსახლობს ფარახეთს ტოგონიძეები. დათუა ბიძაჩემისას... ხეიძე იყო ნახუცარი, გიორგი ერქვა. მან დათუას ბიჭი მოპარა, გაყიდა და წავიდა. წამოდვა. ჩემ კაცს ბერს ხუციშვილს. იმაში შენ ერეო. მშველელი ვინ ყავდა. ჯერ მან გადაახდევინა. მერე გრიგოლ ერისთავს დაასმინა, ხუცესი ტყვის სყიდვაში გვერიაო. დეიჭირა გრიგოლ ერისთავმა ეს ჩემი კაცი და ჯეჯეგში აფხაზს მისცა. გამოეპარა შინ მოვიდა. ეს მამაჩემს შესწამა ამ გრიგოლ ერისთავმა შენ

გამოაპარეო. გამოუსია ბოჭაული, მიუხტენ ჩემს კაცს მამუკა ტო-
მარაძეს, ძმას თოფი კრეს, დაამტვრიეს და რვა სული ქაშაგი დამი-
ყიდეს ამ დათუა ბიძის ჩემის დასმენილობით. ამაზე დაფიქრდა ეს
კაცი ბერი ხუციშვილი, უბრალო კაცი აუყარეს ბატონს ჩემს, დაუ-
ყიდეს, მე რომ გამოვიპარე გრიგოლ ერისთავი დამყიდისო. ეიყარა
და სხვაევას უდაბნოში შევიდა, და სანამდის გრიგოლ ერისთავი ცო-
ცხალი იყო, უდაბნოში იყო და გრიგოლ ერისთავი რომ მოკვდა, გა-
მოვიდა, იწას დაესაწლა, სამი გლეხი არის“...

საჩივარში მოხსენიებულია გრიგოლ რაჭის ერისთავი (1731—
1743 წწ.) ამ დოკუმენტის მიხედვით ველტყევის მონასტერი მისი
ზეობის წლებში მომქმედი სჩანს, ამას მოწმობს ვახუშტი ბაგრატიონ-
ის რუკათა მეორე ატლასიც, სადაც იგი „ნათლისმცემლის მონას-
ტერის“ და „ნათლისმცემლის უდაბნოს“ სახელითაა დატანილი.
ჩანს, 1751 წლის შემდეგ, მონასტრის ეკლესიის ძველი შენობა და-
ურღვევიათ და როსტომ ერისთავის ბრძანებით ახალი ეკლესია აუ-
გიათ. ძველი ეკლესიიდან ერთ ფრაგმენტს მივავაჭლიე ახალი ეკლე-
სიის შიგნით. ეს არის ტუფის ქვისაგან გამოთლილი ერთი მეტრის
სიმაღლის სვეტი. ველტყევის მონასტერის ძველი ეკლესია IX—XI
სს-ში უნდა იყოს აგებული.

XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ველტყევის სამონასტრო კომპ-
ლექსს ქვის ეკლესია და მის გარშემო მდგარი ხის შენობები ჰქმნიდა.
1825 წ. აქ იდგა მონასტრის წინამძღვარის სახლი და ექვსი ხის სენა-
კი, სადაც რვა ბერი ცხოვრობდა. მონასტერს 41 კომლი ყმა-გლეხი
ეკუთვნოდა რაჭის სხვადასხვა სოფელში. მასვე ეკუთვნოდა ვენა-
ხები იწასა და ხიმშში, აგრეთვე სახნავ-სათესი მიწები ხიმშში, სხვა-
ვაში, ფსორს და ჩორჯოში.

1871 წ. ველტყევის მონასტერი გაუქმდა და საეკლესიო ნივთე-
ბი ქელიშის მონასტერში გადაიტანეს.

ფეოდალურ საქართველოში ზოგიერთი საეკლესიო ნაგებობა
მეზობელი მხარეების დაახლოებას ემსახურებოდა. ხშირად მოსა-
ზღვრე სოფლებში თუ მთებზე ეკლესია-მონასტრებს აგებდნენ,
რომლის დღეობაზე მეზობელი კუთხეების მოსახლეობა იყრიდა
თავს. ასეთი დანიშნულება ჰქონდა მრავალძალის წმინდა გიორგის
და მთის წმინდა გიორგის ეკლესიებს.

მრავალძალის ეკლესია მთისკალთაში დგას. ძველად ამ სოფელსაც მრავალძალს, ან კიდევ დამახინჯებით „ბრავალძალს“ ეძახდნენ. მისი პირველი აღწერილობა გიულდენშტედთან მოიპოვება: „არის პატარა ქვის ეკლესია... კედლებზე ხატია წმინდა გიორგი მრავალნი-რი ფერებით შეღებილი... ეკლესიას აქვს ძვირფასი ქვებით მოჭედილი ხმალი... შესავლის თავზე ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს შემდეგი წარწერაა: „წმიდაო გიორგი მეოხ ეყავ სულსა იოვანესა“. ეს აღწერილობა არ უდგება იმ ეკლესიას, რომელიც დღეს მთის კალთაში დგას. მრავალძალის წმინდა გიორგის ეკლესია XI საუკუნის დასაწყისში არის აგებული და ერთნაირ დარბაზული ტიპის შენობას წარმოადგენდა. მისი აღმოსავლეთი და დასავლეთი ფასადები ულამაზესი ჩუქურთმებითა და ბარელიეფებით იყო შემკული. 1894 წ. ეკლესია მთლიანად გადააკეთეს, რის შემდეგაც უცვლელად დარჩა ძველი ეკლესიის მხოლოდ აღმოსავლეთი ნაწილი. მას მკლავი მიუშენეს, ჯვრის ფორმა მისცეს და ზემოდან გუმბათი დაადგეს. დასავლეთ მხარეს კი სამრეკლო ააშენეს. ასეთი გადაკეთების შედეგად ეკლესიის სახე მთლიანად შეიცვალა, ხოლო ლაპიდარული წარწერები თუ ჩუქურთმები სულ სხვადასხვა ადგილას მოხვდა. გიულდენშტედტის მიერ მოხსენიებული წარწერა დღეს სამრეკლოს სარკმელთანაა. ამავე სამრეკლოზე დღეს მეორე ლაპიდარული წარწერაცაა, რომელსაც დასაწყისი აკლია: „...შეიწყალე გაბრიელ მირიანის ძე და შვილნი მისნი“. აღმოსავლეთის ფასადის ერთ ქვაზე ამოკვეთილია „ქრისტე შეიწყალენ კვეთნი“, ხოლო დასავლეთის კედელში — „წმიდაო გიორგი შეიწყალენ კეთილად მოლუაწენი ამის ეკლესიისანი“. ოთხივე ეს წარწერა XI საუკუნით თარიღდება.

ვახუშტი ბაგრატიონი ამ ეკლესიასთან დაკავშირებით აღნიშნავს: „არს მთაში მრავალსძალს ეკლესია წმინდის გიორგის და ჟუარი იგი ოქროსი სასწაულთმოქმედი. ამას შესწირა ა შაბას (ე. ი. შაპ ბას I. თ. ბ.) ვრძალი ოქროთ მოოქვილი ათსა ძენ მუნ...“ ვახუშტისეული „ჯუარი დიდი ოქროსი სასწაულმოქმედი“ უნდა იყოს მრავალძალის ეკლესიის საწინამძღვრო წმინდა გიორგის ჯვარი, რომელიც გ. ბოქორიძეს ჯერ კიდევ ადგილზე დახვდა. ეს ხის ჯვარი ოქროთი დაფერილი ვერცხლით იყო მოჭედილი. ასე რომ, იგი ოქროს ჯვრის შთაბეჭდილებას ტოვებდა. საწინამძღვრო ჯვარი შემკუ-

ლი იყო ხატებით, რომელსაც ათამდე ძვირფასი ქვა ამკობდა. ამავე ეკლესიაში დაცული იყო ორი, ძველი სპარსული იშვიათი ხელობის ხმალი. XIX ს-ის ცნობილი ისტორიკოსის დ. ბაქრაძის ცნობით, ერთ მათგანს ოქროს ტარი ჰქონდა და ძვირფასი ქვებით იყო შემკული. ეს ხმალი ბოკორიძეს უკვე ტარგადატეხილი დახვდა. ოქროთი შეჭედნილ ტარზე მან ერთი დიდი, 31 საშუალო და 14 წვრილი ძვირფასი ქვა დათვალა. რამდენად სწორია ვახუშტის ცნობა, რომ ეს ხმალი ირანის შაჰის მიერ იყო შეწირული, რაიმეს თქმა ჭირს.

ჩვენი საუკუნის დასაწყისში მრავალძალის ეკლესიაში ინახებოდა რამდენიმე ჯვარი, ათზე მეტი ხატი, რამდენიმე ძველი ქართული ხელნაწერი და სხვა საეკლესიო ნივთები. ხატებს შორის ორი, ვერცხლით ნაჭედი, X—XI სს-ბის წმინდა გიორგის ხატი იყო. ერთზე ქვევით წმინდა გიორგი იყო გამოსახული წარწერით: „წმიდაო გიორგი მრავალძალო ფარახეთისაო, მეოხ და მფარველ ექმენ ჰევესა ფარახეთს“. ძეორე ხატზე ცხენოსანი წმინდა გიორგი იყო გამოსახული წარწერით: „წმიდაო გიორგი შეიწყალე ჰევი ფარახეთისა“.

გვიანფორდალურ ხანაში მრავალძალის წმინდა გიორგის ეკლესიას ყმა-მამული გააჩნდა. ეკლესიას ეკუთვნოდა სოფელი მრავალძალი. შემორჩენილია სოლომონ I-ის ერთი სიგელი, რომლითაც მეფემ ამ სოფელში მოსახლე „ერთობით“ სხირტლაძეებს და იობაშვილებს, სახელმწიფო გადასახადი ამოუკვეთა და სანაცვლოდ „სულის წმიდის მოსვლის დღეს“ წირვა დააკისრა. ამავე სიგელით იმერეთის მეფემ ჩამორთმეული ყმები „ოთხნი გლეხნი სოფელსა ბარს“ და ოთხნი ამბროლაურს ტაბუცაძენი“ ეკლესიას უკანვე დაუბრუნა. ბარელი გლეხები, როგორც ირკვევა პეტრიაშვილები ყოფილან.

სოლომონ II-ს მრავალძალის ეკლესიისათვის წინამძღვარი დაუნიშნავს. მისი რჩენა ეკლესიის ყმებს დაევალათ. ამიტომ „უთანხმოებამ ხალხისამ... უბოროტესი შფოთი აღძრა ეამსა მას და ჩვენვე გარდაეაყენეთ წინამძღვარი იგი... და ეკლესია ესე მრავალძალისა... თავისი ყმით რომელიც იყო პირველ სურისთო და მერმე სამეფო, მივეციით... მიტროპოლიტს... დავით გვარით წერეთელს, რადგან ებარა ჯრუჭის მონასტერი“ — ვკითხულობთ მეფის მიერ გაცემულ 1809 წლის სიგელში.

ქვემო რაჭაში, რაჭის ქედის უკიდურეს სამხრეთ კალთაზე, მაღალ კლდეზე დგას ეკლესია, რომელსაც ძველად მთის წმინდა გი-

ორგის ეძახდნენ, ზოლო მთას — წმინდა გიორგის მთას. დღეს ამ მთას რაქაში ლეკნარს უწოდებენ და ეკლესიაც სამეცნიერო ლიტერატურაში ლეკნარის წმინდა გიორგის სახელითაა ცნობილი. ვაკე კარვად მოჩანს ოკრიბის სოფელ ძმუისიდან, საიდანაც მისკენ ერთი ბილიკი მიემართება. მეორე ბილიკი ეკლესიისაკენ ზედა შავრადან მოდის, ერთიც შაორის დასახლებიდან. ეს უკანასკნელი ყველაზე მოხერხებულია.

მთის წმინდა გიორგის ეკლესია წარმოადგენს ერთნავიან შენობას, რომელსაც ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მხრიდან აქვს მინაშენები. სამხრეთი კედელი უშუალოდ უფსკრულის პირას გადის და ფლეთილი ქვითაა ამოყვანილი. იგი შედარებით სქელია. დანარჩენი კედლები, შიგნითა და გარეთ, ტუფის ქვითაა მოპირკეთებული. ეკლესია შიგნიდან მოხატული ყოფილა, რომლის კვალი დღესაც ჩანს. ეკლესიაში მაღალი ოსტატობით შესრულებული, რთული ორნამენტებით შემკული ქვის კანკელი იდგა, რომელიც დღეს მთლიანად დამსხვრეულია და მისი ფრაგმენტები იატაკზეა მიმოხეული. ჩრდილოეთის ფასადზე შესასვლელის მარჯვნივ ასომთავრულისა და ნუსხახუცურის გამოყენებით ამოკვეთილია წარწერა: „წმიდაო გიორგი შეიწყალე მონაჲ შენი“. ორი ასომთავრული წარწერიათი ფილა ეკლესიის ეზოში დევს: 1. „წმიდაო გიორგი შეიწყალე. მოვანე“, 2. „წმიდაო გიორგი შეიწყალე თორნიკე“. სამივე ეს წარწერა X—XI საუკუნეებით თარიღდება. ეკლესიის ეზოს სამი მხრიდან მიჰყვება გალავანი, რომელსაც შესასვლელი ჩრდილოეთის მხრიდან აქვს. შემოსასვლელთან საყარაულო კოშკის ნანგრევებია შემორჩენილი. ეკლესიის ეზოში რაღაც ნაგებობის ნაშთებიცაა. ჩანს აქ მთელი სამონასტრო კომპლექსი იყო. დაახლოებით 10 მ ქვემოთ, კლდეში, რომელზედაც ეკლესია დგას, წყლის პატარა აუზია, რომელიც მთლიანად ქვის დიდი კვადრებითაა მოპირკეთებული. აქ მუდამ არის ცივი წყალი, რომლის დონეზე არც წვიმა მოქმედებს და არც გვალვა. ეს აუზი ეკლესიის მშენებლობის დროს უნდა იყოს გამოკერილი.

მთის წმინდა გიორგის ეკლესიის ძირითადი ნაწილი IX—X სს-შია აგებული. X—XI სს-ის მიჯნაზე მისთვის მიუღდამთ ჩრდილო მინაშენი, დასავლეთი მინაშენი — ცოტა მოგვიანებით. ეკლესიაში გასულ საუკუნეში მრავალი იშვიათი ხელობის ხატი და ჯვარი იყო

დაცული. მათ შორის იყო ხის ჯვარი, რომელიც ოქროთი დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი ხატებით იყო სამ მხარეს შემკული. ამიტომ მას „ოქროს ჯვარს“ უწოდებდნენ. 1925 წელს ეს ჯვარი აღწერა გ. ბოჭორიძემ. ვერცხლის ხატების ერთი ნაწილი უკვე მოპარული იყო. შემორჩენილ წმინდა გიორგის ხატს ასეთი წარწერა ამკობდა: „წმიდაო გიორგი მე გლახაკმან არსენ მოვაქედინე ჭუარი წმიდისა ნათლისმცემლისა, ლოცვა ჰყავთ“. მეორე ხატის წარწერა გ. ბოჭორიძემ ასე წაიკითხა: „დიდებულო ნათლისმცემლო შემწე ვყავ ბაგრატ კურაპალატს“, ხოლო მაცხოვრის ხატზე იკითხებოდა: „წმიდაო გიორგი დაიკვენ ერისთავნი კახაბერ და მიქელ“. აქ მოხსენიებული ბაგრატ კურაპალატი საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ა, ერისთავი კახაბერი — რაჭის ერისთავია, ხოლო მიქელი — ოკრიბის ერისთავი. ეს წარწერები XI ს-ის 30-იანი წლებით უნდა დათარიღდეს, როდესაც ბაგრატ IV ჯერ კიდევ ატარებს კურაპალატის ტიტულს. სამწუხაროდ გ. ბოჭორიძემ ვერ მოახერხა წამოეღო, ვერც ეს ჯვარი და ვერც სხვა ქართული ქედურობის ბრწყინვალე ნიმუშები, რომელიც 1925 წ. ძმუნისში ინახებოდა. რამდენიმე წლის შემდეგ ყველა ეს ნივთი დაიკარგა.

შემორჩენილია საქართველოს მეფის ბაგრატ VI-ის (1360—1393 წწ.) ტყავზე დაწერილი ერთი სიგელი, რომელიც მთის წმინდა გიორგის ეკლესიისადმი გაცემული. „თქუენ წმიდაო გიორგი მთისა... რაგუარაც დავით აღმაშენებლისა და ძისა მისისა დიმიტრისგან შემოწირული ყოფილიყო, — ეკითხულობთ სიგელში, — ჩუენ მეფეთ მეფემან ბაგრატ... კელვყავით ახლად აღშენებად და შემკობად ტაძარსა შენსა და გარდავაქედეთ ზვით ტყუივითა და სპილენძითა და მოვქედნეთ ხატნი... შემოვსწირენ მამულნი და გლეხნი სახადს აგარა... შავორი, ვითა ძველთაგან შავორის მთავარ მოწამე იქი სვენებულიყო, დიდი სოფელი ყოფილიყო შაორი და აოხრებულიყო... ახლად კელვყავით აღშენებად... სოფელი შევქმენი და აწ ახლად შემოვწირეთ... თხმორი... ძმუნისი ცხრათავითა... კაციეთს მსხდომნი ბულუშაძენი და ზაქარაძენი... წყნორს მითათაშუილები და კლიკაძენი... აგარა... ჭაშლათს ტუნტულაძე, ქოთბოძიძე... ბობოთს ერადენი... ფონას ნოზბეგანიძე... სურამი“...

დღემდე მოაღწია მთის წმინდა გიორგის ეკლესიისადმი შეწირულების კიდევ რამდენიმე დოკუმენტმა. უკანასკნელი სიგელი

1795 წელს არის გაცემული სოლომონ I-ის მეუღლის, დედოფალ მარიაშის მიერ.

მთის წმინდა გიორგის დღეობებზე დასავლეთ საქართველოს მრავალ კუთხიდან დადიოდნენ. „რაჰის ტყის შუაგულში არის ქვისაგან ნაგები ძველი სამლოცველო, — წერდა გასული საუკუნის ოციან წლებში ფრანგი მოგზაური და კომერსანტი ვამბა, — იგი აგებულია წმინდა გიორგის სახელზე... აქ დიდძალი ხალხი მოდის სალოცავად, ხშირად იმერეთისა და სამეგრელოს ყველაზე შორეული მხარეებიდანაც.

რაჰის ყოველ სოფელში ქვისაგან ან ხისაგან აგებული ერთი ან რამდენიმე ეკლესია იდგა. ფეოდალური ხანის ხის ეკლესიებმა ჩვენ საუკუნის დასაწყისამდე ვერ მოაღწიეს.

სამი ათეული წლის წინათ უწერაში იდგა დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომელიც X ს-ის დასასრულს იყო აგებული. 1952 წ. ეს ეკლესია მთლიანად დაარღვიეს. თავის დროზე იგი შიგნიდან მოხატული იყო. გასულ საუკუნეში ფრესკების დიდი ნაწილი უკვე ჩამორეცხილი იყო. გ. ბოჭორიძის დროს მხოლოდ საკურთხეველში გაიჩინა ერთი ფრესკის ქვედა ნაწილი და მასზე გამოსახული ქართული წიგნის ერთი ფურცელი ასომთავრული წარწერით. აქვე გ. ბოჭორიძემ ნახა ლანგარი წარწერით: „მეფე ერეკლე“.

უწერა ანუ „აზნაურ გამყრელიძის სოფელი“ ტოლოჩანოვს და იველევს აქვთ მოხსენიებული. სოფელში „ქვის საყდარია, მიქაელ მთავარანგელოზის სახელობისა. ასე გვიფხრეს, რომ იქ დინარა დედოფლის თმები და ცუღიო“, — წერს ტოლოჩანოვი. იველევი კი უმატებს: „გვიამბეს, რომ ეს თმები ავადმყოფსაც კურნავს და ცოდვებსაც მიუტევებსო“.

დინარა დედოფლის ანუ თამარ მეფის „თმა ერთი ნაწნავი“, რომელიც უწერის „ეკლესიის კამარასა შინა მკიდარებს“ ვახუშტი ბაგრატიონსაც აქვს მოხსენიებული. მისი მიხედვით სამკურნალოდ მიწიდან ამოსულ გაზს „სასუნებელს“ იყენებდნენ. ასეთივე „სასუნებელი“ ყოფილა ონშიც. გიულდენშტედტის ცნობით, როგორც ონში ისე უწერაში ავადმყოფები ამოთხრიდნენ პატარა ორმოებს და ლერწმის ლერობით გაზს ისუნთქავდნენ. ამგვარი მკურნალობა გასულ საუკუნეშიც გრძელდებოდა. „უწერას ეკლესია აგებულია ტუფის ქვისაგან, — წერს დიუბუა დე მონპერე, — ცნობილია მთელ

რაჭაში და იმერეთშიც კი. ბევრი მლოცველი, განსაკუთრებით ქალე-
ბი, მოდიან აქ რათა აღიდგინონ თავიანთი ჯანმრთელობა... ეგაზის
შესუნთქვის გზით. ეს გაზი გამოდის მიწიდან, ეკლესიის უკან. ავად-
მყოფები ისუნთქავენ მას, რაც იწვევს მათში დიდ ხველას“. „მქავე
წყლებიდან ერთი ვერსის მანძილზე“, — წერდა 1888 წ. გაზეთი
„ივერია“ — არის ე. წ. „სასუნებელი“... „სასუნებელი“ წარმოად-
გენს ორმოს, საიდანაც ამოდის ერთგვარი მძიმე სუნი, რომელიც
თავბრუს ასხამს ადამიანს. მოსული ხალხი, უფრო მდაბიო, ბევრი
მიდის ამ „სასუნებლის“ მოსაწევად... ხალხის აზრით, ამის მოწვევა
უხდება თავის ტკივილსა და ქარებს“. ამგვარი მკურნალობა საქარ-
თველოში მეტად ძლიერ საშუალებად ითვლებოდა: ჰკურნავს ქარს,
სევდას... გინდა მსუნებელი შებინდების სუნითა“ — წერს ვახუშტი
ბაგრატიონი.

გ. ბოჭორიძის ცნობით, ძველი, ალბათ ადრეფეოდალური ხანის
ეკლესია იდგა გომში, მდ. გომრულას მარჯვენა ნაპირზე. ეკლესიის
ორი კედელი შედარებით კარგად იყო შემორჩენილი. მის ნანგრე-
ვებში კი ახალი დროის ხის ეკლესია იდგა (ახალ დროის ეკლესიას
პირობითად ვუწოდებთ XIX ს-ის და XX საუკუნის დასაწყისში
აგებულ ნაგებობებს). დღეს ხის ეკლესია აღარაა, ძველი ეკლესი-
იდან კი მხოლოდ ნანგრევებიღა გაირჩევა. გ. ბოჭორიძეს მოხსენე-
ბული აქვს გომის მეორე, ახალი დროის ხის ეკლესია, რომელიც
სოფლის სასაფლაოზე იყო აშენებული. აქ დაცულ ნივთებს შორის
ის ასახელებს ჭედურობით შემკულ იშვიათი სილამაზის ვერცხლის
სასამისს. დღეს აღარც ეკლესია დგას და არც ეს სასამისი ახსოვს ვინ-
მეს.

ვახუშტი საგანგებოდ ჩერდება ძველთვის ეკლესიაზე: „აქა ეკ-
ლესიასა შინა არს ზეთი ჭიქითა და მღულარებს მარადის, და რაო-
დენ იღებენ, არ აკლს ჭიქასა მას“. გ. ბოჭორიძეს ეს ეკლესია უკვე
დანგრეული დახვდა. გადმოცემით, იგი მცირე ზომის ყოფილა. გა-
სულ საუკუნეში ეს ეკლესია დაანგრეს და ხის ეკლესია ააგეს. ვა-
ხუშტისთან მოხსენიებული „ზეთი ჭიქითა“ გ. ბოჭორიძის დროს
არავის არ ახსოვდა. უფრო ადრე კი, 1848 წელს, მარი ბროსეს ამ
„ჭიქის“ შემდეგი გადმოცემა ჩააწერინეს. ეს ზეთი სასწაულმოქმე-
დად ითვლებოდა და ავადმყოფების სამკურნალოდ იყენებდნენ.
XVIII ს-ის შუა წლებში ონის საჯანის წმინდა გიორგის ეკლესიის

მღვდელს ახლობელი გახდომია ავად და „ზეთი ჭიქითა“ შეგლვე-
დან ონში წაუღია. გზაში იგი წაქცეულა, ჭიქა გატეხილა და ზეთი
დაქცეულა.

ადრეფეოდალური ხანის, ბარელიეფებით შემკული, ნახევრად
დანგრეული ეკლესია დგას საკაოში. აქედან გ. ბოჭორიძემ წამოიღო
ერთი ხატი, რომელიც X საუკუნით თარიღდება. ამ საუკუნეში უნ-
და იყოს აშენებული საკაოს საყდარიც.

შეუბნის ახლოს დგას ეკლესია — „შეუბნის თავასა“. გ. ბოჭო-
რიძესთან იგი „სინაწმინდის“ და „ზემო საყდრის“ სახელითაა მოხსენ-
იებული. 1927 წ. ეს ეკლესია სანახევროდ დაანგრეს. იგი IX—X
სს-ში უნდა იყოს აგებული. მშენებლებს ტუფის ქვაც გამოუყენები-
ათ, რომელიც თითქოს თამარ მეფის ლაშქარს ამოუზიდა ღარულას
ხეობიდან, ხელიდან ხელში მიწოდებით. მეორე ლეგენდის მიხედ-
ვით, ამ ეკლესიის თაღზე ჩამოკიდებული ყოფილა თამარ მეფის ერ-
თი ნაწნავი. ერთხელ მის მოსატაცებლად საყდარს ოსები დასხმიან
თავს. ერთს ამ თმის მოსატყრელად ხმალი ამოუღია, მაგრამ შეეხო
თუ არა ნაწნავს, ხმალი ვადაში გადატყდა და თმას შერჩა. გ. ბოჭო-
რიძის ცნობით, ერთი ხმალი, რომელიც ამ თავდამსხმელის საკუთ-
რებად ითვლებოდა, 1925 წლამდე ინახებოდა შეუბნის ეკლესიაში.

სოფ. წედისში, სასაფლაოზე დგას კარგად შემონახული ეკლე-
სია, რომელიც IX—X სს-ით თარიღდება.

ადრეფეოდალური ხანის საყდარი იდგა პიპილეთში. „პიპილე-
თის წმინდა გიორგის ეკლესია დგას მდ. ჭეჯორას მარცხენა ნაპირზე,
სოფლის პატარა უბანთან. იგი ერთნავიანი შენობაა, — ვკითხუ-
ლობთ გ. ბოჭორიძესთან, — ნაგებია ტუფის თლილი ქვით, ხურავს
ყავარი. თალი შემორჩენილი აქვს დას. ნაწილში... ეკლესიაში არის
მომრგვალებული ქვა, შემკული ჩუქურთმებით. იქნებ იგი ქვის კან-
კელიც იყოს. ეკლესია შესანიშნავი შენობაა, განახლებულია XIX
საუკუნის ბოლო ათეულში: გარშემო მას ჰქონია გალავანი, რომე-
ლიც ალაგ-ალაგ დანგრეულია“.

სომიწოში დგას XI ს-ის ეკლესია, რომელიც რამდენჯერმე
არის გადაკეთებული. სამხრეთის ფასადში, კარის ახლოს, ნუსხახუ-
ცური წარწერაა — წმიდაო... შეიწყალენ ღუღუმ“. აღმოსავლეთის
ფასადზე ვკითხულობთ: „წმიდაო ეკლესიაო შეიწყალენ შვილი“.

სხიერში დგას „მირიანისეული უძრავი“ წმინდა გიორგის ეკ-

ლესია. ძველად იგი შიგნიდან ყოფილა მოხატული. ეკლესია ძალზე დაზიანებულია. აქედან ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში გადაიტანეს ფილაქვის კანკელის ერთი ფრაგმენტი. მასზე რელიეფური გამოსახულებანია წარწერებით. ყველა წარწერა IX—X საუკუნეებით თარიღდება. ამ დროს უნდა იყოს აგებული სხიერის ეკლესიაც.

ბოყვაში დგას მთავარანგელოზის ეკლესია, რომელიც IX—X საუკუნეებით თარიღდება. ერთ დროს იგი დანგრევის პირას იყო მისული, დღეს კი მთლიანად აღდგენილია. 1978 წელს ამ სოფელში ვზის გაფართოების დროს აღმოჩნდა ძველი სასაფლაო და ქვის ეკლესიის საძირკველი, სადაც ბოყვას წმინდა გიორგის ეკლესია უნდა მდგარიყო. IX—X საუკუნეებით თარიღდება უშოლთის წმინდა გიორგის, ხარისთვალას „ქოლოსის“ და შქმერის „მოჭობის“ ეკლესიები, რომლებმაც დღემდე ნანგრევების სახით მოაღწიეს.

სავალალო მდგომარეობაშია შრომისუბნის (ჯონისუბნის) „მცხეთის“ წმინდა გიორგის ეკლესია. იგი აგებულია IX—X საუკუნეებში, ზოლო მნიშვნელოვნად გადააკეთეს XI—XII საუკუნეებში. შშენებლებს ტუფის ქვა გამოუყენებიათ. ეკლესია ერთნავიანია, დარბაზული ტიპის. მისი გარეთა ფასადები შემკულია რელიეფური ქანდაკებით. აღმოსავლეთი სარკმლის გარშემო ერთ ქვაზე გამოქანდაკებულია მაცხოვარი, ტახტზე მჯდომარე, მის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს — პეტრე და პავლე მოციქულები. აქვე შესაბამისი ნუსხური წარწერებია „მაცხოვარი“, „წმიდანი მოციქულნი პავლე, პეტრე“. აქვეა გამოხატული სცენები საეკლესიო თემებიდან. აღმოსავლეთ სარკმელთან საერო პირები არიან გამოსახულნი.

სარკმლის მარჯვნივ მამაკაცის ფიგურაა, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს. აქვე ასომთავრული წარწერაა „წმიდაო ეკლესია შეიწყალე გაბრიელ მამასახლისი“. ამავე სარკმელთან ქვედა მარცხენა კუთხეში ჩასმულია ქვის ფილა, რომელზედაც ცხენზე მჯდარი წმინდა გიორგის რელიეფური გამოსახულება და ორი ასომთავრული წარწერაა: 1. „წმიდაი გიორგი“, 2. „წმიდაი გიორგი შეიწყალე მონაი შენი კალატოზი“. ეკლესიის ჩრდილო კედელში ქვის ფილაა ჩასმული, რომელზეც ხუთი მამაკაცია გამოსახული. აქვე ორი ასომთავრული წარწერაა: „წმიდაო ღმრთისმშობელო“, „წმიდაო ეკლესიაო შეიწყალე ამის მოქანდაკე კალატოზნი“.

ეკლესიის სამხრეთის კედლის აღმოსავლეთ მხარეს ჩასმულია ქვის ფილა, რომელზედაც ორი რელიგიური სცენაა გამოხატული წარწერებით: „გაბრიელ ანგელოსი“, „წმიდა მარიამ“. ამავე კედლის მეორე ქვის ფილის წარწერაში ვკითხულობთ: „ქრისტე შეიწყალე ამისი მწერელი“.

ერთნავენი დარბაზის ტიპის ეკლესია დგას სოფ. ფარახეთში. იგი შიგნით მთლიანად მოხატულია. ფრესკები ძირითადად საეკლესიო თემებისადმი მიძღვნილი. მხოლოდ ჩრდილოეთის კედელზეა დახატული დიდებული. აქვე ასომთავრული წარწერაა: „სუბატ არეშიძეს შეუნდოს ღმერთმან“. მსგავსი წარწერები ათეულზე მეტია. საკურთხეველში ვკითხულობთ: „ქელბაქის მომავალთა შეუნდოს ღმერთმან“, „ტოგონიძეთა დიდთა... შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“; „ჩილუნაძეს მომავალთა მათ ყოველთა შეუნდოს ღმერთმა“; „თულულაშვილსა შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“; „ცინარიძესა შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“; „გელბახიანს შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“; ჩრდილოეთის კედელზე კიდევ რამდენიმე გვარი გაირჩევა: „ცერგელაძეს შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“; „ტერტიაშვილს შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“; „ტაბუცაძეთა დიდთა...“; „ვაშაბერიძეს შეუნდოს ღმერთმან“; „ერაძეს შეუნდოს ღმერთმან“. ეკლესია და მისი მხატვრობა გ. ბოჭორიძის მოსაზრებით XVII საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. აქ მოხსენიებული გვარების ერთი ნაწილი — ტოგონიძე, ჩილუნაძე, გელბახიანი, ერაძე, დღესაც ცხოვრობენ ამ სოფელში. ნაწილი კი გადაშენებულა და მათი ხსოვნა ტოპონიმებში შემოგვინახა. გ. ბოჭორიძის ცნობით არეშიძეებს მეზობელ სევაში უცხოვრიათ, სადაც ერთ ადგილს არიშაული ეწოდებოდა. საკუთრივ ფარახეთში იყო ადგილთა სახელები: სათურღლო, ცინარეული, ცერგერაული, შოთაური, ვაშაბერიძეებს თავისი გვარი თითქოს ლაშაბერიძეებად გადაუქეთებიათ. ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ასეთი გვარის ოროჯახს უცხოვრია ფარახეთში. ამ ეკლესიის საერო წარწერები მეტად საინტერესოა. ირკვევა, რომ ეკლესია აუშენებია და მოუხატია ხევს, ფეოდალთა და გლეხთა საგვარეულოებს ერთად (ხეცების შესახებ იხილეთ ქვემოთ).

გ. ბოჭორიძის დროს სოფ. ბარში ხუთი ეკლესია იდგა. სამი ქვემო ბარს: მაცხოვრის ძველი „საბუკეს გორაზე“, მაცხოვრის ახალი სოფელში, ღვთისმშობლის ძველი ციხისლიანთ უბანში. ორი ეკლესია.

ზემო ბარში იდგა: მთავარანგელოზისა ძველი ჭბოს და მთავარანგელოზის ახალი, საკუთრივ სოფელში. „საბუქეს“ გორის ეკლესიას მკითხველი წინა თავში გაეცნო. ციხისლიანთუბნის ეკლესია დარბაზული ტიპისაა და შიგნიდან მოხატული. ფრესკებზე სხვადასხვა წმინდანების გვერდით რეალური პიროვნებებიც არიან გამოსახულნი. ჩრდილოეთის კედელზე სამი ადამიანია: ერთი — ქალი, საერო ტანსაცმელში, ორი — მამაკაცი საეკლესიო და საერო ტანსაცმლით. საეკლესიო პირის გვერდით წარწერაა — „შინდაგურიძე მოძღვარი, ციხისა დეკანოზი, ციხისელობა ციხისა აშენებისთვის გამოძყოლია“. აქვე კიდევ ორი წარწერაა: 1. „იოვანეს შეუნდოს ღმერთმან, ვინცა შეუნდობა ბრძანოთ, თქვენც შეგინდოთ ღმერთმან“; 2. „ციხისელი იოვან, რომელმა აღაშენა ეკლესია ესე ბეთლემისა ღმრთისმშობლისა. მათ მშობელთა და მეუღლესა მისსა რუსას შეუნდოს ღმერთმან“. იოვან და რუსა ამ ეკლესიის ქტიტორები უნდა იყვნენ. ჩრდილოეთის კედელზე მათი შვილებია გამოხატული წარწერით: „შვილნი მათნი გიორგი, დავით, როსტევეან, მამის მამა, მიქაელი, ნიკოლას“.

ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება ორი ქვის ფილა, ნუსხახუცური წარწერებით. ეს ფილები რომელიღაც ეკლესიიდან არის გადმოტანილი. საფიქრებელია, რომ ისინი ზემო ბარიდან, ჭბოს ეკლესიიდან უნდა იყოს წამოღებული, რომელიც თავის დროზე დარბაზული ტიპის ნაგებობა იყო. ერთი წარწერიდან მხოლოდ ფრაგმენტია შემონახული: „წმიდაო გიორგი შეიწყალე... შვილნი მისნი, რომელნიმე...“ მეორე წარწერა სრულადაა შემონახული: „წმიდაო გიორგი შეიწყალე სვიმეონ დეკანოზი“. ეს წარწერები XI საუკუნით თარიღდება.

სორში დგას IX—X საუკუნის ორი ეკლესია. ერთი — საკვირაოს გორაზე, რომელიც დღეს აღდგენილია, მეორე — ჯვარცმის ეკლესია კარგადაა შემონახული.

ხიმში ერთნავეიანი დარბაზული ტიპის ეკლესია დგას. მის ჩრდილოეთ კედელში მხედრულნარევი ნუსხურით შესრულებული წარწერაა ამოკვეთილი: „ქრისტე მეუფეო ცისა და ქუეყანისაო და წმიდაო გიორგი გორისაო, და წმიდაო თევდორე, შეიწყალეთ კვირიკე და თევდორე სულითა და კორცითა ორსავე ცხორებასა“.

წესის ბარაკონის ძველი და ახალი ეკლესიების შესახებ წიგნის წინა თავში იყო საუბარი. ამის გარდა სოფელში კიდევ ორი ეკლე-

სიის ნანგრევებია შემორჩენილი. ერთი, წმინდა გიორგის ეკლესია დგას საეპარქიის გორაზე ანუ ვარდისუბანში. იგი წარმოადგენდა ერთნავიან მცირე ზომის შენობას. დასავლეთ კარის თავზე იდგა ასომთავრული წარწერით, რომელსაც გ. ბოჭორიძე ასე კითხულობდა: „ქ. მრავალთა მოწამეთა ყვეს ძლიერება, ხოლო შენ გარდამეტე მათ ყოველთა. სასოება ჩემო მთავარო მოწამეო გიორგი, აწ მე შენდა მავედრი გოცირიძე პაატა გიმკობ ეკლესიასა შენსა“. წარწერაც და ეკლესიაც XVI—XVII საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. დღეს წარწერიანი ქვა აღარ ჩანს, ხოლო ეკლესია ძალზე დანგრეულია.

ხიდიკარის ჩრდილოეთით, ველიეთის მთაზე, ველიეთის წმინდა გიორგის ეკლესიის ნანგრევებია შემორჩენილი. იგი IX—X საუკუნეებში უნდა იყოს აგებული: გასული საუკუნის დასასრულს კი საფუძვლიანად გადააკეთეს. ეკლესიაში გ. ბოჭორიძის დროს ინახებოდა წმინდა გიორგის ხატი, რომელზედაც ორი წარწერა იყო შესრულებული. ერთი კარგად იკითხებოდა: „წმიდაო გიორგი შეიწყალე კვეი წესისა“. მეორე წარწერაში გ. ბოჭორიძემ სულ რამდენიმე სიტყვა გააჩია, მათ შორის „კელოსანთა“.

ლიხეთის ახლოს, დაბალ მთაზე 1929 წლამდე იდგა მეჭვრეთის ეკლესია, დარბაზული ტიპის, შიგნიდან მოხატული. გ. ბოჭორიძემ ნახა აქედან სოფელში წამოღებული წარწერიანი ქვა. მან მხოლოდ რამდენიმე სიტყვის გარჩევა შეძლო. ეკლესიის ახლოს სხვა შენობების ნანგრევებიც იყო შემორჩენილი. გ. ბოჭორიძე ფიქრობდა, რომ აქ მონასტერი იყო. ეკლესიის მიდამოებში რაღაც წარმოების კვალიც შეიმჩნევა და ადგილის სახელიც სწორედ მასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მეჭვრეთი შეიძლება მეჭურეთისაგან მოდიოდეს. კური კი, დას. საქართველოში ქვევრს ნიშნავს.

ღვიარაში დგას X ს-ის ჯვარცმის ეკლესია. სოფლის ახლოს, მთაში არის, დაახლოებით ამავე ხანის „სობჩის ეკლესია. „სობჩის ეკლესია არის ძლიერ პატარა სპონტიკის (ტუფის თ. ბ.) ქვით აშენებული, — წერს ბ. შარაბიძე, — როგორც სიძველე ამტკიცებს, თამარ დედოფლის აღშენებული უნდა იყოს. ამ ეკლესიაში იციან წელიწადში სამჯერ დღესასწაული. ერთი — ნააღდგომევეს — გიორგობა 23 აპრილს, მეორე — წიფეთელობა — 20 ივლისს, მესამე — შემოდგომას, ნოემბრის — 10-ს. წიფეთელობას დაკვლენ... ორ კარგ

ხარს და იქვე მოხარშავენ მზარეულები... მღვდელი წირავს იმ დღეს, გამოვა წირვა, დალოცავს ხალხს... შემოწირველებს ფულად და საქონლით, და ხალხი ერთმანეთს. შემდგომ დაჯდებიან თემათ კაცნი და ქალი სტუმრებითურთ. ამ ხორცს, რომელიც იქ იხარჯება გაარბებენ კომლზე და სტუმრებსაც მიართმევენ... გარდა ამისა, შინიდან მოიტანენ სხვა სამასპინძლოსაც... უწინ ამ ეკლესიაზე არ შეეძლოთ, რომ ქალი მოსულიყო, ვინც არ უნდა ყოფილიყო, ეხლა კი ყველანი მიდიან“...

ხვანჭყარაში ორი ეკლესია იდგა. აქედან „ღვთისმშობლის მიძინების“ ეკლესია უკვე ვახსენე. მეორე „გოლგოთის“ ეკლესია ძალზე დანგრეულია. ასევეა დანგრეული „საყიორის წმინდა გიორგის ეკლესია“, პატარა ჩორჯოში.

პირველ ტოლაში დგას მაცხოვრის, მეორე ტოლაში — სამების ეკლესია. ორივე ძალზე დანგრეულია და თარიღის დადგენა ჭირს.

ზემო და ქვემო ღვარდიამი, აგრეთვე ცახში, ფეოდალური ხანის რაიმე საკულტო ნაგებობა შემორჩენილი არ არის. პატარა ონში, როგორც უკვე ვნახეთ, XI საუკუნის ორი ეკლესია დგას, ლაღიშში ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში წმინდა გიორგის ძველი ეკლესია იდგა, ერთნავიანი ნაგებობა თავისი მინაშენებით. იგი აგებული იყო ტუფის ქვით და შიგნიდან მოხატული.

გ. ბოჭორიძემ დაგვიტოვა გორისუბნის წმინდა ბარბაღლეს ეკლესიის აღწერილობა. ეკლესია ერთნავიანი ნაგებობა იყო, ტუფის ქვისაგან აგებული. გარედან და შიგნიდან მოხატული ყოფილა. ეკლესიის ახლოს, მის მიერ იქნა აღმოჩენილი აგრეთვე, ქვის ფილა ასომთავრული წარწერით. წარწერა XI საუკუნეს განეკუთვნება. დღეისათვის ეკლესია მთლიანად დანგრეულია. ხოლო წარწერიანი ქვა დაკარგულა. ასევე დანგრეულია მიქარწმინდის ეკლესია და ბარეულის „ღეღა ღვთისა“.

ბუგეულის ეკლესია წინა თავშია აღწერილი. სოფ. ქედისუბანში მთავარანგელოზისა და წმინდა გიორგის ეკლესიებია შემორჩენილი. პირველი აშენებულია თლილი ქვისაგან. სამხრეთის კარის თავზე ჩუქურთმიანი ოთხკუთხა ქვის ფილაა, რომელზედაც მხედრული წარწერაა. დღეისათვის ეს წარწერა თითქმის გადასულია და აღარ იკითხება. ადრე კი მისი დიდი ნაწილის გარჩევა შეიძლებოდა: „ქ. სამებაო... პირმშოო, ძეო, მე მონაჲ და მსასოებელი შენი...“

შემწე ვექენ ეკლესიასა მთავარანგელოზისა, შემწედ და მეოხედ სულისა ჩემისა... მხილველნი ამისნი ჩემთვისცა შენდობას ბრძანებდეთ, ქრისტეს აქეთ ჩღუზ“. (ე. ი. 1797 წ.).

ეკლესიის შიგნით, ჩრდილოეთის კედელზე გამოსახულია საეკლესიო პირი თავისი მეუღლით და ორი ბავშვით. ფრესკებს ახლავს ასომთავრული წარწერები, რომლებიც დღეს ძნელად იკითხება: „ნაობ კენჭაქემ მოაქედინა ხატი მრავალძალი წმიდაი გიორგი, ვინცა შენდობა გვიბრძანოს, ღმერთმა თქვენცა შეგიდოს, ამენ“; „თანამეცხედრე მისი კაკონა“; „ძე ამისი ნასხიდა“; „ასული მისი დოდალი“.

ქედისუბნის მთავარანგელოზის ეკლესია გვიანფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული, მაგრამ მის წყობაში, მაგ. დას. სარკმელის თავზე, ჩატანებულია, ძველი, XI ს-ის კანკელის ფრაგმენტები. ეს კი იმას მოწმობს, რომ ამ ადგილას XI ს-ში უკვე იდგა ეკლესია.

ქედისუბნის წმინდა გიორგის ეკლესია სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით დგას, რამდენიმე კმ-ის დაშორებით, მაღალ გორაკზე, რომელიც რიონის ხეობას გადააყურებს. ეკლესია დარბაზული ტიპისაა. იგი თავდაპირველად ადრეფეოდალურ ხანაში აუგიათ, შემდეგ ჩანს ხელახლა განუახლებიათ. შეკეთების დროს ეტყობა ძველი ტუფის ქვები აღარ ეყობ და წყობაში უბრალო თლილი ქვებიც გამოიყენეს.

მდ. შარეულას მარჯვენა ნაპირის სოფლებში ძველი ეკლესიები აღარ დგას. 1962 წ. მ. დვალმა ზედა შავრის მიდამოებში გათხარა „კვერთის“ წმინდა გიორგის ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც XI ს-ის პირველი ნახევრის ნაგებობა აღმოჩნდა. ამ ეკლესიიდან წამოღებული ქვებით თავის დროზე გაუფართოვებიათ სოფლის ეკლესია, რომელიც ამჟამად სანახევროდ დანგრეულია.

მდ. კრისულას, ხოტეურას და მათ შენაკადებზე მდებარე სოფლების ქრისტიანულ საკულტო ნაგებობების ერთი ნაწილი: ხოტევის, ზემო თლუღის, და ბეთლემის ეკლესიები, ჩვენ უკვე ვახსენეთ. ამის გარდა, ამბროლაურის ახლოს მდებარე სოფლებში კიდევ რამდენიმე საკულტო ნაგებობაა შემორჩენილი.

სოფ. კორტში (ძვ. კვირიკეწმინდა) დგას წმინდა კვირიკეს სახელობის სამნავიანი ეკლესია, რომელიც თლილი და ტუფის ქვითაა ნაგები. სოფლის ძველი სახელიც აქედან მოდის. ეკლესია IX—X

საუკუნეებში უნდა იყოს აგებული. ხუთი ათეული წლის წინ, შემორჩენილი იყო მხედრული წარწერა ეკლესიის დას. სარკმლის თავზე, ხოლო სამხრეთის კარის თავზე ნუსხური წარწერა. ეს წარწერები XVI—XVII საუკუნეებით თარიღდება.

დღეს გორაში დგას ერთნავეიანი ეკლესია, რომელიც XVIII—XIX საუკუნეებშია აგებული. ამ ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადში ჩატანებულია წარწერიანი ქვა, რომელიც ბევრად უფრო ძველი ეკლესიიდან არის გადმოტანილი. წარწერა XI საუკუნის ნუსხახუცურით არის შესრულებული და შემდეგნაირად იკითხება: „წმიდაო გიორგი შეიწყალე... და სოფელი ესე“.

ქვემო სხვაეაში ახალი დროის გუმბათიანი ეკლესია დგას, ხოლო ზემო სხვაეაში „ძელი ქეშმარიტის“ ნანგრევები. ეს უკანასკნელი საბოლოოდ 1927 წელს დაინგრა. გ. ბოჭორიძის აღწერილობით, მის აღმოსავლეთ სარკმელს ამშვენებდა ქვის ფილა, რომელზეც გამოსახული იყო ხელგაპყრობილი ადამიანი, ორივე მხარეს ვეფხვებით. ფილაზე ნუსხახუცური წარწერაც მოჩანდა, რომელიც აღარ იკითხებოდა.

დასავლეთის კარის თავზეც იდგა გამოსახულებიანი ქვის ფილა სამი ნუსხახუცური წარწერით, რომელთაგანაც ორი კარგად იკითხებოდა: „წმიდაო იოვანე, შეიწყალე ვახტანგ და გაბრიელ ძე მისი, ყოველი ვერი მათი...“ 2. „ქრისტე შეიწყალე მირიან“. „ძელი ქეშმარიტის“ ეკლესიის შიგნით გ. ბოჭორიძემ ნახა წარწერიანი ქვის ფილის ორი ფრაგმენტი. ორივე მათგანი ნუსხახუცურით იყო შესრულებული: 1. „წმიდაო გაბრიელ, შეიწყალენ ვარდან გიონაის-ძე მათსა ხელოსნობასა საძირკველი ჩაეღვა“. 2. „...აისძე მათსა ხელოსნობასა ბალაპვარი ჩაიღვა“. ყველა ეს წარწერა ბოჭორიძეს XIII ს-ით აქვს დათარიღებული, რაც შეიძლება სწორი არ იყოს. ერთ მათგანში მოხსენიებულია ვინმე ვახტანგი, ხოლო ვახტანგის ძე მოხსენიებულია ე. წ. სხვაეას საწინამძღვრო ჯვარის წარწერაში, რომელიც XI საუკუნის დასაწყისით თარიღდება. გ. ბოჭორიძის დროს ეს ჯვარი ქვემო სხვაეას ეკლესიაში ინახებოდა. წარწერები ქარაგმების გახსნით შემდეგნაირად იკითხება: 1. „წმიდაო გაბრიელ და მთავარანგელოზო შეიწყალე ვახტანგის ძე. მოიჭედა მის ნაცვლობასა შინა“... 2. „უხურცოთა მთავარო გაბრიელ, მეოხ და მფარველ ეყავ ორთავე შინა ცხოვრებათა მამკობსა შენსა რატის რაჟის ერის-

თავსა და ძესსა მისსა კახაბერს და ააშენენ აზნაურნი ეკლესიასა
შენსა შემავალი, და მოკვეენი და კვენი და ეკლესიასა შეილნი“.

ფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურის თვალსაჩინო
ძეგლს წარმოადგენს კრიხის მთავარანგელოზის საყდარი. იგი სოფ.
ზემო კრიხში დგას, მაღალი ცაცხვითა და წიფლის ხეებით დაფ-
რულ ეზოში, რომლის ძველი გალავნის ნაშთებმა დღემდე მოაღწიეს.
მთავარანგელოზის ეკლესიაც X ს-ის უკანასკნელ მეოთხედშია აგე-
ბული, იგი თავდაპირველად ერთნავიანი დარბაზული ტიპის ნაგე-
ბობას წარმოადგენდა. რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ საყდარს
სამხრეთიდან და დასავლეთიდან მინაშენები გაუჩნდა. 1884 წელს
დას. მინაშენი უშუალოდ ეკლესიას შემოუერთდა, რისთვისაც ეკ-
ლესიის ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები დააგრძელეს, ხოლო
დასავლეთის კედელი ხელახლა ააგეს. სამხრეთის მინაშენმა დღემდე
უცვლელად მოაღწია. მისი კარიბჭე იშვიათი ხელოვნების ჩუქურ-
თმებითაა შემკული. კრიხის ეკლესიას თავის პირვანდელი სახე და-
უბრუნა არქიტექტორმა ვ. ცინცაძემ.

კრიხის საყდრის ფასადებზე X—XI საუკუნეების ლაპიდარული
წარწერებია დატანებული. წარწერიანი ქვების ნაწილი თავის ძველ
ადგილზეა, ნაწილი კი ეკლესიის განახლების შემდეგ ახალ ადგილზე
იქნა გადატანილი. ჩრდილოეთის ფასადის აღმოსავლეთ კუთხეში
ერთ ფილაზე ასომთავრული წარწერაა ამოკვეთილი: „უფალო გაუს-
ვენე სულსა ფეთამსას“, იქვე მეორე წარწერაა: „უფალო გაუსვენე
სულსა შვილამსა“. ამავე ჩრდილოეთის ფასადზე კედლის ახლად
ამოყვანილ ნაწილში ერთი წარწერის მხოლოდ დასაწყისია შემორ-
ჩენილი. ქვის ფილა, რომელზედაც ამ წარწერის დასასრულია, დღეს
დასავლეთ კედელშია ჩასმული. მათი შეერთების შემდეგ წარწერა
ასე იკითხება: „წმიდაო მთავარანგელოზნო შეიწყალეთ მადიდებე-
ლი თქვენი თევდორე“. ამ წარწერის ფრაგმენტის გარდა დასავლეთ-
ის კედელში კიდევ ერთი ლაპიდარული წარწერაა ჩასმული: „წმი-
დაო მთავარანგელოზო კვიტამ შეიწყალეთ“. შეიძლება კვიტამ კვი-
ტიანიშვილთა საგვარეულოს შორეული წინაპარი იყოს. ყველა ზემოთ
მოყვანილი წარწერა X საუკუნეს მიეკუთვნება. ამავე ხანისაა წარ-
წერები ქვის ორ ფილაზე, რომლებიც დღეს ტაძრის შიგნით ინახება.
ერთი ნუსხახუცურია: „წმიდაო მთავარანგელოზნო შეიწყალეთ გი-
ორგა“, მეორე ასომთავრული: „წმიდანო მთავარანგელოზნო აღიდ-

ნეთ მადიდებელი თქუენი გრიგოლ“. კრიხის საყდრის სამხრეთ მი-
ნაშენის აღმოსავლეთ კედელში XI ს-ის ასომთავრული წარწერის
ერთი ფრაგმენტი შემორჩენილი: „წმინდანო მთავარანგელოზნო“
ამავე მინაშენის სამხრეთ კედელზე ორ ქვაზე ამოკვეთილია XI ს-ის
ნუსხახუცური წარწერა: „სახელითა ღვთისაითა ესე კელი დავწერეთ
ჩვენ კრიხმა სოფელმან. ვინცა ნაწირავი დაჰკუთოს, საბერო და წი-
ლი საღმრთო და სალაპირო არა მისცეთ. კრულია ღმრთისა პირით
ვინცა მისცე“.

კრიხის მთავარანგელოზის საყდარი შიგნიდან ფრესკებითაა შემ-
კული, რომლებიც ქართული მონუმენტური მხატვრობის შესანიშნავ
ნიმუშს წარმოადგენენ. X ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში, ეკლესიის
ძირითადი ნაწილის აგების დროს, ფრესკებით დაუფარავთ მისი აღ-
მოსავლეთი ნაწილი — საკურთხეველი. ამ მხატვრობის მცირე ნა-
წილი დღესაც შესამჩნევია საკურთხეველის კამარაზე, მომდევნო ხა-
ნის მხატვრობის ქვეშ. XI საუკუნეში ეკლესია მთლიანად მოიხატა.
ამ ხანის ფრესკების დიდმა ნაწილმა დღემდე მოაღწია. მათი უმეტე-
სობა საეკლესიო თემებზეა, მაგრამ საერთო პირთა გამოსახულებებ-
საც ვხვდებით. ჩრდილოეთის კედელზე ოთხი დიდებული დგას,
რომლებსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უნდა სჭეროდათ, მაგრამ
მონატულობის ეს ნაწილი დღეს თითქმის აღარ გაირჩევა. დიდებუ-
ლები ქტიტორები უნდა იყვნენ. მათ ფრესკებს შესაბამისი ასო-
მთავრული წარწერები გააჩნდათ. დღეისათვის მეორე და მესამე
დიდებულის ფრესკის წარწერა იკითხება მთლიანად: „ეს არის ვა-
ჩიანი“ და „ესე არის შოგაჲ“. XIII თუ XIV საუკუნეში კრიხის
საყდრის შიდა მხატვრობა ხელახლა შეუკეთებიათ. მხატვრობის
აღდგენა სოფელმა ითავა, ხოლო მხატვარი-„რესტავრატორი“ ვინმე
ჩუბინიძე ყოფილა. ამას მოწმობს წარწერა, რომელიც ამის აღსა-
ნიშნავად ქტიტორების ფრესკებთან გაუკეთებიათ: „მოიხატა წმი-
დაჲ ესე ეკლესიაჲ დეკანოზობასა გიორგი ვორცანანისძისა, ასისთა-
ვობასა იოანე ...ძისასა და იოვანე დევის ძისასა. შეიწყალენ წმიდაო
მთავარანგელოზნო ამისა მოხატვისა ჩუბინსძისა“...

„კრიხულას გაღმა, მთაზე, — წერდა ზემო კრიხის ტაძრის შე-
სახებე იევლევი, — ქვის საოცარი საყდარია, ძალიან ლამაზი, მიჭა-
ელ მთავარანგელოზის სახელობის. საყდარში ხატები თქროს ცურ-
ვებული ვერცხლის მოჭედულობაშია ჩასმული. სახეები და სამოსე-

ლი ხატებს ვერცხლით აქვთ მოჭედული. წმინდანების შარავანდედი
კი — ოქროსგან აქვთ გაკეთებული და შემკული მინანქრით“. გ. ბო-
ჭორიძემ ამ საყდარში სულ სამი დაზიანებული ხატი ნახა. მხოლოდ
ეს ხატები იქნა შემორჩენილი იმ ქართული კედური ხელოვნების
უბრწყინვალესი ნიმუშებისაგან, რომელიც კი იევლევის დროს იყო
დაცული კრიხის ეკლესიაში.

სარესტავრაციო სამუშაოების შემდეგ, რომელსაც გ. ნიკოლა-
ძე ხელმძღვანელობდა, თავდაპირველი ბრწყინვალეობა დაუბრუნდა
ტბეთის ეკლესიას, ამბროლაურის რაიონში, სოფელ ტბეთში. ეს ეკ-
ლესია რაჭის ერთ-ერთი უძველესი, VIII—IX სს-ის საკულტო ნაგე-
ბობაა. აღდგენითი სამუშაოების დროს ეკლესიის სამხრეთის ფასად-
ზე აღმოჩნდა ორენოვანი ქართულ-არაბული წარწერის ერთი ფრაგ-
მენტი.

„გლუბაკეთა უმეტესობა რომელიდაც ხელობას არის დაუფლებული. ზოგი მათგანი ნაყიდი ბაშისაგან ტილოს ქსოვს, ლებავს მას ძალზე კარგი მინდვრის ენდროთი... ზოგი ამზადებს უხეშ მაუღს, რომლისათვის მატყლს ქართლში საქონლის გაცვლით შოულობენ. ამ მაუღს ჰყიდიან კავკასიის მთიანეთში და თვით თბილისში... რაველები აკეთებენ აგრეთვე ხის სახლებს და ჰყიდიან მას მეზობელ მხარეებში“.

გამბა. „მოგზაურობა სამხრეთ რუსეთში და ამიერკავკასიაში“.

მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს რაჭაში დაახლოებით ხუთი ათასი კომლი ცხოვრობდა. მთის რაჭაში და რაჭვის სხვა მაღალმთიან სოფლებში ყოველი კომლი ე. წ. „დიდ ოჯახს“ წარმოადგენდა, სადაც ერთად ცხოვრობდნენ მშობლები და მათი ვაჟიშვილები ოჯახებით. „დიდი ოჯახი“ საშუალოდ ოცი სულისაგან შედგებოდა. რაჭვის დანარჩენ სოფლებში „დიდი ოჯახები“ კომლთა დაახლოებით ნახევარს შეადგენდნენ. ამიტომ მთელ რაჭაში ყოველ კომლზე საშუალოდ ათი სული უნდა ვიანგარიშოთ. ასე რომ, გასული საუკუნის დასაწყისში რაჭაში 50 ათასზე მეტი კაცი ცხოვრობდა. აქედან ომის დროს 5600 მეომარი გამოდიოდა, რაც იმ დროისათვის დიდი ძალა იყო.

რაჭაში შედარებით ბევრი შემორჩა IX—X სს-ის ეკლესიები. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ ხანის საკულტო ნაგებობათა უმეტესობამ დღემდე ვერ მოაღწია, უნდა ვიფიქროთ რომ ამ ხანაში ეკლესია რაჭის ყველა სოფელში ააშენეს. ეს კი შემთხვევითი არაა. ასეთი გაცხოველებული საეკლესიო მშენებლობის დროს სახელმწიფო ომერთის პატივისცემასთან ერთად თავისი ამქვეყნიური ინტერესებიდან გამოდიოდა. ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს შექმნის შემდეგ ამ სამეფოში ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული რეფორმა ჩატარდა.

შეიქმნა ხევები, რომლებიც ცალკეული სოფლებისგან შედგებოდა. როგორც ხევის ისე სოფლის ცენტრს, საკუთარი ეკლესია წარმოადგენდა. ამის გამო იყო რომ IX—X სს-ში საეკლესიო მშენებლობამ ფართო ხასიათი მიიღო. მკითხველი უკვე შეხვდა წარწერებში ფარახეთის, წესის და სორის ხევებს. ერთ წარწერაში ლების ხევიცაა მოხსენიებული. რაჭის ხევების რიცხვი ამ ოთხი ხევით არ ამოიწურებოდა. მთელი ეს საერისთავო ცალკეულ ხევთა კრებულს წარმოადგენდა. ზოგი ხევი რამდენიმე სოფლისაგან შედგებოდა, ზოგი კი ერთ სოფელს მოიცავდა. ყოველი ხევის მფარველად და პატრონად მისი ეკლესიის მთავარი ხატი ითვლებოდა. ყოველი კომლი ვალდებული იყო ამ ხატის დღეობაზე მისულიყო, რომელიც წელიწადში ერთხელ ან რამდენჯერმე იმართებოდა, სასმელ-საჭმელი მიეტანა და საერთო პურისჭამაში მონაწილეობა მიეღო.

ადრე და შუა ფეოდალურ ხანაში ხევში გლეხებთან ერთად აზნაურებიც შედიოდნენ. მოგვიანებით კი — მხოლოდ ყმა-გლეხები. მიუხედავად ამისა, ფეოდალები იძულებულნი იყვნენ ანგარიში გაეწიათ ხევისათვის, როგორც ადგილობრივი მმართველობის ორგანოსათვის. ისინი მის ხატს ხშირად ყმა-გლეხებს შეწირავდნენ, რომელთაც ხატის დღეობაზე გამასპინძლება ევალებოდათ, რათა „სასმელ-საჭმელი სულ სწორად მიიღონ ხევზედ“. XVIII ს-ში რაჭაში ტერმინი ხევი თემმა შეცვალა.

ზემოთ მოყვანილ რამდენიმე წარწერაში „ხელოსანი“ და „ხელოსნობა“ არის მოხსენიებული. ეს ტერმინები ხელთანაა დაკავშირებული. ხელი ძველად ძალაუფლების სიმბოლოდ ითვლებოდა. ამიტომ დასავლეთ საქართველოში ხელოსანი თანამდებობის პირი იყო, რომელსაც ხევის გამგებლობაში გარკვეული ფუნქცია ევალებოდა. ამის გარდა, ხევს დეკანოზი ან კიდევ ხუცესი გააჩნდა. ირკვევა, რომ რაჭაში ხევისბერებიც იყვნენ.

კლდისუბანში, რიცეულას მარცხენა ნაპირზე, მაღალ მთაზე, დგას IX—X სს-ის „ციხის“ წმინდა გიორგის ეკლესია. იგი ერთნავიანი შენობაა, ნაგებია ტუფის ქვით. დღეს მხოლოდ კედლებილია შემორჩენილი. „წმიდა გიორგი ციხისა, — წერს თ. შარაბიძე, — არის ტუფის ქვით აშენებული პატარა ეკლესია, როდის აღშენებულია არა ცნობილ არს. სდგას დიდსა და მაღალს ფითალო კლდის მწვერვალზე... წმიდის გიორგის ხატი არის ვერცხლისა, მოქედილი

ძვირფასი თვლებით, მაგრამ სიძველის გამო ამ ხატის ვერცხლი არის დახეული. ეს ხატი ისეთი ძლიერია, რომ მასზედ ჯერ არავის დაუფიციოა შიშისაგან“. ამ ეკლესიაში ინახებოდა აგრეთვე „ბეჭდები სამი, ძვირფასი თვლებით... ერთი პატარა ღვთისმშობლის ხატი წმინდა ბაჭადლო ოქროსი, რომელსაც აქვს სიგრძე და სიგანე თანასწორი თითო ვერშოკი. კიდევ არის სხვა ძვირფასი ქვები, ვერცხლის სტაქნები, ოქროში დაფერილი სამი, ესენი იაშვილებისაგან შემონაწირია. ამ პატარა ღვთისმშობლის ხატს აწერია ხუცუური ასობით „ღედოფალი დოფე“.

ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა ნივთი დღეს უკვალოდ არის გამოქრალი.

მთის ძირში სადაც ეს ეკლესია დგას, თ. შარაბიძის დროს ცხოვრობდნენ „გლეხები გვარად ჩიტალაძეები. ეს ჩიტალაძეები ყოფილან უწინდელ დროში განთავისუფლებულნი იაშვილისაგან ბეგრის გადასახადით. იმიტომ რომ ამ ეკლესიას უნდა ემსახურონ, როგორც ყმა ბატონს“.

„ციხის“ წმინდა გიორგის ეკლესია საღმელის ხევის მთავარ ეკლესიას წარმოადგენდა. აქ სამ საეკლესიო დღეობას ბზღინდნენ: გიორგობას — ძველი სტილით 23 აპრილს და 10 გიორგობის თვეს ანუ ნოემბერს და ელიობას „ადღგომის შუა ხუთშაბათს“. ამ უკანასკნელი დღეობისათვის საგანგებოდ ემზადებოდნენ. „ამ დღეს უსათუოდ უნდა იყიდოს მრევლმა ერთი კარგი თხა და დაკლავენ ძირს სოფელში და იქვე მოხარშავენ, — წერს თ. შარაბიძე, — წირვის გამოსვლის დროს მღვდელი დალოცავს ეკლესიაზევე ხალხს რიგისამებრ. ეკლესიიდან გამოივლიან ერთი მეოთხედი ვერსი თუ იქნება. აქ დგას ორი დიდი ხე ცაცხვის და მუხის, მოვლენ ამ ხეებს ქვეშ. იქ დახვდებათ გაშლილი ბაირალი, დიდ გრძელ ჯოხზე გაკრული. ამ ბაირალთან დახვდებათ მწვადი შემწვარი თხის გულისა. იქა აქუს ყოველ მოსახლეს თითო კულა ღვინო და თითო სართვიანი პური. ამ მწვადიდან თითო პატარა ნათალი უნდა ჩამოურიგონ ყველა მეკვამურთა იმ ეკლესიის მრევლთა, დალოცვენ ერთიმეორეს და ეუბნებიან: ღმერთმან დაგილოცოს მამული, დედული და სხვანი, მიაწვდიან კულით ღვინოს. ამ ლოცვას რომ გაათავებენ ბაირალით წამოუძღვებიან წინ და უკან მოჰყვება ხალხი სიმღერით... იძახიან დიდის ხმით ორპირად. ჩამოვლენ ძირს... ჩიტალაძისას დახვდებათ...

თხა მოხარული. დაჯდებიან თუ დარი იქნება კალოზე, თუ ავდარი იქნება სახლში, მაგრამ იშვიათად რომ ამ დღეს დარი არ იქნეს. იქა აქუსთ მოტანილი სადილი, ვაიმართება სმა და დღევრძელობა. ბაი-რალი ასვია შუაგულს კალოზე და გარშემო შემოუხადებიან ხალხი, მარტო კაცი. ქალი ამ დღეს არ ყოფილა მისადღეში თემში. ამ დროს მოადგებათ ხონჩა, რომელიც უჭირავს ორ ბიჭს ხელში და მესამე ჩამოარიგებს თვითო ლუკმას ხორცს თხისას ზევითო მეკვამურზე. მღვდელს მიართმევენ ტყავს, თავს, სათბილოს და ბეჭს... მღვდელი ბეჭს დაუბრუნებს ძუელის ჩეულისამებრ მრევლს და მხარეული თითო ნათალს მეკვამურთა“. ნაშუადღევს აიშლებოდნენ. „აიღებენ ამ ბაირალს და წამოიღებენ... წინ ბაირალი მოდის და უკან ხალხი მოყვება ორპირის სხვა და სხვა ნაირის სიმღერით... მოვლენ ეკლესიასთან (კლდისუბნის სოფლის ეკლესიასთან თ. ბ.) და ბაირალს შემოატარებენ ხალხი გარშემო ეკლესიას. შეიტანენ შიგნით და მიაყუდებენ ეკლესიის კედელზე. ამ ეკლესიის ეზოში დახვდებით ქალები დაირით და მუზიკით. შეიქმნება სიმღერა, ცეკვა ორფეხური და სხვა და სხვა ნაირი თამაშობა“...

დიდი ზეიმით იხდიდნენ გიორგობას ნოემბერში. ამ დღესასწაულზე მოდიოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოდან, იმერეთიდან, გურიიდან, ოდიშიდან, ლეჩხუმიდან და ზემო რაჭიდან. ეკლესიაზე წინა ღამეს მიდიოდნენ „ღამის მთეველები ქალი და კაცი თავის სამასპინძლოთი... დასხდებიან ანთებულის ცეცხლის გარშემო, შეექმნებათ დღევრძელობა, სიმღერა გათენებამდინ“. მეორე დილას, 10 ნოემბერს, წირვის შემდეგ „მიდიან ხატის წინ ევედრებიან და იღებენ შარნას ესე იგი მძივს... ამ შარნას შეიბმენ ან შეაბმენ ყელზედ პატარა ბავშვებს“. შემდეგ ეკლესიის „წალკოტში“ მღვდელი შეწირულებებს შეაგროვებდა. შემდეგ „დასხდებოდნენ თემათ სტუმრები თუ მასპინძელი. ქალი თუ კაცი მზის გადახრის დრომდე, იყო სმა, სიმღერა... ქეფის შემდეგ ყველანი რიცეულას პირას მინდორზე იყრიდა თავს და „შეიქმნებოდა ცეკვა, სიმღერა, ორფეხური, ცხენის ქენება და სხვა თამაშობა“... თ. შარაბიძის დროისათვის ქალების დასწრება „ცხის“ ეკლესიის გიორგობის დღესასწაულზე შედარებით ახალი ამბავი იყო. „წინეთ, — წერს იგი, — ქალი ვერ შევიდოდა. თუ ვისმე ლოცვა უნდოდა მოვიდოდა ამ ეკლესიის ქვეშ კლდის ძირში და იქიდან ევედრებოდა და ისიც სამი ოთხი დღის

მარხული. ასრე რომე თუ ქმრიანი იყო, ერთ კვირას ქმართან ვერ მოისვენებდა“. ეს აკრძალვა იაშვილთა ქალებზეც ვრცელდებოდა. „ისინიც ამ ეკლესიის ძირში დაიჩოქებდნენ და ევედრებოდნენ“ ამ ხატს“.

დღეობების დროს ბაირალი საგანგებო პირს ჰქონდა ჩაბარებული. „ბაირალს ვერა გვარი ვერც მოკიდებს სხვა გვარი, გარდა შარაბიძის გვარისა. ძველთაგან ყოფილა ერთი შარაბიძე სახელად გიგიტი, ეს გიგიტი ყოფილა ხეიბერი სოფლისა, ამას ბატონზე ნაკლებად არ ემონებოდნენ და არც ნაკლებ პატივს სცემდნენ მრთელი საიაშვილის კაცი. გიგიტი აღდგომის დღეს რომ დაჯდებოდა თემში ერთის დიდი ცაცხვის ქვეშ... მას მიართმევდნენ კომლზე თითო ასოს ხორცს, თითო პურს და მის ღვინოს. მეორე დღეს მიბრძანდებოდნენ ბატონი იაშვილები ქალბატონებითურთ და ესენი დაჯდებოდნენ ამ ხეს ქვეშ და ამ იაშვილებსაც ესე მიართმევდნენ“.

ვრცელი ამონაწერი თ. შარაბიძის ხელნაწერიდან მკითხველს წარმოდგენას უქმნის თუ როგორ ტარდებოდა სახეგო დღესასწაულები რაჭაში. „ხეიბერი“ დამახინჯებული ხევისბერია. მოგვიანებით ხევისბერები მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში იყო ცნობილი, ადრე კი ხევისბერი, როგორც ხევის ერთ-ერთი მთავარი თანამდებობა, მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული.

ხევის წევრები დღეობებზე იკრიბებოდნენ. საგანგებო შემთხვევაში მათ ბუკით მოუხმობდნენ. „ეს იყო საყვირის მსგავსი, — წერს ფრანგი კომერსანტი და დიპლომატი გამბა, — ის ძალზე ძლიერ ხმას გამოსცემდა“. ეს ბუკები 1819—1820 წლებში მეფის მოხელეებს შეამბოხეთა უბირველეს იარაღად მიიჩნდათ. ამიტომ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ მოსახლეობას მთლიანად ჩამოართვეს.

რაქის მოსახლეობის ძირითად ნაწილს გლეხები შეადგენდნენ, რომლებიც აზნაურებს, თავადებს, ეკლესიას ან კიდევ სამეფო ხელისუფლებას ეკუთვნოდნენ. თვითოეული კომლის კარ-მიდამო თავისი „სახლ-კარითა, ჭურ-მარნითა, საყანიითა, სათიბითა, სასაფლაოით, საწისქვილოით, ტყითა, ველითა, საძებრითა და უძებრითა, ნასყიდითა და უსყიდლითა“ თავისებურ სამეურნეო კომპლექსს წარმოადგენდა. ყოველგვარი გადასახადი ამ კომლზე მოდიოდა. გლეხთა ვალდებულებანი კი საკმაოდ მძიმე იყო. ასე მაგალითად, 1621 წლის ერთი დავთარის მიხედვით სოფელ ბარის 21 კომლ გლეხს ერთად

„ოთხმოცდაჩვიდმეტი კოდი პური, ოცდათერთმეტი კოდი ქერი, ასამოცდათხუთმეტი კასრი ღვინო, ოთხმოცდაერთი საკლავი, ოთხმოცდაჩვიდმეტი ქათამი, ორას ორმოცდაჩვიდმეტი კუერცხი; კუამლანთავსა ერბო, ხაჭო და მარილი, თვით ურემი შეშა, თვით ქრთილ აქერეჭო“ ემართა. დავთარში ჩამოთვლილია ცალკეულ კომლთავალდებულებანი. „სამთა ციხისლებსა 10 კოდი წმინდა პური, ორი კოდი ქერი, 20 კასრი ღვინო, 2 თავი საკლავი და ექუსი სასტუმრო“ უნდა გადაეხადათ, „გრძელიძესა ნასყიდსა 4 კოდი პური, 1 კოდი ქერი, 4 კასრი ღვინო და 3 კასრი ღვინო, კიდევ სხვა სამი საკლავი, 3 ქათამი, 6 კუერცხი, ერბო, ხაჭო და სალორე მარილი, შუდი კუერცხი“. „ნინიასა და გოჩიასა გიორგობიანსა“ — „3 კოდი წმინდა პური, 1 კოდი ქერი, სამი საკლავი, 6 ქათამი, ექუსი კასრი ღვინო, 5 კასრი ღვინო გოწრაულისა; 1 საკლავი, 1 ქათამი, კოდნახევარი წმინდა პური, 12 კუერცხი გოწრაულიანად, მისი ერბო, ხაჭო, სალორო მარილი“ და ა. შ. საბატონო გლეხური საეკლესიო გლეხებზე უფრო მეტად იყვნენ დაბეგრნილნი.

რაჭაში გლეხები ქვის ან ხის სახლებში ცხოვრობდნენ. მთის რაჭის გარდა ქვის სახლები მის მეზობელ სოფელში იყო გავრცელებული. ასეთი სახლები ონის ზემოთ იწყებოდა. „მივედით ფარავნეშში, — წერდა დიუბუა დე მონპერე, — სოფელში 5—6 კოშკია. თითოეულ მათგანს მიდგმული აქვს ქვის სახლი. კოშკებს აქვთ სათოფურები. ეს ათის პირველი სოფელი ასეთი უჩვეულო იერით აშენებული“. ფარავნეშის კოშკები XIX ს-ში დაინგრა, ხოლო მათ გვერდზე მდგარი ქვის სახლები ჩვენი საუკუნის 50-იან წლებამდე შემორჩა. ეს სახლები ეკუთვნოდა დიდ ოჯახებს, კერძოდ იქვეა ექვს განაყოფს. უკანასკნელი სახლი 1951 წ. დაუნგრევიათ.

ონის მეზობელი სოფლების ქვის სახლები, ნაწილობრივ განსხვავდებოდნენ მთის რაჭის ასეთივე სახლებისაგან. „სახლები უწერლებს უდგიათ ქვიტყირის, — ვკითხულობთ ი. ხოტეველის წერილში 1888 წლის „ივერიაში“, — ოთხკუთხა მაღალი და დიდი, ძველს დროში აშენებული. თითოეული ძველი სახლი სამსართულიანია, ქვემო სართულში პირუტყვი ჰყავთ, მეორე სართულში თვითონვე ცხოვრობენ, მესამე ცარიელია. ძველს დროში ზემოთ სართულს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ სართულს გვერდზე აქვს პატარა სარკმელები სათოფურები ანუ როგორც უწერლები უწოდებენ „ღურო-

ებო“. როცა მტერი ესხმოდა სოფელს, „მცხოვრებნი აღიოდნენ მესამე სართულზე და იქიდან მტერს პასუხს აძლევდნენ. ზოგი სახლიდან გაყვანილია მიწაში ხერელი ერთი ვერსის მანძილზე და თუ საჭიროება მოითხოვდა მცხოვრებნი იქიდან გაიხიზნებოდნენ“.

რაჰველ გლეხთა უმეტესობა ხის სახლებში ცხოვრობდა. „საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში — დაწული და შელესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში — მაგარი ფიცრებით, — წერდა გიულდენშტედტი, — სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისათვისაა განკუთვნილი. მარცვლეთულის მარაგს ინახავენ დაწულ კალათებში, რომლებიც თხიითაა შელესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს“.

აზნაურები ჩვეულებრივ ციხე-დარბაზებში ცხოვრობდნენ. ეს იყო ერთი ან რამდენიმე კოშკი, რომელსაც გალავანი უვლიდა. გალავნის შიგნით ციხის ეზოში ხის შენობებიც იდგა. აზნაურთა ციხე-დარბაზები ვახუშტის რუკებზეცაა დატანილი. მათი ერთი ნაწილი დღემდეა შემორჩენილი, კერძოდ ასეთი ციხე-დარბაზების ნანგრევები შემორჩენილია ჭინჭვისსა და კომანდელში (გამყრელიძეების) სომიწოში (იაშვილების), კვირიკე წმინდაში (კვიტაშვილების). კარგად არის შემონახული აზნაურის ციხე-დარბაზი შარდომეთში. ველეთორში დგას ორი კოშკი, რომელთაც ერთმანეთისაგან ლელე ჰყოფს. კოშკებსა და ციხის ეზოს გალავანი უვლიდა. ეს ციხე-დარბაზი ბაქრაძეებს ეკუთვნოდათ. აზნაურთა ციხე-დარბაზი პატარა ონშიც დგას. იგი დგას სოფლის განაპირას, ჩრდილოეთით და რიონის ხეობას გადაჰყურებს. კარგადაა შემორჩენილი გალავანი, კოშკიდან მხოლოდ საძირკველია. გასულ საუკუნეში გოცირიძეების ციხე-დარბაზი იდგა სორში.

თავადების ციხე-დარბაზები თავისი ზომებით აზნაურთა საცხოვრებელზე ბევრად უფრო დიდი იყო.

რაჭის მთავარ ციხე-სიმაგრეს მინდა ციხე წარმოადგენდა. იგი დგას სოფ. წესის აღმოსავლეთით, ლუხუნის მარცხენა ნაპირზე, მაღალი გორაკის კლდოვან კონცხზე. აქ არის სამი კოშკი, რომლებიც

გალავნით არის გაერთიანებული. სამხრეთ-აღმოსავლეთი და ჩრდილო კოშკები ოთხკუთხაა, დასავლეთის კოშკი კი მომრგვალებულია. აღმოსავლეთის კოშკის გვერდით ციხის ეკლესია დგას. ციხის ეზოში ჩანს რამდენიმე ქვევრი, ორი აუზი წყლისათვის და დილეგა. ციხის შესასვლელი სამხრეთი მხრიდანაა და სამანქანო გზიდან კარგად მოჩანს. ერთი ბილიკი (ძნელად სავალი) ციხეზე სამანქანო გზიდან მიდის, მეორე, უფრო ადვილი გზა ციხეს უელის გარშემო.

მინდა ციხეს აშენების შესახებ არსებობს ლეგენდა, რომელიც სურამის ციხის ლეგენდას წააგავს. მშენებლებს დაუჭერიათ ერთი ბიჭი წესიდან გვარად მინდელი და ცოცხლად ჩაუტანებიათ ციხის კედელში. როდესაც დედამ ეს გაიგო, მიიბრინა ციხესთან და შვილის განთავისუფლებას შეეცადა, მაგრამ ვერაფერი ვერ მოახერხა. დედა იდგა ციხის კედლის ახლოს და უყურებდა თუ როგორ ფარავდა ქვა მის შვილს. როდესაც ყველაფერი გათავდა დედამ შემდეგი სიტყვებით დაიტირა თავისი ვაჟი:

„მინდლის ციხე მინდია
ჩემის ცოდვით სავსეა,

თავ-წითულა მინდლისშვილა
კირწისთავით ასვია“.

მინდა ციხე ადრეფეოდალურ ხანაშია აგებული და შემდეგ მრავალჯერაა გადაკეთებული. იგი ერისთავების ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა რაჭის საერისთავოს დაარსებიდან. XIII ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან, რაჭის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ, დაახლოებით სამი საუკუნე, მინდა ციხე სამეფო ხელისუფლებას ეკუთვნოდა. იმერეთის მეფემ, ბაგრატ III-მ ეს ციხე კვლავ რაჭის ერისთავებს გადასცა. სოლომონ I-მა მინდა ციხე სამეფო ციხედ აქცია, ხოლო სოლომონ II-მ იგი 1803 წელს სოლომონ ლიონიძეს გადასცა. იმერეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ რუსეთის ხელისუფლებამ მინდა ციხე კვლავ როსტომ ერისთავის შთამომავლობას დაუბრუნა. ამ დროდან მას უკვე სამხედრო მნიშვნელობა აღარა აქვს.

კრიზულას მარჯვენა ნაპირზე მაღალი კლდის თხემზე, სოფ. ზემო სხვავას ახლოს, არწივის ბუდესავით მოჩანს კვარა ციხე, რაჭის უძლიერესი ციხესიმაგრე. ციხისაკენ მხოლოდ ერთი მეტად ძნელი სავალი ბილიკი მიემართება, რომელიც ადგება ერთადერთ შესასვლელს. შესასვლელი ზედაპირიდან ორი მეტრიითაა დაშორებული. ციხეში შესვლა მხოლოდ კიბით შეიძლებოდა. ციხის ეზოში ცენტრა-

ლურ ადგილას აღმართულია საცხოვრებელი ნაგებობა. მის გვერდით დგას ორსართულიანი შენობა, რომლის ზედა სართული დაკავშირებულია საბრძოლო ბილიკთან. ციხის აღმოსავლეთ მხარეს, უმადლეს წერტილზე, აღმართულია მრგვალი კოშკი — გოდოლი. მისგან უფრო დაბლა, მცირე ზომის დარბაზული ტიპის ეკლესია; თხემს ირგვლივ მაღალი ვალავანი უფლის.

კვარას ციხე XI ს-ის დასაწყისში უნდა იყოს აგებული. იგი მოხსენიებულია XI ს-ის შუა წლების ერთ თხზულებაში, რომელიც ცნობილი ბიზანტიელი საეკლესიო მოღვაწის მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების ქართულ რედაქციას წარმოადგენს. აღმსარებელმა და მისმა მოწაფეებმა თავიანთი ცხოვრების უკანასკნელი წელი დასავლეთ საქართველოში გაატარეს. „ანასტასი წაიყვანეს ციხესა თავკუერისასა კვარასა“ — ვკითხულობთ თხზულებაში მაქსიმე აღმსარებლის ერთი მოწაფის შესახებ. ეს ციხე-დარბაზი მრავლის მოწმეა თავისი ხანგრძლივი ისტორიის განმავლობაში. სამხედრო მიზნით იგი უკანასკნელად 1819 წ. გამოუყენებიათ, როდესაც ციხეში გამაგრდა სახალხო აჯანყებისაგან შეშინებული მაიორი ცაცკა.

რაჭის სიმაგრეების ერთი ნაწილი ისეთ ციხეებს წარმოადგენდა, სადაც თავს მტრის შემოსევების დროს აფარებდნენ. მათ შორის ერთ-ერთი ყველაზე ძველი—ტოლას ციხე დგას ზემო ტოლაში. იგი ოთხკუთხა კარგად გათლილი ქვის „კვადრებით“ არის აშენებული დაახლოებით VI—VIII სს-ში. ეს ციხე გასული საუკუნის დასაწყისამდე გამოიყენებოდა. ამას ვერ ვიტყვით „ურუმის ციხეზე“, რომელიც დგას უწერას ჩრდილო-დასავლეთით, 5—7 კილომეტრის დაშორებით. ციხე იმავე ხანაშია აგებული, მაგრამ შუაფეოდალურ ხანაში თავისი მნიშვნელობა უკვე დაკარგული ჰქონდა. თავშესაფარი სიმაგრეები იდგა წედისში, ლაჩთაში, იწაში და ა. შ. ასე რომ ფეოდალური რაჭა გლეხთა დუროიანი ქვის სახლებით, აზნაურთა, თავადთა თუ ერისთავების ციხე-დარბაზებით, თავშესაფარი ციხეებით ერთიანი სიმაგრის შთაბეჭდილებას ტოვებდა.

რაჭა მთავგორიანი ქვეყანაა და სავარგულეებიც ნაკლებია, ამიტომ მოსახლეობა მაქსიმალურად იყენებდა თითოეულ მტკაველ მიწას. ხშირად ტყის ცალკეულ მონაკვეთებს გაკაფავდნენ და ყანებად აქცევდნენ. მიწას ე. წ. რაჭული გუთანით ამუშავებდნენ, რომელიც კარგად იყო მორგებული ადგილობრივ ბირობებს. „სამკუთხა რაი-

ნის სახნისი ირიბადაა წამოცმული მოგრძო, მსხვილ ფიცარზე... მის უკან არის ტარი და წინ ირიბი ხელნა, რომელსაც 2 ხარი ეწევა“, — წერდა ამ გუთანზე გიულდენშტედტი.

რაჭაში მოჰყავდათ საზაფხულო და საშემოდგომო ხორბალი, ქერი და შვრია. ეს ორი კულტურა უფრო მაღალმთიან სოფლებში იყო გავრცელებული. დაბლობ ადგილებში მოჰყავდათ აგრეთვე ღომი და ფეტვის რამდენიმე სახეობა, რომელსაც ზოგჯერ მკადს უწოდებდნენ. დიდი ადგილი ეკავა მევენახეობას. კარგი ვენახები, ისევე როგორც დღეს, ქვემო რაჭაში, რიონისპირა სოფლებში იცოდა, უფრო მაღლა ვენახი ნაკლებმოსავლიანი იყო, ხოლო მაღალმთიან სოფლებში ყურძენი სულ არ მოდიოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველად ვენახი უფრო მაღალ ზონაში იყო გავრცელებული ვიდრე დღეს. ბოსტანი და ბაღი რაჭის უმეტეს სოფლებში გააჩნდათ. „ვენახები ამავე დროს ხილის ბაღებიცაა, — წერდა გიულდენშტედტი, — კაკალი, მსხვილი და წვრილი ლურჯი ქლიავი, ალუბალი, ვაშლი, მსხალი და კომში გავრცელებულია, ატამი და თუთა ნაკლებადაა, ბოსტნეულიდან გვხვდება კიტრი, ნესვი, საზამთრო, ბოთლისებური კვახი, სარის ლობიო და სწორი თურქული ლობიო, ბარდა, სტაფილო, ბოლოკი, კომბოსტო, ხახვი და ჭარხალი. საღებავებისათვის თესენ ნარშავს და სურნელს, ხოლო ძაფებისათვის — ცოტა კანაფს“.

რაჭაში საზამთრო საძოვრები არაა, რაც ზღუდავს მესაქონლეობის განვითარებას. ზამთრისათვის თივა სათიბიდან ჩვეულებრივ ურმებით ჩამოჰქონდათ და ამიტომ მის რაოდენობასაც ასევე ურმებით ზომავდნენ. მათი აღწერილობა გიულდენშტედტმა დაგვიტოვა: „მოძრავ ღერძს აქვს ორი უძრავი თვალი, გაკეთებული მთლიანი შრიული ხისაგან, რომლის დიამეტრი ორ ფუტს უდრის. ღერძზე გადებულია 2 სარი, რომლებიც უკანა ბოლოებით მიწაზე ეთრევა. ამ სარებზე დევს ტვირთი, რომელსაც უღელში შებმული ორი ხარი სწევს. „თითოეულ კომლს გააჩნდა ხარები და ძროხა, რამდენიმე ცხვარი. ამზადებდნენ ყველს, ერბოს და ხაჭოს. ხაჭოს საგანგებოდ ახმობდნენ და ინახავდნენ. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რაჭველებისათვის ღორს. „ღორი სიცოცხლე მათი“, — წერდა ვახუშტი. ღორის ხორცს ამარილებდნენ, შემდეგ კვამლში გამოყავდათ და ზამთრისათვის ინახავდნენ. ამას ღორი ეწოდებოდა. სალორე ღორებს

საგანგებოდ უვლიდნენ. ასევე ამუშაებდნენ საქონლის, თუ ფრინველის ხორცს. ასეთ პროდუქტს ლორისაგან განსხვავებით შაშხს უწოდებდნენ.

რაჭაში დიდი ყურადღება ეთმობოდა ნადირობას. თავდაპირველად მშვილდისრით ნადირობდნენ, იცოდნენ მახე-ხაფანგების დაგება. მოგვიანებით თოფი შემოვიდა. XVIII ს-ში რაჭაში რამდენიმე ტიპის თოფი იყო გავრცელებული, ყველაზე უფრო „ყირიმული“, რომელიც ალბათ ყირიმიდან მოჰქონდათ. ადგილზე ამზადებდნენ თოფის წამალს. 1819—1820 წწ-ის აჯანყების ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად რაჭაში აცხადებდნენ იმას, რომ მათ გამოუცხადეს „არ დაემზადებიათ და არ გაეყიდათ თოფის წამალი“. „ზამთრობით მისდევენ ნადირობას გარეულ ღორებზე, დათვებზე, ირმებზე, — წერდა გამბა, — კვერნებზე, მელიებზე და ჭიხვებზე. აქ ბევრჯერს შორის ბევრი ძვირფასია, რომელსაც შეუძლია მეტოქეობა გაუწიოს ციმბირის ბევრჯერს. აქ გვხვდება უმშვენიერესი ცისფერი მელიები, კვერნები, დათვები და ბევრი სხვა ბევრჯერს ცხოველები.“ მთებში დათვი იშვიათი როდია. „გარეული კატებიც ძალზე ხშირია“.

სანადირო ადგილების უმეტესობა მეფეს, ერისთავს ან კიდევ თავადებს თუ ეკლესიას ეკუთვნოდა. იაშვილთა სანადირო ლეჩხუმის ქედზე იყო, სადმელის ახლოს: „ამ მთაში იყვნენ ურიცხვნი ნადირნი, ირემი, არჩვი, შველი, ღორი, დათვი, მგელი, ფოცხვერი და სხვანი“, — წერდა თ. შარაბიძე. იაშვილებს ნადირობა ზამთრობით უყვარდათ, მაგრამ ნადირის ხორცი წელიწადის ნებისმიერ დროს გააჩნდათ. მათი ნებართვის გარეშე მათ მიწაზე ვინმე ვერც ითევზავებდა და ვერც ნადირს მოკლავდა. 1819—1820 წლების შემდეგ საიაშვილოში ბოქაულად ვინმე ივანე ბაქრაძე დანიშნეს. „ამ მოურაეის ბრძანებით, ერთ ზამთარში დაეხოცნათ ამ სადმელის საიაშვილოში, მთაში ორმოცდაათამდის ირემი და ღორს ანგარიში არ ჰქონდა“. ამის შემდეგ ირემი და გარეული ღორი გადაშენდა.

თევზი, განსაკუთრებით კალმახი, რაჭის მდინარეებში ბევრი იყო, მაგრამ სათევზაო ადგილების უმეტესობაც საერო თუ სასულიერო ფეოდალებს ეკუთვნოდა. მაგალითად XVIII ს-ის დასასრულს შარეულაზე თევზის ჰერა ჰელიშის მონასტრის პრივილეგიას წარმოადგენდა, სხვაგან წყალზე თევზაობის უფლება ველტყვის მონასტერს და მეფეს ეკუთვნოდა.

ჩვეულებრივ ანკესით, ბადით ან გოდრით თევზაობდნენ. მაგრამ ზოგჯერ არც „ბრაკონტირობას“ ერიდებოდნენ. მდინარეს დამწვარი კირით წამლავდნენ. სორში და ალბათ სხვა სოფლებშიც ამ მიზნით ლეშკის ფოთოლსაც იყენებდნენ. ზაფხულის ერთ დღეს მთელი სოფელი სონტარულას პირას შეიკრიბებოდა... ლეშკის ფოთოლს დაკრეფდნენ და საგანგებოდ მომზადებულ ორმოში ჩაყრიდნენ და კეტებით დაამუშავებდნენ. მიღებულ მასას ერთიანად წყალში გადაისროდნენ. ორი-სამი წუთის შემდეგ წყალი მწვანედ შეიღებებოდა. თევზები ბრმავდებოდნენ და მათი დაჭერა ადვილი ხდებოდა. თევზის შეგროვება წყლის დაწმენდამდე გრძელდებოდა. ნადავლს თანაბრად ინაწილებდნენ.

რაკველები ძალზე შრომისმოყვარენი იყვნენ. „მგისა და რთველის დროს მათი ქალიშვილები და ცოლები მამაკაცებს ეჯიბრებიან თავგამოდებული მუშაობით და ეს შრომა ყოველთვის გამოცოცხლებულია სიმღერითა და შეძახილებით, რაც ერთსა და მეორესაც ამხნევებს“, — წერდა გამბა. მიუხედავად ამისა, რაჭა მცირემიწიანი ქვეყანაა და მოწეული მოსავალი მოსახლეობას წლიდან წლამდე არ ყოფნიდა. ამიტომ თავისუფალ დროს გლეხები შინამრეწველობას მისდევდნენ. ტილოს ქსოვდნენ, ამზადებდნენ უხემ მაუდს, აშენებდნენ ხის სახლებს და მეზობელ კუთხეებში ჰყიდდნენ. წედისში რკინის საბადოები იყო, სოფლიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით „ქვანითელაში“ და „ხევხმულაში“. ჩვეულებრივ შემოდგომაზე და ზამთარში „ამტვრევენ მსხვილ წითელ რკინა ქვას, — წერს გიულდენშტედტი, — სამმაგი გამოდნობის შემდეგ ლებულობდნენ რკინას, რომლისაგან აკეთებენ ნალებს, ნამგლებს, ნაჯახებს, გუთნის სახნისს, ჯაჭვებს ქვაბებისათვის“... რკინის დამუშავება სპეციალურ ქურებში ხდებოდა. 1820 წლისათვის წედისში 20 ასეთი ქურა იდგა. თვით სოფლის სახელიც წედისი რკინის მეტალურგიასთან არის დაკავშირებული.

შინამრეწველობის პროდუქციას ბაზრობებზე ჰყიდნენ. რაქის მთავარ სავაჭრო ადგილს ონი წარმოადგენდა. ეს სახელწოდება საშუალო სპარსული სიტყვიდან ვან-ი მოდის, რაც სადგურს, სამყოფელს აღნიშნავდა. როგორც გამოჩენილ ქართველ ენათმეცნიერ აკაკი შანიძეს აქვს აღნიშნული, ზოგ ქართულ კილოში „ვა“ მარცვალი „ო“ ხმოვანში გადადის. ასე მივიღეთ რაჭულ კილოში ვანი-

დან ონი. XIX საუკუნის ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს პლატონ იოსელიანს ონი ძველი წელთაღრიცხვის მეორე საუკუნეში მძაწნა დაარსებულად, ფარნაქომ მეფის მიერ. სამწუხაროდ, ასეთი მძაწნა რების რაიმე დამამტკიცებელი საბუთი არ მოიპოვება.

ონი პირველად XV ს-ში, ბალს ზემო სვანეთისა და თავად ჯაფარიძეთა სასისხლო საქმის წიგნშია მოხსენიებული. თუმცა ონი, როგორც სავაჭრო ადგილი ბევრად უფრო ადრე უნდა იყოს წარმოშობილი, რადგან უმნიშვნელოვანესი გზების თავშესაყარზე დგას. აქედან გზები მიემართებოდა ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ, აღმოსავლეთ საქართველოსაკენ, ქვემო რაჭისაკენ და იმერეთისაკენ.

ვახუშტი ბაგრატიონი იძლევა ონის პირველ აღწერილობას: „ჯეჯვორის შესართავს ზეით და რიონის სამკრით არს ონი. სახლობენ ურიანი და ვაჭრობენ. ონი ჰავით არის მშუენი და ზაფხულის ცხელი, ორთა მთათა შინა კლდოვანთა ყოფითა“. გიულდენშტედტი ყურადღებას ამახვილებდა მის სავაჭრო მნიშვნელობაზე: „ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად... სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით; ბამბის ქსოვილებით — ქართლიდან და მარილით და ფეტვით. ამიტომაც მოდიან აქ ოსები დვალეთიდან და დიგორიდან. მოდიან აგრეთვე ბალყარლები, ბასიანელები, აგრეთვე სვანებიც“. ბალყარლებს და ბასიანელებს გერმანელი მეცნიერი ყარაჩაელებს ეძახის. მისი თხზულების სხვა ადგილიდან ირკვევა, რომ ყარაჩაელები დადიოდნენ ონის ყოველკვირეულ ბაზრობაზე და გასაყიდათ თავიანთი ნაწარმი უხეში მაუდი, ქეჩები და ჩექმები მოჰქონდათ, რომელსაც ცვლიდნენ ბამბის ქსოვილზე და იარაღზე. ხშირად ონიდანაც მიჰქონდათ საქონელი ჩრდილოეთ კავკასიაში. „ებრაელები ამზადებენ ბამბის ქსოვილებს და ონში კრედიტში ჰყიდიან თავიანთ ნაწარმს ქართველ ვაჭრებზე, რომლებსაც გადააქვთ ეს საქონელი დიგორელებისათვის და ბალყარელებისათვის“. ქართველები ხელოსნობასაც მისდევდნენ. მაგალითად 1787 წელს რაჭის ერისთავმა ანტონმა ბარაკონის ეკლესიას შესწირა „ონს ვაჭარი კაცია მუჯირი თავისი დუქნით“. ონი ერთადერთი დასახლებული ადგილი იყო რაჭაში, რომელიც ქალაქის სახელს ატარებდა. ამიტომ მას ზოგჯერ უბრალოდ ქალაქს უწოდებდნენ. ქალაქს გვიან ფეოდალურ ხანაში

მოურავი განაგებდა. მაგალითად „ქალაქის მოურავი ჯათარძე ბე-
ჯან“ მოხსენიებულია 1788 წლის ერთ საბუთში.

როსტომ ერისთავის გადაყენების შემდეგ ონის დიდი ნაწილი
სოლომონ I-მა წერეთლებს გადასცა. გასული საუკუნის ათიან
წლებში გრიგოლ წერეთელმა აქ, რიონის პირას სასახლე აიგო და
თავისი კარის ეკლესიაც მოაწყო. ეკლესიის სამხრეთის კარის თავ-
ზე შემდეგი წარწერა იყო ამოკვეთილი: „ქ. წელიწადსა ჩვიგ აღვა-
შენე ეკლესია ჩვენი დიდი თავადის სახლთხუცესის წერეთლის ძე-
მან გრიგოლ საოხად ჩემთვის და საყვარელთა მშობელთა ჩემთა, ზუ-
რაბ წერეთლისათვის და დადიანის ასულ თამარისა და მეუღლესა
ჩვენის დადიანის ასულ ელისაბედისათვის. და ძეთა და ასულთა
ჩვენთა აღსაზრდელად. მხილველნო შენდობას ვითხოვთ ოდეს ჩვენ
საფლავს ვიყოთ და თქვენ ქვეყანას“. ჩვიგ 1813 წ. უღრის. სასახ-
ლისა და კარის ეკლესიის გარდა ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ონში
ჯერ კიდევ იდგა „საჯანის წმინდა გიორგის“ და მოედნის მთავარ-
ანგელოზის ეკლესია. დღეისათვის ეს შენობები უკვე აღარ არის.

ონის აღმოსავლეთით, ჭეჯორას პირას მთაზე ციხესიმაგრის ნან-
გრევებია შემორჩენილი. ვახუშტის ერთ რუკაზე იგი „ბეჯანის ცი-
ხის“ სახელითაა დატანილი. შემორჩენილია „ზედა ციხეს“, „ქვედა
ციხეს“ და ერთი განცალკევებული კოშკის ნანგრევები. „ქვედა ცი-
ხე“ უშუალოდ ჭეჯორას პირას, მთაზეა აღმართული. სამანქანო გზის
გაყვანამდე ამ ციხიდან მდინარემდე გვირაბი იყო ამოშენებული,
რომლითაც თავის დროზე მეციხოვნენი წყალს იმარაგებდნენ.

ქვემო რაჭაში სავაჭრო ადგილს ხოტევი წარმოადგენდა, რომე-
ლიც იმერეთისაკენ მიმავალი გზების შესაყარში იდგა: „არს ხოტე-
ვი... სახლობენ აქა ურიანი და ვაჭრობენ“, — წერდა ვახუშტი. ებ-
რაელები დღეს ხოტევში აღარ ცხოვრობენ, მაგრამ ვახუშტის ცნობა
ამის შესახებ სწორი უნდა იყოს. სოფლის ცენტრში არის ადგილი —
„ურიების კარი“, გადმოცემით აქ ძველად ებრაელებს უცხოვრიათ.

შისავალი	3	
რავის შესწავლის ისტორიიდან	17	
გზიბი ქველ რავაში	33	
რავის შორეული წარსულიდან	47	
მთიულეთი და მთის რავა	54	
რავის საბრინთავოს ისტორიიდან	73	
ზოგი რავ რავის არქიტექტურული ძეგლების შესახებ		108
რავველთა ყოფა-ცხოვრებიდან	135	

რედაქტორი მ. ერისთავი
მხატვარი თ. შარიფაშვილი
მხატვრული რედაქტორი ლ. ღვინჯილია
ტიქნიკური რედაქტორი ვ. ქვიციანიძე
კორექტორი მ. რამიშვილი
გამომშვები ნ. ჩხეტიანი

ს. ბ. № 2800

გადაეცა წარმოებას 5.111.83 წ. ხელმოწერილია დასაბუქ-
დალ 17.X1.83 წ. უე 05792. საბეჭდი ქაღალდი № 3. 60×84¹/₁₆.
გარნიტური ვენა. ბეჭდვის ხერხი მაღალი. პირობითი ნაბეჭდი
თაბახი 8,83+ ჩაკვრა 0,93. პირ. სალ.-გატ. 10,12. სააღრ.-
საგამომც. თაბახი 8,28. ტირაჟი 5.000. შეკვ. № 685.
ფახი 40 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ გამსახკომის, თბილისის № 4 სტამბა
380060, მედჭალაქის II კორპ.
Тбилисская типография № 4. Госкомиздата
Грузинской ССР. Тбилиси 380060. Медгородок II корп.

297/5

Берадзе Тамаз Николаевич

РАЧА

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»

Тбилиси, Марджанишвили, 5.

1983

